ISSN 0130-5247

Український історичний журнал

5'96

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. В. Озерова, Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано 14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *О. Є.Челок*
Комп'ютерна верстка *Л. М. Каткової*

Здано до набору 07.08.96. Підп. до друку 02.10.96. Формат 70×108/16. Папір газетний. Гарн. Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 17,13. Тираж 1840 прим. Зам. 6-445

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги». 252030 Київ, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 5 (410), сентябрь — октябрь 1996. Национальная Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». ОАО Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев 4, ул. Б. Хмельницкого, 19.

Адреса редакції:
252001 Київ 1, вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 5 (410)

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції 3

Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави 28

Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради 37

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) 50

Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку 71

Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ — НКВС 83

Макаров В. І. (*Єлець, Росія*). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова 89

Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського 106

Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. . . . 131

Сакада Л. Д. Любомир Винар. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали) 149

© Інститут історії України, 1996

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Вовканич І. І. (*Ужгород*), Мадіссон О. В. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди» 154

Любченко В. Б. Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди і долі, ідеї і традиції» 156

Аппатов С. І. (*Одеса*). Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток» 158

Шлепаков Арнольд Миколайович 159

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції

У багатовіковій історії українського народу серед найпривабливіших для суспільної думки і дослідників-аналітиків сторінок — період української революції. Це був справжній злет і торжество національного руху, але водночас й глибокі розчарування та прикрі, нищівні поразки.

Не дивно, що саме цей феномен, що впродовж майже восьми останніх десятиріч перебуває в епіцентрі наукових і політичних суперечок, породив таку численну літературу, якої немає з жодної іншої проблеми вітчизняної історії. Однак, це аж ніяк не означає, що різні аспекти досвіду української революції, та й явище в цілому на сьогодні вивчені достатньо всебічно і грунтовно. Більше того, навіть сам термін «українська революція» надійно закріпився в науковому і політичному лексиконі лише з початку 90-років, з часу добуття Україною державної незалежності.

Радянська історіографія (в ній вивчення історії революційних подій в 1917—1920 рр., природно, теж завжди посідало перше місце) продукувала підходи, згідно з якими в Росії розвивався єдиний, цілісний процес і його змістом послідовно були буржуазно-демократична (лютий 1917 р.) і соціалістична (жовтень 1917 р.) революції; їх завоювання трудящі відстояли і закріпили у збройній боротьбі з силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції протягом наступних трьох років.

Події ж, що відбувалися в національних регіонах, вважалися органічними складовими цього процесу; загальні закономірності соціального прогресу жорстко пробивали собі дорогу, незважаючи на деякі національні особливості і специфіку, які доводили примат соціального над національним, рельєфніше підкреслювали дію домінуючих суспільних тенденцій.

Все ж, що не «вписувалось» у таку схему, автоматично оголошувалось невідповідним історичним закономірностям, суспільному поступу, а відтак — контрреволюційним, значить щодо соціалізму — буржуазним, а щодо інтернаціональних завдань пролетаріату — націоналістичним. Тому й боротьба за національне відродження, за національну державність, якщо вони передували в стратегії соціальним завданням, суперечили, як вважалось, більшовицькому курсу в революції і відповідно кваліфікувались контрреволюційними, буржуазно-націоналістичними, антинародними рухами.

Так українська революція як явище, як суспільний феномен не визнавалась взагалі, а спроби ж її здійснення оголошувались контрреволюційними національно-буржуазними авантюрами.

Такі ж характеристики незмінно застосовувались і щодо керівних центрів української революції — Центральної Ради, Директорії, українських політичних партій, їхніх лідерів. Щоправда, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів називались дрібнобуржуазними і обов'язково націоналістичними, що врешті ніяк не позначалося на пом'якшенні загальних оцінок. Наявність у назвах цих та інших партій (Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія самостійників-соціалістів) слова «соціалістичні» оголошувалось не-

природним, нещирим, обманним, покликаним прикрити їхню дійсну буржуазну природу і класові прагнення.

Навіть ліві течії, що відкололися від деяких цих партій і в процесі революції сприйняли комуністичну ідеологію і радянську платформу (Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська комуністична партія), але в політиці надавали більшого значення національному моменту, ніж РКП(б), теж зараховувались у ряди тих, хто був «по іншому боці барикад», тобто контрреволюціонерів і буржуазних націоналістів. А вже за часів сталінського терору багато хто з них зазнав жорстоких репресій. Де вже було розраховувати на інші оцінки тим, хто запізнювався з бажанням пов'язати свою долю з більшовизмом (В. Винниченко), готовністю працювати задля свого народу, республіки (М. Грушевський, П. Христюк), якщо не вибачалось «гріхопадіння» тим членам КП(б)У, які прагнули поєднати комунізм з власним шляхом розвитку української нації (В. Шахрай, С. Мазлах, Г. Лапчинський).

Отже, ніякої української революції в 1917—1920 рр. не було, оскільки взагалі не могло тоді бути революції як національної.

Така позиція народилася, оформилася не в науковому середовищі, хоч своїх довершених форм набула саме тут. Витоки ж окреслених підходів слід шукати в політичній практиці, жорстокій борні дуже непростих, іноді аж надто суперечливих подій революційної доби.

З перших же днів після повалення самодержавства в документах українських політичних партій і організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів з'явилося не чуване раніше словосполучення — українська революція. І то не було красне слівце. Ним позначалося цілком певне поняття: бачення в суспільних процесах, що розгорталися в Україні, такого якісного змісту, який відрізняв їх від загальноросійського революційного поступу, підкреслював у меті руху два начала (національно-визвольне і соціально-визвольне).

Можна сказати й ширше: це стало і висхідним моментом, і стрижнем ідеології (концепції), і змістом перетворень, і метою руху української нації (принаймні її значної частини) на означеному історичному етапі.

Тобто, реально існувала платформа, на якій організовувалися досить численні політичні сили, підтримувані масами населення, які відповідно мислили і діяли, справляли неабиякий вплив на перебіг подій і в регіоні (передусім) і на загальноросійський революційний процес в цілому, не лише розводили конкретних людей по різний бік барикад, але краяли фронтами гігантські території, розривали навпіл живе тіло націй, призводили, на превеликий жаль, до незчисленних страждань і значних жертв. Мова тут не про винуватців (з'ясування цього питання занадто складне, щоб розв'язувати його мимохідь), а лише про констатацію того, що в 1917—1920 рр. в реальному житті розвивалися реальні процеси, відбувалися реальні явища, які мають свою чітку науково-політичну кваліфікацію — українська революція.

Ті ідейні засади, на яких розвивався тогочасний український рух, теоретичні обгрунтування його стратегії і тактики, політики і лозунгів і були платформою (концепцією) української революції. Можна сперечатися про рівень, глибину її розробки, наукову спроможність, відповідність національним інтересам, міру впливу на суспільну свідомість тощо, але зовсім неправомірно заперечувати її існування. Тим більше, що ця концепція матеріалізувалася в десятках спеціальних праць провідників української революції, втілювалася у сотнях і тисячах резолюцій різних представницьких форумів (від загальноукраїнських до зборів окремих колективів, організацій).

Віддаючи належне колективній творчості, колективному розумові, все ж важко заперечувати, що в екстремальних умовах (а такі й виникають в революційні періоди) визначальні імпульси виходять від найкритичніше мислячих індивідумів, надзвичайно оперативно оволодівають свідомістю мас, перетворюються на їхні надбання і переконання.

Саме такою особистістю в українській революції був М. Грушевський. У його працях концентрувалися попередні досягнення суспільно-політичної думки українства, уроки віковічного історичного генезису нації, теоретичні передбачення подальших шляхів розвитку українського суспільства, вибір найприйнятніших, найперспективніших варіантів спрямування визвольного руху, його стратегії, форм і методів боротьби, лінії поведінки в конкретних ситуаціях. Тому для осягнення концепції української революції за доби Центральної Ради зайве аналізувати всі без винятку політичні документи. Вони, здебільшого, вторинні і в них лише в той чи інший спосіб оформлялися ідеї, висновки, настанови, вироблені М. Грушевським. Навіть у численних усних і друкованих виступах В. Винниченка — людини великого творчого потенціалу, яка не позбавлена політичної амбітності, втілювалися такі самі думки М. Грушевського. Принаймні скільки-небудь серйозних розбіжностей (дрібні можна без будь-якої шкоди для істини полишити «поза дужками»), а тим більше суттєвих, принципових суперечностей у підходах двох керівників української революції в 1917—1918 рр. шукати просто марне.

Інакше було на пізніших етапах української революції. Наприклад, на концепцію українського руху, його спрямування і прояви за Директорії найбільший вплив справляли спочатку В. Винниченко, потім С. Петлюра, але не так визначально, абсолютно як М. Грушевський в період діяльності Центральної Ради.

З кінця 1918 р. особливо яскраво почали виявлятися суперечності всередині українського руху, його провідних партій, розкол останніх на частини, що сповідували нерідко розбіжні підходи до української революції, до її ворогів, суперників, зовнішніх факторів. За таких умов орієнтаційні документи здебільшого виявлялись результатами компромісів, з позначенням еклектизму, а сам рух ніби розшаровувався, втрачав цілеспрямованість і мобільність. Врешті, він трансформувався у військову боротьбу за владу тих чи інших політичних сил. Вони не завжди зважали на ціну, що її готові були сплатити за досягнення персональних результатів, не дуже піклувались про чистоту методів її досягнення. Врешті часто втрачався і високий, благородний зміст ідей, що заради них розпочиналася боротьба, проливалася кров, ламались долі. Найяскравіше тут виявила себе так звана отаманщина.

Тому говорити про концепцію української революції як щось цілісне, викінчене, а тим більше незмінне було б неправомірним. Тут потрібно неухильно дотримуватись принципу історизму, розглядаючи поетапну еволюцію ідей, лозунгів, настанов, прагнень, проникати у внутрішню детермінованість тих чи інших рішень, кроків, зумовленість дій всією сумою факторів, які виявлялись на якісних етапах розвитку української революції, хронологічні межі яких теж, природно, різні.

Мета даної статті — розкрити внесок М. Грушевського у розробку ідейних засад української революції на її початковому етапі — за Центральної Ради. Це ставиться окремим завданням, оскільки таке питання, як не дивно, не тільки ніколи не було предметом глибокого вивчення, а й зумовлено дедалі частішими і настирливішими спробами здискредитувати підходи до української революції її керманичів — передусім М. Грушевського.

На жаль, тут не можна обмежитися згадками про низькопробні, малопрофесійні, навіть брутальні публіцистичні виступи[1], а й доводиться констатувати стрімке наростання кількості солідних за обсягом і тиражами видань, науковий рівень яких підміняється відвертою і значною мірою свідомою політизованістю проблеми[2]. Щонайменше під сумнів ставиться як відповідність поглядів М. Грушевського завданням історичного моменту, потребам українства, так і доцільність його обрання керманичем Центральної Ради, що було визначальним чинником української революції. Навіть сам цей факт кваліфікується як одна з головних причин майбутньої поразки української справи.

Обрання Михайла Сергійовича Головою Центральної Ради було, звичайно, визнанням передусім його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету серед українства. І, очевидно, вибір загалом був вдалим.

Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Михайло Сергійович напише: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути проведений відповідно широко»[3].

Звичайно, цитується лише перша частина наведеної думки, хоч не менш знаменна, варта уваги, практичного застосування і друга її частина — як досить повчальний висновок — урок видатного вченого, мислителя, що через певні обставини змушений був стати біля державного, політичного керма країни в розбурханому океані революції.

На початку 1917 року видатних, беззастережно впливових особистостей-проводирів український рух ще не висунув. Можна стверджувати, що Лютнева революція захопила його лідерів значною мірою зненацька. Незважаючи на ясність стратегічної, кінцевої мети цього руху, його керівники не мали скільки-небудь чітких орієнтирів на найближчу перспективу, не оформили в окрему політику лозунги, свої чергові кроки. Для теоретичного обгрунтування тогочасного висхідного політичного курсу М. Грушевський був, мабуть, порівняно з іншими, найбільше підготовленим. Грунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, інтересів, вражаюча працездатність та інші видатні потенційні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів, винесених на гребінь потужною революційною хвилею. І якщо недоліками керівництва Центральної Ради можна вважати відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак потрібної політичної волі, належної наполегливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою притаманне професійним політикам), а натомість виявлялись надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. С. Грушевського як теоретика української революції навряд чи кому було дано. Тому зовсім невмотивованими і несправедливими слід визнати пізніші закиди декого з його колег, які вважали, що замість того, щоб всі сили присвятити справам Центральної Ради, нації і народжуваної державності, професор-академіст безпосередньо на відповідальних нарадах пописував брошурки, вичитував коректуру верстok і т. п.

Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для української революції важливіше, ефективніше. Проте, незаперечне одне: написані професором М. С. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, оснастили український рух конкретною програмою, лозунгами революційної боротьби, стали осередком концепції української революції.

Між тим, сам Михайло Сергійович в автобіографічних спробах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її істнування. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути в міру того, як приходилось вирішувати ріжні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала у всяких справах більшість, а вся екзикутивна власть була в руках Гол. Секретаріату»[4].

Нині важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль, свою політичну

вагу в подіях 1917 р. Де б він не виступав — в Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах — його сприймали як найвпливовішого українського діяча. Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштовували гучні овації. І, очевидно, найбільшою мірою визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорськи «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи імпозантність вигляду, скільки адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу. Його позиція, звичайно, визначала спрямованість, зміст ухвалюваних документів.

Тому-то за весь час існування Центральної Ради жодного разу не виникало питання про можливість заміни М. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський Конгрес (6—8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю обрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду за власним бажанням. Сам він про це писав так: «В серпні по півріччній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але ріжні партії настоювали на тім, що моє уступленє збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною сетуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі України). Я через те зістався і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений»[5].

Отож, можна стверджувати, що вплив М. С. Грушевського на Центральну Раду був надзвичайно великий, майже абсолютний. Інша справа, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до владних засобів, які застосовуються професійними політиками.

Характерною і, очевидно, привабливою особливістю української революції зокрема було те, що на чолі її опинились справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, «розумовий» вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з природженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрої Грушевський був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі українці й чого вони хотять?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада і її універсал»), друкував також науково-популярні річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Симбірську і Казані — В. С.), «Переяславська угода України з Москвою»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала»[6].

Можна зрозуміти, чому в 1926 році вже радянський академік, член президії Академії Наук Радянської України, Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917—1918 рр., натомість наголошував начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною.

Згадані брошури, разом в публікаціями в періодиці саме і склали теоретичну основу, сумарно обгрунтували політичну концепцію української революції.

Майже всі згадані брошури (кожна обсягом близько одного друкованого аркуша — 16—30 сторінок) вийшли в друкарні товариства «П. Барський» в Києві. Деякі з них надруковано двома виданнями («Звідки пішло українство й до чого воно йде») і навіть трьома «Якої ми хочемо автономії і федерації» (за винятком ще й віденського видання). Вони коштували зовсім дешево, були дуже поширеними в 1917 р. і мали безперечний вплив на формування світогляду, політичних переконань широких кіл українства.

Останнім часом ці публікації стали доступними широким читацьким колам завдяки передруку їх у документальній збірці «Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського». (К., «Веселка», 1992). Ці праці популярні за формою викладу і дуже глибокі за змістом, логічно пов'язані в чітку систему висновків, узагальнень, відповідали на найнагальніші питання тогочасного життя, обгрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства.

Протягом першого місяця перебування в Україні Михайло Сергійович зосередив увагу на закономірностях українського руху після повалення самодержавства, на аналізі перших його конкретних кроків і документів, на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу 6—8 квітня 1917 р., на з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях. Він видрукував цикл статей у газеті «Нова Рада», які невдовзі об'єднав у брошуру «Вільна Україна».

Пізніше голова Центральної Ради неодноразово повертався до порушених революцією найважливіших проблем, готуючи наступні публікації.

Праця «Хто такі українці і чого вони хочуть» розпочинається словами: «В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються деякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи сі запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за сі останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством»[7].

Ці питання, які становили інтерес для широкого загалу самі-собою, несли досить високе смислове, а в той час — і ідейно-політичне навантаження. Саме через ті чи інші відповіді на них зумовлювались підходи до тогочасного стану суспільного розвитку, до формулювання конкретних завдань перед рухом, який, як будь-яке масштабне явище в історії, включав в себе поряд з елементом усвідомленої дії і величезний відсоток стихійності. Її намагались ввести в певне ідейне і організаційне русло, дати їй чітку платформу, програму боротьби.

Учений і політичний діяч дуже переконливо і доступно виклав основні віхи української історії, процес формування українського етносу, який дійшов до завершальної стадії перетворення в націю, показав хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, що проживають в Україні.

Досить детально Михайло Сергійович окреслив і основні риси ладу, до якого мають прагнути українці.

У брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде» голова Центральної Ради окремо (і більш грунтовно) зупиняється на історичній аргументації права українців на власну державність і найголовнішому тогочасному домаганні — широкій національно-територіальній автономії у федеративній демократичній Російській республіці.

А в наступній праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський зосередився на докладному з'ясуванні питань про характер національно-державного утворення, до якого прагнуть українці, про його параметри і прерогативи, про сутність стосунків з іншими суб'єктами багатонаціональної держави та принципи її розбудови.

Як і багато інших визначних особистостей, голова Центральної Ради встиг залишити й свої мемуари за 1917 р., у яких досить ретельно занотовував хід революційних подій, давав їм оцінки і досить розлогі роздуми з приводу пережитого. Працював над ними Михайло Сергійович, починаючи з 1918 р. А вперше видрукувані вони були журналом «Київ» у 1989 р. (№ 8—11). Спомини органічно доповнюють джерельну базу для з'ясування суті концепції української революції, допомагають зрозуміти й багато з того, що залишалось, так би мовити «за лаштунками» політичної сцени.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним з вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він, не покладаючи рук, працював над тим, щоб випускати нові й нові книги і брошури з популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів Голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги.

У 1917 він випустив книгу «З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї ввійшли праці вченого з української історії XII—XVII століть, видруковані свого часу в «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» і «Літературно-науковому віснику (1891—1912 рр.). Звертає на себе увагу проблематика відібраних розвідок. Поряд з двома статтями про ранні періоди українства («Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці» і «Галицьке боярство XII—XIII в.») автор вмістив у книгу матеріали про ті політичні моменти, які в попередні часи та й в 1917 р. поставали в громадській свідомості як найбільш суперечливі: «Хмельницький і Хмельнищина», «250 літ» (до роковин приєднання України до Московського царства), «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Мазепинство» і «Богданівство».

У грудні 1917 р. друкувалася збірка «З старого й нового. Статті, промови, замітки», до якої ввійшли матеріали «Байда Вишневецький в поезії й історії», «Український рух на схід», «Вихрест Олександр», «Барська шляхта», «Капнист в Берліні», «Мазепинець 1820 років», «Про що мріяли наші діти» та ін.

Невдовзі мала вийти в світ книга «Під хмарою стоячою. З українського життя».

Тоді ж автор готував до друку ще дві книги. Перша — «З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в. Українська історіографія і М. Костомаров, В. Антонович, Ол. Лазаревський й ін.)».

Друга — «Розвідки й причини до української історії» (Вступний виклад з історії України. Звичайна схема «русской історії». Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Спірні питання староруської етнографії. Нові спроби конструкції початків слов'янського й українського життя. Анти й ин.)". Це була перша частина задуманої публікації.

Спроектував автор і другу частину останнього твору, де мав намір вмістити дослідження «Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва й ин.».

Крім того, М. Грушевський у кожній черговій публікації анонсував свої численні історичні твори, які були видруковані в попередні роки і ще перебували у книжкових сховищах.

Нарешті, М. Грушевський планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки»[8].

Невтомний вчений, публікатор, Голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям. Висновки постійного обдумування перспектив української справи, української революції він хотів закумулювати у спеціальному виданні — своєрідному політичному заповіті, який за прикладом французького ідеаліста Кондорсе планував назвати гадками і мріями. Проте на кінець 1917 року політичний небосхил затягло темними хмарами, а в січні 1918 р. Центральній Раді довелось залишити Київ. В цей момент радянські війська, що бомбардували столичне місто, спалили родинний будинок Грушевських. Згоріли численні рукописи. Після повернення М. Грушевського до Києва у березні рукопис задуманої книги довелось виконати заново. Її пафос звучить з перших же слів праці, названої «На порозі нової України. Гадки і мрії»: «Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні уліпшення людського життя, під час революційного терору, ховаючи своє

життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстанова, в якій описував свої мрії старий французький ідеаліст»[9].

Пояснюючи різкість тону, виразів, до яких змушений був зрештою вдатися автор, він пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, Captondo auras popularum — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили иньші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь»[10].

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, почасти складається з розрізнених статей, теми яких не завжди щільно стикуються між собою. Однак, загалом їх об'єднує щось суттєвіше — загальна логіка бачення перспектив революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за оцінкою професора Грушевського, вона була в 1918 р. Тобто, книга Грушевського — ще один внесок у викристалізацію стратегії руху вперед українського суспільства, в концепцію української революції.

У 1918 р. М. Грушевський підготував до нового видання і «Ілюстровану історію України», доповнивши її аналізом подій аж до кінця квітня 1918 р. Можна, очевидно, помітити, що останні відтинки української історії відтворено дещо схематично, але цьому є й цілком зрозумілі пояснення: над науковим підходом превалював політичний, а історичний матеріал (часу на збір якого, природно, бракувало) ще раз слугував аргументам для продовження ідеологічної полеміки. З цього погляду і «Ілюстрована історія України» (1919 р. видання) теж дуже важлива для розуміння ряду важливих аспектів концепції української революції, особливо таких, як її причини, розстановка сил, тощо.

Отже, уже наведений короткий огляд зробленого М. Грушевським у 1917—1918 рр. дає змогу дійти цілком певного висновку про те, що передусім у його уяві оформилася та модель розвитку подій, реалізація якої мала привести до бажаної стратегічної мети. Ще більшою мірою у цьому переконує грунтовний, змістовний аналіз праць М. Грушевського, які в сумі дають досить чіткі й виважені висновки про причини української революції, її масовість, глибинність, про характер і мету революції, шляхи і засоби досягнення запрограмованих завдань, про розстановку сил, рушіїв, суперників і ворогів революції.

Вихідним у створенні концепції української революції було чітке усвідомлення її причин.

Задовго до 1917 р. у програмах всіх українських політичних партій, працях їх лідерів першочерговим завданням висувалось повалення самодержавства як основного ворога народів Росії, їхнього поневолювача. Тобто основна причина революції як з соціального боку, так і з суто національного — це існування самодержавного ладу з усіма його інститутами гноблення і експлуатації. Найважливішою причиною української революції її теоретики вважали, природно, національне питання, його загострення в Україні, породжений ним широкий національно-визвольний рух.

У літературі попередніх десятиліть український рух нерідко розглядався як наслідок Лютневої революції, складова загальнодемократичних процесів. Він вибухнув, начебто, раптово і миттєво набрав величезних масштабів. Насправді це було далеко не так.

Чи не найскрупульозніше це намагається обгрунтувати М. С. Грушевський уже з позицій певної часової дистанції і з опорою на попередні праці у «Ілюстрованій історії України».

Він досить детально з'ясовує вплив російської революції 1905—1907 рр. на все українське життя як в Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, в Австро-Угорщині. На основі аналізу численних фактів, виявлення через них загальних тенденцій історик доходить висновку, що всі репресії царських властей щодо українців після 1907 р. не змогли справити на громадянство такого жорсткого впливу, як репресії 70—80-х рр. XIX століття. «Навпаки, — констатує Михайло Сергійович, — на загальнім тлі всеросійської реакції й спаду революційної хвилі, в порівнянню з пониженнєм громадянської енергії, яке давало себе знати в сих роках в громадянстві російським, український рух з його неослабною волею до розвитку і боротьби став явищем все більше яскравим і помітним»[11].

Мабуть, в такому міркуванні присутнє деяке применшення загальноросійського руху проти самодержавства (чи ж то руху в центрах імперії, її великоросійських губерніях), який після періоду реакції значно оговтався і напередодні війни знову становив могутню силу, був одним з показників визрівання революційної ситуації. Проте головне в оцінці Грушевського в цьому разі полягає в іншому.

На український рух, як важливий реальний фактор почали зважати і власті, що вдавались лише до окремих ударів по ньому, не маючи вже змоги здійснити фронтальну атаку, і загальноросійські революційні організації, що намагалися встановити контакт з визвольними тенденціями народів національних окраїн, влити їх потенціал в єдине русло антисамодержавної боротьби. Силі й значенню українського руху дедалі більше надає увагу й російська інтелігенція в Україні.

Усе це, зрештою, зумовило контакти між Товариством українських поступовців, як найвпливовішою тогочасною українською організацією, і російськими партіями ліберального напряму. За рік до війни почав складатися Союз автономістів-федералістів з представників недержавних народів Росії (так Грушевський та й інші автори тієї пори позначали ті народності й нації, які не мали своєї державності, серед них і Україну — *В. С.*). Платформою цього союзу було прагнення до національно-територіальної автономії у федеративній Росії. Найважливішу роль у цьому Союзі відігравали саме українці. Налагодилось співробітництво між тупівцями і фракціями кадетів та трудовиків у Державній думі[12].

З початком світової війни відразу ж примножились антиукраїнські репресії як з боку російського уряду і чорносотенців, так і польської адміністрації. Величезного удару було завдано національно-культурним завоюванням у Галичині, коли туди вступила російська армія. За рік окупації звідси відправлено до Сибіру десятки тисяч інтелігенції, та й простих жителів, аби винищити українство як таке. Особливо велетенських масштабів каральні акції набули напередодні вимушеного відступу російської армії із західно-українських теренів. Знущання над виселенцями, здавалось, не мало меж. «Так від часів великої Руїни XVII в. — пише історик, — Україна не переживала такого опустошення й руїни, і вона падає тим тяжчою плямою на всіх її привідців, що тут було багато не тільки глупства і нерозуміння, а й злого намислу на українство, почавши від тих, що збиралися, користаючи з війни, винищить весь культурний український засіб, і кінчаючи тими, що задумували опорожнені виселенцями простори заселить польськими поселенцями для скріплення свого польського елементу»[13].

Очманілі від військового чаду великоросійські партії, їх фракції в Думі окрім платонічного співчуття українцям на їхні численні звернення і протести нічим зарадити не змогли. Вони мовчки сприймали заяви на зразок твердження міністра закордонних справ Сазонова, що український рух створено на німецькі гроші.

Деяке прозріння настало лише з наступом австро-німецьких військ у Галичині, вельми відчутними поразками російської армії. Тоді частина російського громадянства пригадала «всі російські мерзоти в Галичині». Почались розмови про те, що «російське правительство відіпхнуло рідну нам

українську людність і затьмило світле лице великої визвольної війни» (з промови Мілюкова).

Проте такі настрої панували не довго, і «російський уряд ще півтора року нищив українство, дедалі загострюючи свої репресії, а російські поступові фракції не підвищили більше голосу проти них».

Тим часом нависла нова небезпека над Галичиною. Після весняного (1916 р.) брусилівського прориву, затяжні торги між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель закінчились тим, що Королівство Польське було віддане в повне розпорядження Прусії. Австрійська ж Польща мала залишитись поза цим королівством, «і для потіхи своїх поляків австрійське правительство рішило дати їм нагороду в Галичині — сповнити їх давнє бажання про розширинне галицької автономії до тої міри, щоб центральний уряд і парламент не мали ніякого впливу на внутрішні справи Галичини, не могли контролювати й польської управи, і українська людність не мала ніякого відклику до центральних органів»[14].

Австрійський уряд готувався до офіційного введення такого статусу Галичини, який був би дуже близьким до самостійності, максимально наближеним до становища Польського королівства щодо Німеччини. Це було прикрим ударом по українству за розрахунками його лідерів в Австро-Угорщині, які своєю відверто австро-фільською позицією прагнули домогтися у Відня хоч якогось прихильного ставлення до своїх національних проблем. Вони разом з українцями-емігрантами з Росії навіть організували «Союз визволення України», основними завданнями якого висунули пропаганду українських визвольних ідей на територіях, які будуть відвойовуватись у Росії, а також серед військовополонених та бранців, готових до воєнної боротьби за визволення України з-під гніту самодержавства. Ще з початку війни активно розгорнувся рух по створенню військових формувань січових стрільців.

Навесні 1915 р. представники різних українських партій і організацій утворили «Загальну Українську Раду», яка оформила домагання українців-галичан у певну платформу: організація з українських повітів, включаючи Холмщину, осібної губернії, перетворення Галичини і Буковини на австрійську провінцію з правами автономії тощо.

Однак ці домагання, яким сильно протидіяли поляки, не знайшли розуміння у австрійського уряду і перетворенню в життя проекту розширення галицької автономії під зверхністю поляків зашкодила лише Лютнева революція в Росії.

Отже, з'ясовуючи передумови, передісторію вибуху українського руху в 1917 р., М. Грушевський доводить:

1) об'єктивні обставини після поразки першої російської революції, підготовки до війни і умови самої війни привели не до згортання українського руху, а, навпаки, до його зміцнення і піднесення;

2) репресії царського уряду, військових властей щодо українства в роки війни, особливо в Галичині, зумовили бурхливе наростання антиросійських настроїв (до речі, замовчування цього сюжету в працях істориків попередніх років не дозволяло скільки-небудь переконливо пояснити причини особливої неприязні і навіть ворожнечі щодо росіян в західному районі України, готовність значного числа добровольців воювати проти Росії на стороні Австро-Угорщини);

3) політика австро-угорського уряду щодо українських громадян, особливо з часу відновлення польської державності (осінь 1916 р.), викликала дедалі наростаючу протидію українців, вела до усвідомлення необхідності організованої боротьби за національні інтереси (причому, вістря цієї боротьби спрямовувалось у першу чергу проти поляків, з одночасним примиренським ставленням щодо офіційного Відня, із загальним демократизмом якого пов'язувались надії на післявоєнне розв'язання українського питання).

Для того, хто в 1917 р. став біля керма українського руху, не було жодних вагань щодо сутності, характеру процесів, які розпочалися і тривати-муть в Україні до досягнення стратегічної мети.

Беззастережно визначивши головною причиною революції в Україні національний момент і поєднавши розв'язання існуючої суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього життєвого устрою, М. Грушевський переконував, що революція носить національно-демократичний характер. В той же час демократизація суспільного життя розглядалась дуже широко, за необхідністю вносячи посутні зміни в інтересах трудових мас, що становили соціальний аспект.

Щоправда, комбінування складових процесу, що розпочався з поваленням самодержавства, уявлялося по-різному і залежно від обставин змінювалось. Варіювались і погляди на співвідношення між визвольним рухом в Україні і загальноросійським процесом.

Визначний історик вважав, що багатовікові домагання українців справджуються з перемогою Лютневої революції. Як послідовний демократ (в чомусь, можливо, ідеаліст і, навіть, утопіст), він виходив з уявлення, що «у вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей!». Проте саме такою була точка зору М. Грушевського на українську справу за тих часів.

«Велика хвиля настала! — стверджував головний ідеолог українства. — Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великим зусиллям український народ передав у його опіку свою новоздобуту свободу!

...Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчути і з неї відповідні виводи зробити. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, супліками, доводити свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавчі органи до того, щоб вони зрушили українську справу в Росії з мертвої точки, признавши отсі елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі і в урядуванні»[15].

М. Грушевський був глибоко переконаний у тому, що і Росія в цілому, і Україна зокрема, вступили в якісно нову стадію свого розвитку, коли нічого було оглядатись назад, а прямувати вперед, виходячи з нових реалій, як вони в той час сприймались, оцінювались. Так, голова Центральної Ради вважав, що російська революція розв'язала українську проблему в тому розумінні, як вона поставала донедавна. «Нічого більш помилкового не може бути тепер, — відзначав він, — як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново уряду як наші домагання в даний момент. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задовольнити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б се було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою і дійсно могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронювало б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, полегшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділене негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свобідних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву тимчасового уряду про його співчуття до «культурно-національного самоозначення народностей Росії». Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи»[16].

Вважаючи головною причиною суспільної активності українства довготривале гноблення російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкривало можливості для за-

доволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми — це воля, свобода, право самим розпоряджатись своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі» — писав М. Грушевський[17].

Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених в Лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з одної віри у другу»[18].

Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багачі і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання»[19].

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це питання теж належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! (*Виділено М. Г.*). Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

...Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою»[20].

М. С. Грушевський пропонував відразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім, запровадження демократичної виборчої системи на основі чотирьохчленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив»[21].

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувались не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, але й затяжних дискусіях усередині самого руху.

«Українці хочуть, — писав М. Грушевський, — щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»[22].

Зважаючи на об'єктивне становище, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звичайно тут передбачити наперед всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки»[23].

Слід було подбати про те, щоб надалі вилучити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їх згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країв.

«Українці добиваються того, — наголошував Михайло Сергійович, — щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її»[24].

Для того, щоб добитися наміченого (автономії України у складі федеративної Російської республіки), необхідно було провести значну організаторську роботу, за яку взялася з перших днів революції Центральна Рада. Від правильної постановки такої роботи вирішальною мірою залежало розв'язання соціальних проблем, забезпечення добробуту для більшості народу, який в минулому пригнічувався і експлуатувався. Голова Центральної Ради вважав: «Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) — вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українськім сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові»[25].

Оскільки Україна на 1917 рік продовжувала бути переважно селянським регіоном, то найважливішою соціальною проблемою залишалась земельна.

Аграрні відносини в Україні були дуже непростими. Велика кількість землі належала тим верствам, які не обробляли її самостійною працею, вдаючись до найму, експлуатації, здачі землі в аренду тощо.

Висловлюючи спільну позицію керівництва українського руху, М. Грушевський переконано заявляв: «Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зоставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду»[26].

Водночас лідери українства, українських партій і організацій з самих початків революції виявляли підвищену обережність щодо аграрного питання, щодо можливої радикалізації селянських вимог і, особливо, щодо темпів розв'язання проблеми. Більше того, відразу ж намітилася тенденція з відстрочкою щодо земельного питання, його відкладання «на потім».

«Се справа складна, — резонерував М. Грушевський, — котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиєсь хозяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, щоб могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б із заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників — так як сталося десять літ тому. Тоді ж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хозяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався»[27].

Щодо робітництва платформа М. Грушевського була ще менш конкретною, аніж щодо селянства. Спеціальні вимоги тут розчиняються у загальних вимогах щодо «охорони праці трудящих» взагалі та справедливої винагороди за неї. Будучи в той конкретний момент прихильником приватної власності на засоби виробництва (хоч у майбутньому відмова від цього принципу не виключалась), Голова Центральної Ради висував дещо нечітку, не у всьому логічно узгоджену платформу: «Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвиткові промислу — поки фабрики, заводи і великі промисли зостаються у володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. До сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати»[28].

Реформістський, поступовський характер пропонованого курсу тут цілком очевидний.

Лідер українського руху вважав справедливим, таким, що буде в інтересах саме трудящих, скасування всіх податків, окрім одного — «прогресивно-доходового». Цікаві міркування щодо поміркованості українських домагань і поглядів, щодо темпів соціальних перетворень наводить Д. Дорошенко. Він звертає увагу, зокрема, на те, що ще в першій своїй статті в «Новій Раді» М. Грушевський застерігав від необачних кроків, закликав тримати руку на «пульсі народнього життя» і йти в ритм його биття. «Гру-

шевський знав напевно, — зауважує Д. Дорошенко, — що народ наш був темний і несвідомий. Революції він не ждав і не робив. Вона його заскочила нежданo, і він мусів ще в нових обставинах оговтатись і знайтись. «Народнє життя», себто захованнє народніх мас в часі революції залежало в значній мірі від того, як поводитиметься інтелігенція, які гасла пустить вона в маси. І дійсний вождь, дійсний керманич мусів старатись опанувати «народній рух» направити його куди слід для осягнення вищих національних цілей, а не підпорядкуватись стремлінням, які були виявом низчих інстинктів або наслідком демагогії. Власне він, — вождь, мусів знайти синтезу між гаслами національно-політичними і домаганнями соціально-економічних реформ і вжити собі для помоги всі живі й творчі сили українського громадянства. Та головне — він мусів знати, як історик, що на Україні «народом», «народною» волею чи інтересами прикривались завжди анархічні, деструктивні елементи, які в кінці й доводили свій народ до неволі та руїни...»[29].

Надміру загальним, у значній мірі абстрактним, більше схожим на продукт мрійливості, аніж твердого політичного розрахунку виглядає у М. Грушевського позиція щодо можливого розвитку продуктивних сил країни, що призведе до покращення становища всіх громадян України: «Треба спільними силами — робочою силою, освітою і наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого чоловіка: аби кожен діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спромозі. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і снагу, і щоб праця була для них втіхою і задоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким»[30].

Очевидно, варто ще раз підкреслити, що концепція української революції не обмежувалась лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівників українського руху, а й виступав у якості наріжного, відправного при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавались до ретроспективного аналізу.

В урочистій промові з нагоди першої річниці Центральної Ради, яку зробив М. Грушевський 20 березня 1918 р., він підкреслив: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — це інтереси трудящих мас»[31].

Ця теза ще більше посилювалася, конкретизувалася в газетних публікаціях 1918 р., що склались, урешті, в брошуру програмового характеру «На порозі Нової України». Здавалось би, хороша обізнаність з першими результатами соціалістичного експерименту у його більшовицькому варіанті могла викликати у палкого прихильника реформістської політики певні сумніви, принаймні пересторогu. Однак М. Грушевський і в той час засвідчує принципову відданість обраному українською революцією курсу, не зрікається кінцевої соціалістичної орієнтації. «Нашій народній державі, — пише він, — ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведеннє й поглибленнє правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближеннє до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кождого даного моменту, на кождім новім щаблю нашого життя»[32].

Голова Центральної Ради був твердо переконаний, що реформи, які становлять зміст української революції, носять, зрештою, саме соціалістичний характер. Він ще і ще намагався довести: «Будуючи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»[33].

Політичні гасла, у які відливалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство діставало змогу свобідно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без ріжниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежности»[34].

Під час вибору відповідальних політичних орієнтацій М. Грушевський як достеменно серйозний, розважливий вчений доводив, чому необхідно орієнтуватися саме на ідеал широкої територіальної автономії України.

Програма культурно-національної автономії як лозунг вчорашнього дня, коли на більше в умовах поліцейсько-самодержавної Росії розраховувати було дуже важко, з перемогою Лютневої революції стала просто завузькою. Не варто було скидати з вагів і чисто психологічного моменту: коли найскромніші вимоги українців (навчання українською мовою, запровадження її в урядових установах, суді, церкві, друкування книжок і періодики тощо) стикалися з ворожістю з боку російських властей і політичних сил, це призводило до переконання вимагати власну державність як запоруку досягнення мети всього руху та окремих її складових.

«Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад, — наголошував навесні 1917 р. М. Грушевський. — Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кіл російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересування центра ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з Думської кафедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильничою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України годяться зостатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці? З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясно керманичам Російської держави!»[35].

Як і належить справжньому науковцеві, Голова Центральної Ради з надзвичайною ретельністю обгрунтував сутність найголовніших домагань українців. Цьому було присвячено цілу брошуру «Якої ми хочемо автономії

і федерації». Щоразу в своїх працях М. Грушевський сягав глибини проблеми, оперував потужним масивом історичного і статистичного матеріалу, невідпорною логікою фактів, що поєднані з простотою, наочністю викладу. Це робить працю зрозумілою навіть малопідготовленому читачеві. Можна легко уявити, в якій пригоді вона стала тогочасним агітаторам українських партій.

Окремо М. Грушевський вибудовує систему прав і можливостей різних форм суспільного життя в полінаціональних суспільствах:

повний централізм;
децентралізація адміністраційна (бюрократична);
самоуправа (самоврядування), вужча або ширша;
автономія, вужча (обмежена), або широка;
державність не повна (не суверенна);
держава самостійна, незалежна[36].

Стисло і переконливо охарактеризувавши ці рівні та підкріпивши висновки посиланнями на досвід різних країн, Голова Центральної Ради з'ясовує феномен «широка національно-територіальна автономія». Якомога конкретно він розкриває форми суспільного ладу, придатні для України.

Передусім, на основі багатолітнього вивчення історичних, етнографічних, антропологічних, статистичних, культурологічних, семантичних та інших наукових даних професор М. Грушевський щонайточніше окреслив межі українських земель, зумовивши водночас їх об'єднання, соборність. Хоча йшлося спочатку лише про території, що входили на той час до складу Росії. «Українці хочуть, — зазначав М. Грушевський, — щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком або в переважній частині українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські — як скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський та Акерманський Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губ. Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість (в містах тепер українців менше, але міста мусять іти за більшістю окресленої території)»[37].

Відразу визначено і ті політико-правові координати, в межах яких українці планували здійснювати на власній території свій автономний лад: **«Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.** (*Виділено М. Г.*). Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної, демократичної»[38].

Голова Центральної Ради досить популярно і наполегливо роз'яснював, на який ефект можна розраховувати, стаючи на шлях запровадження автономії України в тому широкому розумінні, яке сповідувалось лідерами українського руху.

Українці на своїх соборних теренах стануть господарями власної долі, спрямовуючи головну масу ресурсів краю на задоволення потреб свого на-

роду (звичайно враховуючи і національні меншини, задовольняючи їх права та інтереси).

Надзвичайно корисним неурізаний автономний лад міг стати в економічній галузі. «Україна становить окрему економічну область зі своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдарована всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу, — відзначав М. Грушевський. — Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого грунту, умови для доброго догляду худоби, запаси лісу і водної сили, вугілля і залізо — сі дві основи сучасного промислу, інші метали і мінерали, кліматичні місця і лікувальні курорти, а до того, головне, людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом — всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів — щоб ріжними тарифними штуками не відтягувалося продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митною (таможенною) політикою не було скалічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировий продукт не притягати штучно до ріжних позакрайових фабрично-промислових районів, і т. ін.»[39].

Безсумнівно вимальовувався ефект і в галузі культурного життя.

Важливим пунктом національної програми, на якому систематично наголошував Голова Центральної Ради, була вимога широкої національно-територіальної автономії України не у складі Росії взагалі, а саме в федеративній демократичній Російській республіці. «Становище України, — акцентує увагу М. Грушевський, — буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі частини Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком» (*Виділено М. Г.*)[40].

Так само, як і у питанні про сутність широкої національно-територіальної автономії, вчений ретельно роз'яснює, що таке федеративний лад, наводить найяскравіші приклади у світовій практиці про формування федерації зверху і знизу, доводить переваги такої форми міжнаціонального устрою, наголошує на очевидних перевагах такого варіанту, коли складові частини союзної держави — це не прості автономні провінції, а ті, що й надалі лишаються державами.

Відносини між союзною державою і тими частинами-державами, що об'єднуються в ній, складаються дуже різнорідно, — веде далі історик і політик. — Але скрізь проводиться лінія, згідно з якою зв'язок цих держав непорушний — поодинокі держави-частини, ввійшовши до союзу, не мають права виходити з нього — вони зрікаються сього права. Зверх того, щодо інших держав, союзна держава виступає як тіло — право міжнародної політики належить тільки союзній державі, а не державам-частинам. Теж саме стосується керівництва військовими силами і флотом держави. Конституцією передбачаються ті сфери, де прерогатива належить союзним федеративним органам, а все інше — місцевим органам самовпорядкування держав-частин[41].

Очевидно, що співвідношення повноважень між суб'єктами федерації і її центром позначені тут найзагальніше. Зрозуміло, що потрібно було провести грунтовну роботу, яка б синтезувала і досягнення науки, і розрахунки політиків-практиків.

Ідеологам української революції довелося врахувати, що в російському суспільстві протягом сторіч виробилась традиція підозрілого і ворожого ставлення до будь-яких українських прагнень, а особливо — до здійснення кроків, спрямованих до власної державності, бодай у найобмеженіших формах. Інакше й бути не могло: найпоміркованіші заклики до національної свободи, відродження національного життя апріорно кваліфікувались як злочинний сепаратизм, як загроза цілісності і здоров'ю імперського організму. І все ж демократи за переконанням, українські лідери сподівалися,

що здоровий глузд візьме гору навіть тоді, коли з Петрограда залунали перші великодержавні окрики на адресу українства.

Тому потрібно було докласти чимало зусиль, щоб довести широкій громадськості істинність своїх задумів, здійснення яких не завдало б будь-якої шкоди ні російському народу, ні російській державності, не ослабило б країни перед розв'язанням проблеми завершення світової війни, а, навпаки, зміцнило б її позиції і авторитет на міжнародній арені.

Відповідаючи на численні закиди українцям у їх бажанні відокремитися зі складу Росії, М. Грушевський чітко, з почуттям національної гідності заявляв: «Українці не мають наміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий намір, вони б виступили щиро й одверто з таким гаслом — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в якім вона стояла перед актом 1654 р., безправно нарушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільному і свобідному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російський уряд і великоруське громадянство, з свого боку, щиро і одверто відреклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, які українцям чужі. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, із урахуванням прав меншостей (втім, і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свобідні від усяких укритих, задніх думок!»[42].

Сутність стратегічної мети, на яку орієнтувалось українство, була гранично чіткою і ясною: українці не мають бажання ні від кого відділятись, відмежовуватись — вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порядкувати справою краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без загрози таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й впевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцій[43].

Як вчений-аналітик, що блискуче володів світовим досвідом, Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти. Не раз покладаючись на позитивний приклад Німеччини, М. Грушевський зазначав: «Добиваючися федеративного устрою Російської республіки, українці зовсім не мають наміру тим ослабляти її або розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки розраховуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федеративним укладом, становлять одну державу. Їх союз зв'язує не завсіди — приймаючи його, вони зрікаються права самовільно виходити з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх союз був сильним і безпечним, щоб нікому не спадало на думку зачіпати або кривдити його членів. Те, що кожний з народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє державне право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потягу до спільного державного зв'язку, на користь котрого, в спільнім інтересі, сі держави-члени зрікаються дечого з своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ, а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її — навпаки, се найбільш солідарна, найбільше внутрішньо міцна держава з усіх сучасних. Стара Росія не могла ніяким примусом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна щиро зректися всяких намірів

тримати когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначення у внутрішніх відносинах. А такою, до кінця проведеною системою свобідних і рівноправних відносин, може бути тільки федерація»[44].

Українці не приховували, що запровадження федеративного ладу в Росії призведе до ліквідації колишніх привілеїв, панівного становища російської нації в імперії. Однак, вони вважали це цілком виправданим і необхідним не лише для пригноблених в минулому націй і народів, а й для самих росіян. Водночас, це не означало б обмеження інтересів будь-якої нації в межах федерації.

«Не значить се, — наголошував М. Грушевський, — що громадяни з інших країв Російської республіки не будуть мати приступу, скажімо, до України, що з України виженуть «кацапів», що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї із земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, чоловік, що народився в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, на Україні — може там скористатися з своїх виборних прав, займати посади, вести діла.

Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів із російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської республіки загрожували великоросам доступ до Чорного моря, до українського вугілля, заліза чи до чогось іншого»[45].

Лідери української революції — спадкоємці славних визвольних традицій кирило-мефодіївців, залишались вірними і їх ідеям слов'янської федерації.

Торжество російської революції, федеративний переустрій держави вони вважали великою стратегічною метою, яка відкривала б шлях і можливості для реалізації давнього задуму європейського масштабу: «Я твердо вірю, та й не один я, що велика революція російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — дуже вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним висновком з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійсненною. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації»[46].

Виборюючи автономію України, провідники української революції водночас враховували багатонаціональний склад населення регіону, дбали про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали необхідні умови для свого повнокровного життя, для вільного розвитку.

Уся попередня боротьба українського народу за незалежність, за світлі ідеали свободи, всі колишні страждання просто зобов'язувала його думати не про своє лише благополуччя, а домагатись рівноправності кожного народу, кожної національної меншини, з повагою ставитись до будь-чиїх національних інтересів.

Керівник Центральної Ради урочисто запевняв: «Ми, ті що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зостанемося під ним і виступимо рішуче проти всякого ухилення від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційни-

ми завданнями прищіплюватися йому з якої-небудь сторони. Ми виступимо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в політичну розважність котрого ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами...»[47].

На початкових етапах революції, звичайно, не було змоги чітко визначити політичні механізми (як от рівень представництва), що з допомогою них вдалось би реалізувати плани забезпечення національного рівноправ'я у автономній Україні. Однак, уже тоді намічалися очевидні принципи діяльності і конкретні заходи як незаперечні і першочергові.

Серед них — застосування мови національних меншин у зносинах з урядами і органами самоврядування на тих національних територіях (округах), де ці національні меншості становлять певний мінімум. Це також забезпечення можливостей для навчання у таких місцевостях рідною мовою, створення відповідних культурних і релігійних товариств при фінансовому сприянні державних установ України. Детальніше такі питання мав розробити комітет для вироблення автономного Статуту України, який мала створити Центральна Рада за участю представників національних меншин.

До ухвалення такого статуту українському громадянству як національній більшості належало пильнувати за тим, щоб не порушувати національні права і свободи інших народностей в Україні.

«Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було, — вважав М. Грушевський. — Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, — вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю»[48].

Особливо нещадно і невтомно М. Грушевський та його прибічники виступали проти лозунга «Україна тільки для українців», який нерідко трактували як заклик до представників інших національностей (передусім «кацапів») забиратися геть з України.

Насправді ж такого гасла ні в 1917 р., ні в попередні роки не поділяли українські політичні партії, широкий демократичний рух в цілому. Як до революції, так і з її початком навколо такого лозунга групувалась лише досить нечисленна група радикально настроєних українців на чолі з М. Міхновським. Якщо в попередні роки, вважав М. Грушевський, такі погляди ще можна було до певної міри зрозуміти (аж ніяк не виправдовуючи) — як своєрідну реакцію на великодержавний шовінізм, нестримні утиски українців, нелюдські знущання з них, то з початком революції вони ставали просто шкідливими. Саме на цьому, принципово ідейному грунті в 1917 р. дійшло до відвертої ворожнечі між українськими соціал-демократами, українськими есерами, українськими соціалістами-федералістами і групою М. Міхновського. Позицію останнього кваліфікували як авантюрну, провокаційну, шовіністичну, дещо навіть фашистську.

М. Грушевський щиросердно писав: «Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — зовсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки живитися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець»[49].

Отож, очевидно, що в концепції, розробленій М. Грушевським, українська революція визначалась за характером національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення та необхідність соціальних зрушень в інтересах широких мас українства (демократизацію в найглибшому і сутнісному втіленні). Керівники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної і ефективної життєдіяльності кожного його індивіда.

Природно, що конкретно-історичні умови, в яких розвивався революційний процес, щоразу змінювались. Відповідно обиралась і тактика для досягнення мети. Однак мета залишалась незмінною і її чітко усвідомлювала політично активна частина українства.

Важливе місце у концепції української революції належить питанням про її класово- і національно-політичні сили, про її рушіїв, суперників і ворогів. Природно, на них теж неодноразово спинявся М. Грушевський, підсумувавши свої погляди та висновки у відомій праці «На порозі Нової України». Цьому в ній присвячено розділи «Велика Україна», «Підстави Великої України. Село», «Місто», «Державність», «Армія», «Нація». Самі їхні назви свідчать, хто для Голови Центральної Ради був стрижнем суспільства і історично був покликаний стати основною силою творення нового життя, відродженої держави.

М. Грушевський пише: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсігди, буде селянство, і на нім прийдеть ся її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі иньші верстви зрадили своїй національности, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане на ново сей скинений у безодню пітьми й несвідомости титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомости Самсон»[50].

Такий підхід для видатного вченого і політика був визначальним і непохитним. «Я глибоко переконаний, — прокламував він, — що в українськім життю мають будучність, матимуть вплив, встоюють ся тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуть ся. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеть ся фундаментом, на котрому треба будувати все»[51].

М. Грушевський рекомендує не захоплюватись зразками західноєвропейських держав «де будувала буржуазія», а революційні елементи опирались на пролетаріат, не переносити чужих схем на український грунт. Адже в Україні склалась зовсім інша соціально-класова структура і наявні тут сили мають відмінні від, так би мовити, «класичних», характеристики і орієнтації: «Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветь ся буржуазією — се переважно паразитарні елементи, виховані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, — в більшости не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабий. Пролетаріат місцевий (тут цілком певно М. Грушевський має на увазі інонаціональний пролетаріат України, тобто робітників росіян, поляків, євреїв — *В. С.*), свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянню з загальною міркою нашого життя він теж не бозна-який і відступає перед чисельною і економичною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла иньшими дорогами, ніж на заході, з иньшого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й дальше наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства»[52].

Щодо пролетарських елементів, жителів міст взагалі, М. Грушевський намагався вибудовувати досить розважливі підходи. Тут слід було шукати шляхів уникнення конфронтацій, протиборства, діяти обережно, передбачливо. «Хоч вони (міста — *В. С.*) і не українські по людности, — зазначав Голова Центральної Радли, — і являють ся навіть тепер часто огнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздражнення в українськім громадянстві, тим не меньше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життєм, як вигладити й нейтралізувати їх відчужність і гетерогенність, чужородність в нашім життю»[53].

М. Грушевський вважав за необхідне «гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболізного» у стосунках з росіянами, які проживали в Україні. «Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою», — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити з великим тактом, терпінням «не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо мяко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться прінціпом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ин.»[54].

Так само Голова Центральної Ради покладав надії на те, що врахуванням інтересів єврейської національності (за його оцінками, в Україні опинилась четверта частина світового єврейства), забезпеченням її права на національно-культурне самовизначення, нещадним викоріненням антисемітизму «може уставитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь» між українцями і євреями.

Хоч якою складною уявлялась перспектива українсько-польських стосунків, треба було турбуватися про поширення впливу на польських жителів України демократичних і соціалістичних ідей і на цій базі, на думку М. Грушевського, позбавлятися тягаря застарілих негараздів. Звичайно, бажаним, очікуваним був і зворотний зв'язок: відмова росіян від ролі поборників єдиної і неподільної Росії в Україні, подолання євреями «нейтралістських», в чомусь навіть колоністських настроїв, усвідомлення поляками неминучості і прогресивності здійснюваних в Україні реформ, зокрема в галузі землеволодіння. Звичайно, уваги лідерів української революції не проминули й ті недоброзичливі, подекуди ворожі настрої, що виявлялися серед неукраїнської людності щодо планів і кроків українства на шляху розв'язання завдань національного відродження. І М. Грушевський змушений був відзначати: «У здобуванні прав для свого краю і народу нам, може, вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людности, яка живе на Україні й поза Україною. Вже то вона й показала почасти, а ще більше, мабуть, покаже»[55].

І все ж розрахунок був передусім на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному простуванні української революції до розв'язання назрілих соціальних проблем якомога справедливішими способами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України.

Консолідуючи сили для досягнення накресленої мети, Голова Центральної Ради доводив: «Ся база може утворитись тільки об'єднаннєм, щирим і міцним, правдиво-демократичних, а передусім — соціалістичних елементів України, без ріжниці національности. Коли гасло «єдности революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Центральної Ради, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії

села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державности їх силами»[56].

Отже, для М. Грушевського безкласовість (або ж брак класової розвиненості, стратифікації) української нації зумовлювала висновки щодо обов'язкової необхідності об'єднати зусилля різних, незалежно від національних ознак, верств населення для досягнення стратегічної мети української революції — всеосяжного національного відродження. Українська ж революція уявлялась достоту демократичною, понад те — соціалістичною і за змістом і за орієнтаціями та ідеалами.

М. Грушевський ніби застерігав від помилкового бачення тих істориків-дослідників, які з тези «безкласовості» української нації автоматично виводили прагнення лідерів української революції затушовувати наявні класові суперечності в українському суспільстві, об'єднувати експлуатованих з експлуататорами у єдиний національний фронт для боротьби з інонаціональними силами як поза межами України, так і в середині краю. Однак спрощений варіант «лобового» протистояння соціально-політичних і національних сил не підтверджується ні визначальними теоретико-політичними документами 1917—1918 рр., ні тогочасними письмовими й усними виступами лідерів української революції, ні, врешті, реально здійснюваною політикою.

Отож, є всі підстави стверджувати, що справжнім ідеологом української революції, творцем її концепції став Михайло Сергійович Грушевський. Саме його праці містять найголовніші, найвагоміші елементи платформи українського національно-визвольного руху, національного державотворення, національного відродження в цілому.

Наріжними засадами концепції української революції стало зміцнення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було передбачати запровадження української державності (широка національно-територіальна автономія) і спільно з іншими націями і народами колишньої імперії (федеративна демократична республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу. Поєднання соціальних і національних завдань вважалося неодмінною, головною запорукою досягнення стратегічної мети, оскільки національна революція об'єктивно переростала в соціальну.

Змін у теоретичних підходах до розуміння сутності української революції майже не відбувалося протягом всього існування Центральної Ради. Винятком тут є еволюція поглядів лідерів Української Народної республіки від автономно-федералістичних до самостійницьких орієнтацій, що рельєфно виявилася наприкінці 1917 — початку 1918 рр. Однак така трансформація була не безумовною, не беззастережною, а, навпаки, розглядалась як вимушена, тактична, залишаючи незмінним курс на федерацію («через самостійність — до федерації!»).

Вироблена М. Грушевським концепція, сформульовані на її основі підходи і лозунги ідейно наповнювали український рух, сприяли визначенню політичних орієнтирів, перетворенню їх у суспільну практику.

[1] Винниченко Ю. Малороссийский мазохизм // Наша Республика. — 1995. — 8, 15 сентября; Мельниченко И. Сине-желтая «Фата-Моргана» или «Начало и конец Центральной Рады» // Правда Украины. — 1995. — 20 октября.

[2] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. — Львів, 1994; Пеленський Я. Передмова: Спогади Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К. — Філадельфія, 1995. — С. 11—34; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська революція і державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995; Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995.

[3] Грушевський Михайло. На порозі нової України. Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 4.

[4] Грушевський М. Автобіографія. 1914—1919 // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 216—217.

[5] Там же. — С. 217.
[6] Там же. — С. 239.
[7] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 61.
[8] Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали. Перший і другий. — К., 1917. — С. 16.
[9] Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 3.
[10] Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1991. — С. 535.
[11] Там же. — С. 535—536.
[12] Там же. — С. 540.
[13] Там же. — С. 540—541.
[14] Там же. — С. 541.
[15] Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 95—96.
[16] Там же. — С. 96—97.
[17] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 69.
[18] Там же.
[19] Там же. — С. 69—70.
[20] Там же. — С. 70.
[21] Там же.
[22] Там же. — С. 70—71.
[23] Там же. — С. 71.
[24] Там же. — С. 71—72.
[25] Там же. — С. 72—73.
[26] Там же. — С. 73.
[27] Там же. — С. 73—74.
[28] Там же. — С. 74.
[29] Дорошенко Д. Історія України: 1917—1923 рр. Т. І. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 84.
[30] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 74.
[31] Нова Рада. — 1918. — 22 бер.
[32] Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 44—45.
[33] Там же. — С. 84.
[34] Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. — С. 99—100.
[35] Там же. — С. 101—102.
[36] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? // Великий Українець. — С. 115.
[37] Там же. — С. 121.
[38] Там же.
[39] Там же. — С. 122—123.
[40] Там же. — С. 125.
[41] Там же. — С. 126.
[42] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? // Великий Українець. — С. 88—89.
[43] Там же. — С. 91.
[44] Там же. — С. 89—90.
[45] Там же. — С. 90.
[46] Там же. — С. 92.
[47] Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. — С. 107.
[48] Там же. — С. 108.
[49] Там же. — С. 109.
[50] Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 36.
[51] Там же. — С. 36—37.
[52] Там же. — С. 37.
[53] Там же. — С. 39.
[54] Там же. — С. 41.
[55] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? // Великий Українець. — С. 92.
[56] Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 53.

М. Л. Копиленко (Київ),
О. Л. Копиленко (Київ)

М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави

Шість років тому, коли до нас повернувся М. С. Грушевський, писати про нього було значно легше. Кожне слово з його політичних, насамперед, праць відповідало тодішній ситуації. Виявилося, що гасла Центральної Ради, а вона закликала до перетворення Російської імперії на вільну федерацію вільних республік на засадах соціального й національного визволення, були повністю співзвучними спробам врятувати Радянський Союз саме під прапором «самостійності республік у рамках оновленої федерації». Концепція демократичного соціалізму також не суперечила соціалістичній спрямованості Центральної Ради.

Однак нині, коли питанням моменту (саме таку конструкцію використовував Грушевський) стали повна державна самостійність і розгорнуте будівництво ринкової економіки, заклики Центральної Ради, яка навіть у своєму IV Універсалі не відмовилася від ідеї федерації і завжди називала себе «робітничо-селянською», вже не відповідають офіційному курсу. Грушевський-політик поступився місцем Грушевському-історику, а на перший план вийшла інша генерація «ідейно дозріліших» українських діячів.

Сьогодні, у рік ювілею патріарха української державності, ми знову звертаємося до його політичної спадщини, яка, незважаючи на всі зміни нашого життя, лишається актуальною.

Торкнемося, наприклад, дуже злободенної проблеми, пов'язаної з пошуками державної ідеї, про яку останнім часом багато говориться і яка могла б, за словами Михайла Грушевського, прислужитися справі «загального єднання» в Україні. Це складна багатопланова проблема, що стосується як усієї державної політики, так і ще існуючих суперечностей на ниві духовного відродження. Об'єктивне вивчення історії нашої державності, безперечно, дає прекрасні можливості неупереджено висвітлити цю тему. Тим більше, що й наші видатні попередники приділяли їй велику увагу.

У лютому—березні 1918 р., відчуваючи безвихідність становища, в якому опинилась УНР, М. Грушевський написав і опублікував збірник статей «На порозі нової України», куди ввійшла невеличка праця «Історія й її соціально-виховуюче значення», де відтворено всі питання, що постають перед нами і сьогодні.

Отже, прислухаймося до класика. Історія, точніше — «навчання історії в українській школі», пише Грушевський, має вийти з «вузьких рамок» на «ширший простір універсалізму». Відтоді минуло 80 років, а ми з дивовижною затятістю знову заганяємо себе в ці «рамки», замінивши лише знак і колір догматів та орієнтирів.

Історія, вказує Грушевський, має «розвинути в протиставлення хвилевим конфліктам людства постійну й тяглу його кооперацію». Історія, за його словами, повинна «служити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму і соціалізму».

Звичайно, посилання на соціалізм нині не викликають захоплення. Проте навіть якщо взяти до уваги лише гуманність і демократизм, проаналізувавши саме під цим кутом зору численні ювілеї, презентації, вечори тощо, які відбувалися протягом двох-трьох останніх років з приводу відродження забутих сторінок історії, повернення її набутків та імен, неодмінно впаде в око, що всі ці акції іноді викликають зовсім не той ефект і не ту реакцію громадськості, на яку розраховували їх ініціатори й організатори.

Навчання історії, писав Грушевський, має також уникати «надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг, інтересів». «В період інтенсивного національного будівництва, — читаємо в його праці, ще раз

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 1996, № 5

вражаючись далекоглядності наших видатних попередників та власній безпорадності, — такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання й виключності дуже потрібні, й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності» [1].

У далекоглядності Грушевського ми сьогодні переконуємося на власному досвіді, поєднуючи національний нарцисизм (особливо, якщо згадати деяких «істориків-белетристів», за влучним висловом П. П. Толочка, які знайомлять громадськість із «шляхом аріїв-українців») з комплексом меншовартості, який плекаємо з дивовижним ентузіазмом («вчимося робити перші кроки», «не маємо досвіду», «наша молода держава» тощо).

Не менш актуальною є сьогодні й проблема зовнішньополітичної орієнтації України, також досліджена Грушевським. Він, нібито передбачаючи сучасний позаблоковий статус України, наголошує на тому, що виступає «проти українського імперіалізму» і «не вважає корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію» [2].

Варто звернути увагу на зусилля Грушевського на ниві економічного відродження України. Зупинимося на цьому докладніше.

На початку 1917 р. у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» Грушевський пише про необхідність «охоронити працю трудящих», встановити восьмигодинний робочий день. «Справедливо було б, — йдеться далі у брошурі, — щоб фабрики й заводи, так само як і рудні і шахти, ліси і води і всі багацтва земні, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України». Звертається Грушевський і до питання про земельну реформу, яку він уявляв не примітивною «експропріацією»: «...Земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати» [3]. Вчений настійно застерігав утриматися від того, щоб «хапатися тепер захоплювати землі, ділити її силоміць або нищити чиєсь хозяйство». Це актуальний заклик з погляду сьогоднішнього дня, хоча саме соціально-економічна програма Центральної Ради була її «ахілесовою п'ятою», що є загальновизнаним фактом.

Не тільки працям Грушевського, але й актам Центральної Ради — Генерального секретаріату притаманні лише загальні принципи, умовно кажучи, «правового забезпечення економічної реформи». Тодішня ідеологія цих перетворень визначалася проголошеними в її універсалах гаслами «упорядкування праці робітництва», «доброго упорядкування виробництва», «рівномірного розпреділення продуктів споживання». Відповідно Центральна Рада мала виробити правові підходи до реалізації своєї концепції «соціально орієнтованої» і «керованої» економіки. Зокрема, Декларацією Генерального секретаріату від 12 жовтня 1917 р. передбачалося створення так званого «економічного комітету», який мав «регулювати свою справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива і разом регулювати всю промисловість і торгівлю». Однак не так сталося, як гадалося.

Грушевський підкреслював, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання (звернімо увагу на терміни) «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, аби зв'язати сю перебудову з національним будівництвом так, що воно було органічним впливом її, а не зовнішньою україножильською приставкою». Це потребувало «багато часу» або «великої динамічної, акумульованої й концентрованої енергії». «У нас, — підсумовує Грушевський, — тоді не було ні одного, ні другого» [4].

Незважаючи на весь драматизм ситуації, Грушевський у вже згаданій статті «На порозі нової України» пропонує нову програму економічного розвитку України (виявляється, що тоді подібних документів було значно менше). «Наші річки, — пише він, — почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії («білого угля»), щоб ослабити од-

ностороннюю експлуатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться обводних каналів чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пастівні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбалу країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла».

Грушевський звертає увагу на необхідність будівництва залізниць і шосейних доріг, розвиток промисловості. «Ясна річ, — пише він, — що металургійна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації і розмірів безконечно більших — вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургійна рейнська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольняють навіть нашого внутрішнього, краєвого попиту, тим часом як повинні б давати свої вироби на експорт». В даному разі він мав на увазі хімічну й текстильну промисловість.

Особливе значення вчений надавав розвитку сільського господарства — «різьосторонньому й інтенсивному хліборобству», «садівництву, городництву, виноградарству, скотарству, птахівництву, рибальству, навіть пчільництву», розрахованим «на далекий експорт». Не забуває Грушевський і широку «гірничу розвідку і експертизу» підземних багатств України та їх подальшу всебічну експлуатацію[5].

Здавалося б, на перший погляд, чергова утопія. Однак у матеріалах комісії законодавчих внесень Центральної Ради (а вони ще недостатньо досліджені) міститься чимало цікавих законопроектів, які засвідчують, що за інших обставин утопія могла бути втілена в життя.

Зокрема, слід виділити хоча б проекти законів «Про торфопромисловість» (березень 1918 р.), яка тоді мала не менше значення, ніж сьогодні атомна енергетика, чи «Про Палату торгу при міністерстві торгу і промисловості» (квітень 1918 р.), що їй пропонувалося створити для здійснення контролю за зовнішньою торгівлею й реалізації положень Брестського договору «відносно обміну лишками сільськогосподарської продукції і промислових товарів». З огляду на нинішню ситуацію, пов'язану із проблемою квотування і ліцензування, цей документ заслуговує на увагу. В ньому подано класифікацію товарів, що підлягали імпорту або експорту. Так, стаття 1 встановлювала п'ять їх категорій: «а) товари, обмін котрими здійснюється через державні інституції; б) товари, що ввозяться чи вивозяться через інституції, які находяться під контролем держави; в) товари, вивіз і ввоз яких провадиться у межах зазначеної державою кількості приватним особам; г) товари, вивіз і ввоз яких здійснюється цілком вільно; д) товари, вивіз і ввоз яких державою заборонено»[6].

31 березня 1918 р. на розгляд Центральної Ради було подано законопроект «Про Вищу економічну Раду», яка створювалася для «розробки, об'єднання й узгодження всіх державно-господарських заходів УНР, а також для попереднього розгляду всіх законопроектів в галузі фінансовій, промисловій, торгівельній та інших галузях». Під час його обговорення 23 квітня висловлювалися побоювання, що нова інституція може перетворитися на «балаканину» і не зможе співпрацювати «ані з парламентом, ані з урядом». Тоді ж пролунало й цілком актуальне запитання: «Чи має уряд взагалі економічну програму?»[7] Однак часу на відповідь вже не було, і тепер слово за нами, якщо ми вважаємо себе спадкоємцями патріарха української державності...

Особливий інтерес у сучасних умовах становлять погляди М. Грушевського на проблему організації влади в державі. У брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть» Грушевський звертає увагу на те, що Україна має стати демократичною республікою, в якій їй громадянам були б гарантовані всі права й свободи. «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, — продовжує вчений, — щоб вона не каверзувала людьми, не наки-

дала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю»[8].

Запропонувавши фактично «представницьку вертикаль» та ідею «повновладдя рад», яка й досі не втратила своєї актуальності, Грушевський разом з тим вказує на шляхи забезпечення «рівності всіх людей», хоч віддає перевагу владі всього трудящого народу: «Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українському сеймі, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників, і з тих людей просвіщених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість, щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові»[9].

Однак усі ці теоретичні моделі потребували практичної реалізації в діяльності Центральної Ради, що Грушевський чітко усвідомлював й навіть визначив їхнє ієрархічне підпорядкування: теоретичні схеми — «завдання», організація — «перше гасло». Однак тут Грушевського спіткала невдача.

Набагато успішніше діяла Центральна Рада в Києві, який, за словами Грушевського, «все більше висувався на роль барометра громадських і національних настроїв, на український Париж в мініатюрі: хто кермує в Києві — панує на всій Україні» (щоправда, подальший розвиток подій переконливо довів, що Грушевський фатально помилявся). Тут відправною точкою організаційної діяльності Центральної Ради можна вважати рішення Національного конгресу, згідно з якими вона мала розвиватися саме як національний парламент. Подальші події — проголошення універсалів Центральної Ради, утворення Генерального секретаріату, переговори з Тимчасовим урядом — добре відомі, тому звернемо увагу лише на таку проблему. Вже в резолюціях Національного конгресу містилося доручення Центральній Раді створити комітет для розробки статуту автономії України. Щоправда, на тому етапі існування Центральної Ради підготовка подібного статуту розглядалась як справа майбутнього, і тому першим узагальнюючим документом, який регламентував її діяльність, став так званий «Наказ Українській Центральній Раді» від 23 квітня 1917 р., який Грушевський назвав «внутрішнім регуляміном роботи». Однак цього було замало, що особливо виявилося після утворення Генерального секретаріату.

24 червня (ст. ст.) 1917 р. Центральна Рада затвердила «Інструкцію, на основі якої збирається Комісія по підготовці статуту автономної України». Однак тоді, як і нині, конституційний процес розвивався досить повільно, внаслідок чого над Центральною Радою й Генеральним секретаріатом весь час тяжіла невизначеність їх правового статусу й компетенції.

Назвемо деякі законодавчі акти, що визначали певні правові засади діяльності Центральної Ради. Зокрема, 25 листопада було затверджено закон про утримання Центральної Ради на державний кошт, 16 квітня — закон про «незайманість» членів Центральної Ради, тобто вони наділялися такими ж привілеями, як і «класичні парламентарії». Більше того, 9 квітня Центральна Рада затвердила закон про «право безмитного одержування книжок і інших видань бібліотекою Центральної Ради»[10]. Однак приділивши в тих складних умовах увагу навіть організації й комплектуванню парламентської бібліотеки, Центральна Рада не визначила рамки правового поля, в якому мала діяти.

Повною мірою це стосується й Генерального секретаріату. Нині неможливо встановити, чи вживався тоді такий популярний сьогодні термін «протистояння гілок влади», однак, судячи з деяких документів Центральної Ради, необхідність у цьому існувала. Так, 22 серпня 1917 р. пленум Центральної Ради ухвалив резолюцію з питань ставлення до інструкції Тимчасового уряду, один з пунктів якої був таким: «Малій Раді й Генеральному

секретаріату виробити статут, що визначав би взаємини між українською Центральною Радою і її Генеральним секретаріатом»[11].

Після проголошення УНР ця проблема виходить на перший план, хоча все ж не була розв'язана. В результаті Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний секретаріат як орган виконавчий займалися одними й тими ж питаннями, з яких приймали постанови або закони. Наприклад, у грудні 1917 р. і Центральна Рада, і Генеральний секретаріат вирішували проблему ціноутворення: 19 грудня уряд видав постанову «Про ціни на державний спирт», а парламент ухвалив закон «Про збільшення тарифу на грузи»[12].

Подібна правова невизначеність характерна й для останніх двох універсалів, в яких були лише загальні принципи й конкретні доручення Центральної Ради урядові та окремим секретарствам (на жаль, навіть Конституція УНР не вийшла за межі загальних положень).

Незважаючи на всю привабливість аналогій між сучасною й тодішньою ситуацією, все ж за тих умов значно більшої шкоди українській справі завдавало не протистояння «гілок влади», а партійні чвари й суперечки між політичними силами, які реально впливали на державне будівництво, однак не мали чіткої програми дій.

Виявилося, що загальні і дещо «ідилічні» схеми, запропоновані Грушевським та іншими українськими лідерами на першій хвилі революційного піднесення, потребували значної конкретизації й деталізації у відповідних законах, проте саме це викликало найбільші труднощі.

Звичайно, слід враховувати той факт, що Грушевський, Винниченко та інші українські лідери не мали досвіду (як модно було говорити) «апаратної роботи» й взагалі державного будівництва. Навіть у вирішальні моменти їм не вдавалося визначити державотворчі пріоритети. Наприклад, у статті «Установчі збори, чи Парламент» Грушевський зазначав, що Центральна Рада ухвалила скликати Установчі збори 2 лютого, проте «більшовицький напад на Київ не дав змоги це зробити». Однак після її повернення до міста виникла дилема: або повернутися до ідеї Установчих зборів, або ж, навпаки, «прийняти в Центральній Раді Конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту та на його підставі по заспокоєнню краю провести вибори до парламенту й скликати вже його якомога скоріше для нормальної конституційної законодатної роботи».

Звернемо увагу на аргументи, що їх наводить Грушевський на користь кожного з цих варіантів.

З одного боку, про необхідність скликання Установчих зборів повідомлялося в універсалах Центральної Ради, зокрема третьому й четвертому. Однак, з другого боку, зазначає Грушевський, Установчі збори мають значення «в період розвитку революції», проте в Україні, на його думку, «революція скінчилась або опадає», і тому немає потреби «штучно її стимулювати». Він вказує, що скликання Установчих зборів лише «протягає революційний період» і відкладає початок «конституційного життя». До того ж Центральна Рада частково вже зробила те, що належало до компетенції Установчих зборів, — проголосила Україну незалежною державою і прийняла ряд важливих законів.

Грушевський не дає однозначної відповіді на питання, чи необхідні Установчі збори, посилаючись на потребу з'ясувати, «наскільки глибоко сидить ідея Установчих зборів в нашім громадянстві»[13].

Паралельно виникає цікавий парадокс. Звичайно, з позицій сьогодення нам дуже хотілося б, щоб Грушевський у своїх політичних конструкціях прямо говорив про правову державу, громадянське суспільство, розподіл влад, ринкову економіку. Однак він, навпаки, досить скептично ставиться до «буржуазної держави» й наголошує на тому, що «наша народна республіка» ставить завдання зовсім інші: «Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної,

а не для економічних впливів рантьєрів-капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо равномірного розпределення її продуктів між громадянством».

Виходячи з цього, Грушевський обстоює принцип активного втручання держави у суспільні справи. «...Все будувати на державнім фундаменті, — пише він, — а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і заразом удержавнювати соціальне життя в широкім значенні сього слова».

При цьому Грушевський, дотримуючись традицій української політико-правової думки, яка бере початок ще з документів Кирило-Мефодіївського братства, категорично заперечує «поліційно-бюрократичний устрій» й прагне до такої організації влади, яка спиралася б на широкі основи самоврядування, коли «адміністрація міністеріальна» виконує тільки функції координації, контролю й «заповнення тих прогалин, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування»[14].

Наскільки справдилися плани Грушевського?

11 квітня 1918 р. Мала Рада ухвалила скликати 12 травня Установчі збори, паралельно майже через два тижні було затверджено Конституцію УНР, що закріплювала класичну модель розподілу влад і не надавала ніяких переваг трудящому люду. Щоправда, у Конституції знайшла втілення ідея Грушевського стосовно забезпечення найширших прав місцевого самоврядування. «Міністри УНР мали право лише контролювати і координувати їх діяльність» (ст. 6).

Як згадує Грушевський в «Автобіографії», після гетьманського перевороту він «жив у Києві інкогніто, зачасто міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці»[15].

Одразу виникає питання, чому він не повернувся у велику політику, коли знову відродилася УНР? У своїх споминах один з відомих тоді українських діячів С. Ковалевський вдається до делікатної формули: «Надходили нові часи, які вимагали нових людей...»[16] Втім, причина припинення політичної діяльності Грушевського полягала не тільки в тому, що Центральна Рада в останній період свого існування швидко втрачала популярність і вже через кілька місяців її повалили. Суттєву роль відіграли взаємні антипатії й суперечки між впливовими діячами українського руху. Ця загальна для всіх переломних етапів вітчизняної історії хвороба призвела до того, що Грушевський фактично лишився «поза грою».

Слід зазначити, що після перемоги антигетьманського повстання Директорія, яка, за свідченням П. Христюка, «й слухати нічого не хотіла про скликання Центральної Ради», опинилася на роздоріжжі (як зовсім недавно Грушевський), поставши перед вибором стратегічних орієнтирів державотворення. На той час Директорія опинилася перед альтернативою: або обрати «європейську» модель, пов'язану з утвердженням принципу розподілу влад, розвитком парламентаризму, зокрема в українському контексті — новим скликанням Установчих зборів, або ж узяти на озброєння ідею диктатури пролетаріату і республіки Рад.

З позицій сьогодення виникає закономірне питання — як після повчального прикладу Центральної Ради та й всього комплексу проблем, пов'язаних з більшовицькою революцією в Росії, взагалі міг розглядатися подібний «комуністичний» варіант. Однак тоді ці плани не викликали подиву й, навпаки, за тих умов спиралися на цілком реальний ґрунт. «...В середині самих українських провідних кіл під впливом більшовицьких успіхів відбувався глибокий процес роз'єднання на два табори: одного — протибільшовицького і другого, що схилявся до ідеології більшовиків. Невдачі Центральної Ради в попередню добу революції і поширення симпатій до більшовиків серед українських мас — все це на багатьох вплинуло так, що, мовляв, треба й нам, українцям, стати на позицію совітів, щоб не розійтися з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительст-

ва на чолі з соціялістами. Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, а тому й на революцію на Україні дивилися як на «початкову фазу» світової революції»[17].

Основним прихильником ідеї радянської влади був голова Директорії В. Винниченко. Його постійний опонент С. Петлюра виступав за «європейську» модель. Як відомо, це питання обговорювалося на так званій «Державній нараді», що відбулася у Вінниці 12—14 грудня 1918 р. В її роботі, крім членів Директорії, взяли участь представники основних українських політичних партій. Більшість учасників наради також висловилися проти «радянського принципу». Опинившись у меншості, Винниченко, за його словами, схитрив. «Я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему «трудових рад», себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»[18]. Згодом Директорія конкретизувала цей «трудовий принцип» у Декларації від 26 грудня, оголосивши про скликання Конгресу трудового народу України.

За цих умов важко сказати, наскільки Винниченка можна вважати повноправним автором «трудового принципу». Подібними настроями була сповнена тодішня політична атмосфера, і Грушевський (звернемося до його думки про «державу трудящих») виступав їх каталізатором.

Грушевського обрали делегатом цього конгресу від селян Чигиринського повіту, та ніщо вже не нагадувало його колишні тріумфи. 24 січня 1919 р. деякі київські газети, зокрема «Україна» та «Последние новости», прямо назвали Грушевського можливим президентом конгресу, але він не потрапив навіть до його президії. Як зазначав М. Стахів, «рішальним моментом була визначна індивідуальність Грушевського, якої не терпіли тодішні урядові кола»[19] (принагідно наведемо свідчення колишнього секретаря Центральної Ради М. Єреміїва: «...Грушевський був нами всіма визнаним Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо в усіх галузях був на голову кращий за самих розумних та освідчених з нас»[20]).

Загалом роль і вплив Грушевського на конгресі оцінюються дослідниками неоднозначно. Деякі з них вказують, що «він мав за собою поважну кількість голосів»[21], інші, навпаки, вважають, що «в цей час він уже втратив свою колишню популярність і на конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців» в 13 чоловік»[22]. Однак для нас насамперед мають значення погляди, які він тоді обстоював. За свідченням П. Христюка, він «рішуче обороняв трудовий принцип й інтереси соціалістичної революції проти натиску Директорії»[23].

Звичайно, слід враховувати певний полемічний запал й спрямованість заміток Христюка, проте він чітко характеризує позицію Грушевського на конгресі. Адже у ході його роботи висловлювалися різні, часом полярні пропозиції — від передачі всієї влади робітничим і селянським Радам і негайного проголошення України «соціалістичною республікою» до формування так званого «Малого конгресу» як «верховної власті» чи стандартного «європейського» варіанта.

Наближення фронту й відчуття неминучого відступу спричинили дострокове закінчення роботи конгресу. На його останньому засіданні 28 січня було прийнято «Закон про форму влади на Україні» (знову історичні аналогії, якщо взяти до уваги сучасний Закон про владу). Проте цей закон був недосконалим, адже готувався поспіхом на основі деяких фракційних резолюцій (ні члени Директорії, ні уряд не підготували попереднього проекту, який можна було запропонувати на розгляд учасників конгресу). Цим пояснюється певна кількість декларативних положень, які містяться в ньому. А головне — закон відображав дуалізм позиції Директорії та українських політичних партій у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення. З одного боку, конгрес висловився проти «організації робітничої диктатури» і за «демократичний лад на Україні», доручивши своїм комісіям і урядові «підготувати закон для виборів всенародно-

го парламенту Великої Соборної Української Республіки». З другого боку, він не відмовився від «трудового принципу», ухваливши, що місцева адміністрація повинна «працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників».

Однак обставини склалися так, що 2 лютого 1919 р. Директорія та урядові установи змушені були залишити Київ і перебазуватися до Вінниці, звідки півтора місяці тому вони тріумфально входили до української столиці.

Наступні кілька місяців точилися нескінченні суперечки щодо «трудового принципу». Одразу після конгресу «лівий уряд» В. Чехівського підготував проект Закону про трудові ради, однак «правий» уряд С. Остапенка, склад якого було затверджено 13 лютого 1919 р., демонструючи «новий курс» і прагнучи відмежуватися від «соціалістичних експериментів» своїх попередників, категорично відмовився ввести його в дію.

Катастрофічна ситуація на фронті справила вирішальний вплив на перебіг подій, і за таких умов центром українського політичного життя несподівано став Кам'янець-Подільський. Причому, за свідченням Д. Дорошенка, місто перетворилося на центр опозиції проти тодішнього уряду, а «душею опозиції був проф. Грушевський». Він за допомогою своєрідного «coup d'etat» (тобто перевороту) заволодів газетою «Життя Поділля», яку видавала група професорів Подільського університету. «Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсаджені якоюсь компанією. Так само були обсаджені новими людьми контора і друкарня. Зоставалось або битись навкулачки, або зробити «ретираду». Члени попередньої редакції вибрали друге. На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський, і «Життя Поділля» відразу змінило свій напрям»[24]. Справді, ще 8 березня вона виходила як «незалежна демократична газета», але наступного дня — вже як «соціалістична газета».

Безперечно, міркування Дорошенка — прихильника гетьмана Скоропадського — досить однобічні, однак будь-яку постать слід оцінювати, враховуючи різні позиції й погляди, тим більше, що політична діяльність Грушевського у цей період ще потребує дослідження.

Якщо дотримуватися версії Дорошенка, то в другій половині березня кам'янецька опозиція «від захоплення редакції зважилась перейти до якогось більш реального «coup d'etat»[25]. Поштовхом для цього став повітовий селянський з'їзд, який відкрився 20 березня й одразу ж проголосив себе «трудовим конгресом». Під впливом радянофільських настроїв з'їзд ухвалив резолюцію, у якій так оцінив поточний момент: «Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських депутатів».

Звичайно, якби не збіг обставин, ця резолюція (як і чимало подібних документів) не мала б реальних наслідків. Та сталося інакше. На фонді безпосередньої загрози місту й повного безладдя «ліва частина української демократії» (за визначенням Винниченка) разом з цим місцевим Трудовим конгресом, спираючись на кам'янецький гарнізон, утворила так званий «Комітет охорони республіки». 22 березня він оприлюднив відозву, в якій, пояснивши причини свого виникнення — «з огляду на дезорганізацію державного апарату» і для «тимчасового представництва центральної влади Республіки», повторив основні положення резолюції конгресу щодо рішучого повороту політики УНР у бік державного будівництва на радянському грунті.

Грушевський, мотивуючи своє рішення необхідністю виїхати за кордон, відмовився увійти до складу комітету. Проте того ж 22 березня його обирають почесним співголовою конгресу, а днем раніше на сторінках «Життя Поділля» він друкує вітання конгресу, де вказує на «параліч центру» й підкреслює, що нема «чого більше небезпечного, як чекати «його» інструкцій і розпоряджень» і «в тих тяжких обставинах, в яких ми пере-

буваємо, весь рятунок в самодіяльності дрібних місцевих клітин нашого національного організму»...

Важко сказати, чи виступав Грушевський принаймні «ідейним організатором» кам'янецького виступу, однак ясно, що він не з власної волі відійшов у тінь. Лишається додати, що діяльність комітету розпочалася досить активно, але невдовзі пішла на спад і завершилася саморозпуском. Грушевський після цієї фактично останньої спроби повернутися на політичну арену виїхав за кордон. Після цього його ідеї й варіанти, які обрали лідери УНР, остаточно розходяться.

«Трудовий принцип» ще деякий час розглядався як стратегічний напрям державотворення. Так, у середині липня 1919 р. ідея закону про «трудові ради» виникла знову, щоправда, вже під іншою назвою — «народні ради». Втім, і цей проект залишився на папері, оскільки Директорія все-таки зробила свій вибір. 12 серпня Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Декларацію, яка проголошувала перехід до нового етапу будівництва Української держави на основі «європейської» моделі.

Виникає закономірне питання: «Яких же позицій дотримувався Грушевський?» Відповідь знаходимо у його статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», написаній у червні—липні 1920 р. й опублікованій в органі «закордонної делегації» УПСР — «Борітеся — поборете». Вказуючи на те, що Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. мала «посередній характер» між «готовими шаблонами західноєвропейської демократії» і «новим соціалістичним змістом», він пише про необхідність узяти на озброєння «диктатуру трудового народу в формі радянської соціалістичної республіки, яка в силу даних умов найближчим часом мусить бути федерацією сільських громадських Рад з включенням між ними... Радами робітничими, а, може, також і трудово-інтелігентськими».

Грушевський також підкреслює, що не вважає за можливе «вдаватися в подробиці устрою сеї української радянської республіки», і накреслює лише загальну схему: «робітничо-селянська рада — громади (комуни) — місцеве об'єднання (волость, місто) — земля — всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада»[26]. Парадоксально, але перший Президент України, говорячи про останні дні Центральної Ради і намічаючи перспективи нової республіки, не згадує свою колишню найвищу в державі посаду.

Свого часу було докладено чимало зусиль, щоб виправдати «ідейні розбіжності» між українськими революційними демократами й марксистами. Одні дослідники намагалися довести, що Шевченко міг дізнатися про основні положення «Капіталу» К. Маркса від своїх польських друзів на засланні; інші писали про Лесю Українку, яка не стала пропагандистом марксизму, хоча й активно його популяризувала, або ж пояснювали, що Франко «не зрозумів» марксизм внаслідок «відсталості соціально-економічних умов тодішнього життя, соціальної природи революційно-демократичного руху, складності й суперечності історичної обстановки».

Це — хибний шлях. Грушевський не потребує «змін і доповнень», а нам потрібний об'єктивний і неупереджений аналіз його спадщини[27]. Поставимося до неї так, як він сам ставився, наприклад, до марксизму, застерігаючи проти того, щоб «піддавати читачам «дуже хибну гадку», нібито він вже має остаточне, повне розв'язання всіх питань, «має на них тверді відповіді, яких йому треба добре запам'ятати і, більше того, до сих питань уже не вертатись»[28].

[1] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 183, 186, 189.
[2] Там же. — С. 151.
[3] Там же. — С. 119—120.
[4] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.
[5] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 155—156.
[6] ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 136.
[7] Там же, спр. 31, арк. 164.
[8] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 116.
[9] Там же. — С. 119.

[10] Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — 1 груд.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 61, 74.
[11] Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 22—23.
[12] Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — 11 січ.
[13] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 203—204.
[14] Там же. — С. 171—172.
[15] Грушевський М. Автобіографія. — К., 1926. — С. 30.
[16] Ковалевський М. По джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 454.
[17] Мазепа І. В огні і бурі революції: У 3 ч. — Аугсбург, 1950. — Ч. 1. — С. 74.
[18] Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990. — Ч. III. — С. 141.
[19] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. — Скрентон, 1962. — Т. 3. — С. 18.
[20] Цит. за: Вінар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 221.
[21] Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 18.
[22] Мазепа І. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 38.
[23] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 ч. — Відень, 1921. — Ч. IV. — С. 64.
[24] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 431.
[25] Там же. — С. 432.
[26] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 230—231.
[27] Спеціального дослідження потребують такі проблеми, як «Грушевський і політичні партії», «Грушевський і національна політика», «Грушевський і національна культура», які, безумовно, не могли бути висвітлені в даній статті.
[28] Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. — Прага, 1921. — С. 7—8.

В. Ф. Верстюк (Київ)

М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради

Постаті Михайла Грушевського присвячена велика література. Укладена і опублікована Л. Винаром бібліографія праць про видатного українського вченого, політичного і державного діяча, яким був М. Грушевський, містить кілька сотень позицій[1], до яких за останні роки існування незалежної України додалися ще десятки нових[2]. Разом з тим найвищий злет політичної і державницької діяльності М. Грушевського під час його перебування на чолі Української Центральної Ради висвітлений лише фрагментарно, переважно в спогадах діячів української революції[3]. Навіть основоположник грушевськознавства Л. Винар, у доробку якого десятки різноманітних розвідок про життя та діяльність ученого, лише відштовхується від конкретної діяльності УЦР та її голови, щоб з'ясувати історико-політичну спадщину Української Народної Республіки[4]. Відверто публіцистичну спрямованість має стаття Р. Рахманного «Будівничий першої Української Народної Республіки»[5].

Між тим вивчення конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з діяльністю М. Грушевського біля керма Центральної Ради, дає можливість збагатити наші знання як про українську революцію, так і про її визнаного лідера. Мета даної статті — висвітлити його роботу на першому етапі діяльності Центральної Ради, від її створення до завершення роботи Всеукраїнського національного конгресу, та роль у перетворенні УЦР в провідну політичну силу України і формуванні стратегічних гасел українського національно-визвольного руху навесні 1917 р.

Українська Центральна Рада була створена між 3 і 7 березня 1917 р. Як саме відбулася ця подія і за яких обставин, з історичних джерел відомо недостатньо. Творення цієї організації, визначення її форми та складу проходило у запальних суперечках між діячами Товариства українських поступовців та українськими соціал-демократами. «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю, і та, і друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня

на день, — згадував безпосередній учасник тих подій Д. Дорошенко. — Для нього було резервоване місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі за-для громадського добра»[6]. Отже, із самого початку діяльності УЦР М. Грушевському не просто формально відводилося місце голови, а з його особою пов'язувалася консолідація українського руху.

Відразу ж слід сказати, що в джерелах залишилася слабо відбитою і мета, з якою було створено Центральну Раду. Гадаю, що її фундатори навіть і не підозрювали, яку роль доведеться відіграти їх творінню через два-три місяці. Д. Дорошенко називав перші кроки Центральної Ради провізоричними, тобто такими, що мають непевний попередній характер. М. Грушевський згадував, що на момент його повернення до Києва «Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування»[7]. Певно, що тут оцінки і М. Грушевського, і Д. Дорошенка мають цілком об'єктивний характер. У цьому не важко переконатися. 5 березня Центральна Рада направила телеграму голові Тимчасового уряду, в якій вітала «перше міністерство вільної Росії», бажала повного успіху в боротьбі за народоправство і висловлювала надію, що «справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені»[8]. Це дуже нагадувало чергову несміливу петицію, з якими українці не раз зверталися до царської милості. У цій телеграмі абсолютно ніщо не говорить про те, що через кілька місяців її відправник та адресат стануть в опозицію один до одного. Ніяких натяків на це не виявилося і на перших зборах УЦР.

Протокол засідання від 9 березня повідомляє: «Нагадати, що Ц. Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності»[9]. І це все з приводу власних завдань і компетенції. Звернувшись того ж дня з відозвою до українського народу, закликаючи його «рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать»[10], вона жодним словом не окреслила своє місце в цих домаганнях. Натомість були намічені кандидатури у гласні губернської земської управи, визнано за необхідне послати гласних до міської Думи, обрано представників до комітету виборців губернатора. 12 березня Центральна Рада звертається до міського виконавчого комітету з пропозицією усунути від діяльності директора народної школи Плевського і призначити на його місце комісара-українця, просить той же комітет виділити «невеличку кількість грошей» для власної агітаційної комісії, а також визнати «Центральну раду офіціальним органом агітації»[11]. Промовистий епізод стався на засіданні ради 10 березня. Коли відпоручник Одеського керовничого комітету запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона погодилася, але, обговоривши питання про реорганізацію, вирішила відкласти її до «слушного часу». Навіть цих небагатьох прикладів цілком достатньо, щоб зрозуміти, що у першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще не усвідомила своєї історичної місії. «Якогось певного, заздалегідь виробленого пляну діяльности Центральна рада на початку свого існування не мала, — свідчив П. Христюк. — Так само не був усталений і склад»[12].

Метаморфозу, що її зазнала Центральна Рада протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. По-перше, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, а по-друге, «феноменом М. Грушевського». Саме завдяки тому, що він зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, Центральна Рада піднеслася на гребінь української революції.

Протягом чверті століття перебуваючи в авангарді українського руху, своїми науковими працями з історії України, кипучою громадською діяльністю М. Грушевський здобув незаперечний авторитет серед української інтелігенції, а потім і народних мас. Як відомо, в кінці листопада 1914 р., після повернення до Києва з Галичини, він був заарештований цар-

ською поліцією. Звинуваченого в «австрофільстві» вченого вислали в лютому 1915 р. до Симбірська, згодом дозволили переїхати до Казані, а у 1916 р. — до Москви. Заслання, опала уряду ще більше додали популярності М. Грушевському. Після падіння самодержавства його звільнили з-під нагляду поліції. Шлях в Україну став вільним. Отже, Центральна Рада з нетерпінням чекала повернення Грушевського. 12 березня він приїхав до Києва. «...З його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керівника, — відзначав Д. Дорошенко. — Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть рівнятися не міг із ним щодо загально признаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство»[13].

У 1917 р., здається, не було жодного українського з'їзду, де б М. Грушевського не обирали почесним головою або від імені якого йому не надсилали вітальних телеграм. Авторитет М. Грушевського посилювався також його особистими рисами — це була людина, не здатна на другі ролі. Саме це стало надзвичайно сприятливим фактором у розвитку революції і забезпечило М. Грушевському провідну роль в історії Центральної Ради.

На момент повернення Грушевського до Києва Центральна Рада була одним з політичних аутсайдерів, що, зрештою, відповідало тодішньому стану українського руху, який лише примірявся до активної політики. Перед у громадсько-політичному житті вели загальноросійські революційні організації. В середині березня Київ переживав своєрідну боротьбу за владу, яка розгорілася в місті між двома громадськими виконавчими комітетами. Спростовуючи міф радянської історіографії про двовладдя в країні як боротьбу між органами Тимчасового уряду і радами робітничих і солдатських депутатів, зазначимо, що в Києві рада робітничих депутатів на владу не претендувала. В цій інтризі зійшлися міський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, який спирався на міську Думу і ще 4 березня проголосив про перехід влади до своїх рук, та губернський виконавчий комітет при київському губерніальному комісарі М. Суковкіні, якому Тимчасовий уряд 6 березня передав управління губернією. Обидві сторони були не проти розіграти українську карту. В момент створення Ради об'єднаних громадських організацій до неї увійшла група українських діячів. Пізніше Рада надала роботу М. Поршу, призначила С. Єфремова комісаром для розгляду справ колишнього охоронного відділення.

З іншого боку, до земської губернської управи, на чолі якої стояв М. Суковкін, було обрано В. Прокоповича, В. Пожарського, А. Сербиненка та Г. Сніжного. 16 березня в Києві були скликані губернські земські збори, куди запросили представників Центральної Ради і де українські настрої зазвучали на повний голос. Саме тут і був обраний згаданий вище губернський виконавчий комітет при губернському комісарі М. Суковкіні. До складу цього комітету увійшли М. Грушевський, Д. Антонович, Д. Дорошенко, Хр. Барановський, А. Сербиненко, Ол. Степаненко, В. Корольов, М. Стасюк, П. Понятенко, М. Синицький, Вол. Шульгин, П. Линниченко. Як зазначав М. Грушевський, не виключено, що ідеєю М. Суковкіна «було спертися на українські елементи против міського комітету громадських організацій з його далекосяжними претензіями. Суковкін і інші земці були, очевидно, невдоволені, що сей київський комітет, зложений з представників організацій міських, претендував на провідну роль в губернії і навіть в цілім краю, — хотів бути його центральним органом, а тим часом їх, земських діячів, не покликав до участі або полишив їм третьорядні ролі. В головах земців, очевидно, вертівся план протиставити сьому міському центрові земський...»[14]. Однак результат виявився несподіваним — губернський виконавчий комітет опинився в руках українців. Заступником голови комітету був обраний Д. Дорошенко, він же займав посаду заступника губернського комісара, а секретарем — Вол. Шульгин. З 14 членів комітету переважну більшість становили діячі українського руху. «...Комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц. ради, був її першою

експедитурою загального, не виключно національного характеру і служив для неї цінною контрбазою, на котрій вона могла опертись против претензій і махінацій київського комітету громадських організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц. раді як його представниці», — згадував М. Грушевський[15].

Іншим підмурком, на який вдалося спертися Центральній раді у середині березня, стала кооперація. Вже на початку березня в Києві розгорнув роботу Центральний український кооперативний комітет. Кооператори виступили одними з ініціаторів створення Центральної Ради, й з їх середовища вийшли помітні її діячі: Х. Барановський, М. Ковалевський, Д. Коліух, П. Христюк, Б. Мартос, М. Туган-Барановський, Ф. Крижанівський, В. Коваль.

14—15 березня у Києві в приміщенні Педагогічного музею, де розташовувалася і Центральна Рада, відбувався Перший вільний кооперативний з'їзд Київщини. Його відкриття збіглося з першим візитом М. Грушевського до ради. Звичайно, він був запрошений на з'їзд, більше того, обраний його головою. З'їзд, на який прибули представники кооперації з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Усі його постанови мали, за свідченням П. Христюка, «виразно національний і політичний характер»[16]. Насамперед це стосувалося майбутнього державного устрою Росії та України: «Тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України з забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права (українського) народу». З'їзд мав сильний резонанс у Києві, чим справив велике враження на голову УЦР: «В порівнянні з скромним українським мікрокосмом, Ц. радою, що містився там в якімсь заковулку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією»[17].

У М. Грушевського були всі підстави для такого порівняння, в «скромному українському мікрокосмі» він застав Ф. Крижанівського, В. Коваля та І. Стешенка, які, проте, бували на засіданнях не часто. Серед активних діячів Грушевський виділив Д. Антоновича, С. Веселовського, М. Єреміїва, М. Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало кілька робітників з «Арсеналу» та солдатів.

Нечисленність Ради не бентежила М. Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати енергію і з потроєним завзяттям іти в наступ. Делегати кооперативного з'їзду роз'їхалися по Україні, поширюючи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками у цьому напрямі стали відновлення видання української періодичної преси та проведення у Києві української маніфестації. Вони збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер «Вістей з Української Центральної ради». В цьому номері, зробленому нашвидкоруч за лічені дні і схожому, скоріше, на повідомлення про Раду як громадсько-політичну організацію, звертає на себе увагу її нове звернення до українців. Якщо в першій відозві до народу від 9 березня, як ми відзначали, не було і згадки про саму Раду, то в другій вона визнається центральною установою, яка повинна орудувати «усіма справами нашими» і здійснити найближчим часом такі заходи: «1) урядити сьогодні загальну українську маніфестацію; 2) скликати на 6, 7 і 8 квітня (апріля) у Києві загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української ради; 3) одкрити збір грошей на заснування Українського Національного Фонду; 4) вести організаційну роботу, щоб згуртувати всі наші реальні творчі сили і направити їх на добровільну роботу на користь Рідного Краю». Це був прорив від хатніх розмов за чашкою чаю, над якими іронізувала відома українська діячка і письменниця Н. Романович-Ткаченко, до конкретної практичної роботи. Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план був розроблений Д. Антоновичем, він кілька разів обговорювався на Раді в присутності М. Грушевського. Від маніфес-

тації багато чекали, але успіх перевершив усі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних прапорів, з портретами Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч маніфестантів. Як відзначав учасник тих подій М. Жученко, серед них було «кілька десятків тисяч узброєних українців-вояків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, служащі ріжних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичани, діти з українських приютів»[18]. Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської Думи, де вищі достойники міста привітали учасників маніфестації. Почалися імпровізовані виступи. Настала черга М. Грушевського. «Все втихло, — згадував Д. Дорошенко. — Піднесеним голосом, — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон і звідти показала його народу. З тисячів грудей лунало: «Слава батькові Грушевському!»[19].

Потім маніфестанти рушили на Софійський майдан, де відбулося Українське віче. Серед промовців були М. Міхновський, М. Стасюк, С. Веселовський, М. Єреміїв і, звичайно, М. Грушевський. Над майданом вільно майорів український прапор, приточений до булави Б. Хмельницького. Одноголосно були ухвалені підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталося відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі визнають автономію України. Центральній раді доручалося порозумітися з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета — виявити масовий характер руху — була досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації вилилося серед українців у переконання, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть»[20].

Цей захід змусив і російську революційну демократію подивитися на український рух іншими очима, якоюсь мірою він навіть налякав своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю. Міська Дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І. Стешенка.

За такої ситуації важливо було не втрачати темп у політичній грі, використати якомога повніше всі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, «за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських»[21].

Щоб чітко окреслити головні цілі українського руху, М. Грушевський підготував статтю «Велика хвиля», опубліковану 25 березня в першому числі газети «Нова рада». В цій статті було проаналізовано ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство до того. Отже, вважав Грушевський, «нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності (...) Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою... але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи». Отже, М. Грушевський констатував перехід до політичної боротьби. Головною вимогою стало гасло автономії України у складі федеративної Росії.

Слід з'ясувати, який зміст вкладав М. Грушевський у поняття «автономія» і «федералізм». У брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» він висловлюється за національно-територіальну автономію, яку розуміє як об'єднання всіх етнічних українських земель. А в державно-політичному смислі він її бачить так: «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»[22]. Автономна Україна, на думку Грушевського, повинна мати всі державні атрибути, що дасть змогу українцям стати господарями своєї землі, а Україні — «країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною, як тепер»[23].

Автономія України тісно пов'язується М. Грушевським з децентралізацією Росії, перетворенням її у федеративну демократичну державу. «Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хочби і під республіканським червоним стягом, — пише він. — Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної власті»[24]. Отже, автономні одиниці повинні стати не провінціями — об'єктами державної політики Росії, — а повноправними «учасниками її державності»[25]. Тобто федерація розглядається М. Грушевським як «об'єднання в одній державі кількох держав же»[26]. Автономії лише делегують федеративній владі частину державних повноважень — таких, як «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави... надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві»[27].

Можна сказати, що федералізм М. Грушевського — це крок до незалежної української державності. Він усвідомлював, що для досягнення цієї мети тоді було ще дуже мало можливостей. Автономія давала змогу почати перебудову державного, національного життя значно меншими зусиллями. Звернемо увагу на ще одну особливість, характерну для автономістської моделі М. Грушевського: забезпечення прав національним меншинам. «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України»[28], — ця думка голови Центральної Ради дуже важлива для розуміння його світогляду, а відтоді і його дій як політика. Протягом кількох десятиліть радянська історіографія таврувала М. Грушевського як лідера українського буржуазного націоналізму. Парадокс полягав у тому, що він ніяким чином з націоналізмом (у його шовіністичному сенсі) не був зв'язаний. Федералістичні принципи заважали М. Грушевському бачити в націоналізмі здорові сили. «Оборонці української національності не будуть націоналістами, — переконував він. — (...) Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей, несимпатичні й небажані взагалі, коли б то не було. Тепер же (...) вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усею рішучістю»[29].

Здається, саме тут М. Грушевським і Центральною Радою було допущено поспішність — не в декларуванні принципу, а в його негайному запровадженні в життя. Не встигнувши зорганізувати всі верстви українського народу, не досягнувши його глибинної політизації, не зміцнивши національну свідомість, Центральна Рада перейшла від представництва суто національного до крайового. Увібравши до своїх лав улітку 1917 р. понад 200 активних представників інонаціональних політичних сил, вона загальмувала у своїй діяльності. Поповнення, що прийшло до Ради, не прихову-

вало свого якщо не ворожого, то холодно-іронічного ставлення до магістральної мети українського руху, ускладнювало його розвиток.

М. Грушевський виніс на широке обговорення своє розуміння автономії і розмірковував про шляхи її реалізації. В статті «Від слова до діла», опублікованій в «Новій Раді», він доводить шкідливість для українського руху пасивного очікування вирішення проблеми Всеросійськими Установчими зборами: «Ми не можемо в таких обставинах рискувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всеї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість (...) Ми мусимо йти на певне. Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має грунту в масах. Тільки творячи самі автономію України (...) ми доведемо тим самим реальність, жизненість і корисність сього домагання» 30.

Так М. Грушевський сформулював ідейно-теоретичні засади українського руху. Здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії визначало діяльність Центральної Ради протягом 1917 р.

Звернемо увагу і на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. В згаданій вище статті «Велика хвиля» він пише: «Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні»[31].

Ця виразна теза є політичним кредо голови Центральної Ради. Вона допомагає проаналізувати конфлікт між ним і тупівцями. Не знайшовши на початку березня 1917 р. спільної мови з українськими соціал-демократами та есерами, тупівці великі надії покладали на повернення до Києва М. Грушевського, який, на їх думку, повинен був урезонити занадто політизовану молодь. Однак той повівся зовсім не так, як того бажали колеги по ТУПу. «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він — не з нами, — згадував Д. Дорошенко. — Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціялістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало»[32]. Така позиція М. Грушевського стала причиною, на думку Д. Дорошенка і О. Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності в Центральній Раді. У зв'язку з цим обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше М. Грушевському політиканство і необгрунтований радикалізм. «Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому грунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей»[33], — докоряв О. Лотоцький.

При всіх симпатіях до згаданих двох визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, історик повинен сьогодні констатувати, що у Центральної Ради не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого М. Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася в ритм революційного життя, вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї — значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це й доводив М. Грушевський колишнім однодумцям у своїй статті «Велика хвиля»: «Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту»[34].

Здається, і докори в тому, що М. Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності. За його ініціативою до Ради було запрошено тупівців В. Науменка, М. Василенка та С. Єфремова, в той час як вибори соціал-демократа В. Винниченка провалилися.

Ще одну спробу вплинути на ліберально-демократичну інтелігенцію М. Грушевський зробив на з'їзді ТУП, який відбувся 25—26 березня. З'їзд виявився представницьким — на нього з'їхалися делегати з багатьох міст України, з Москви, Петрограда, Кубані. М. Грушевський головував на з'їзді і кілька разів виступав, закликаючи відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи: «Наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми не доцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право»[35].

На з'їзді утворилися дві течії: радикальна, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію із соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу, саме вона через кілька місяців дала основні кадри для Української партії соціалістів-федералістів, однак на з'їзді було ухвалене більш обережне рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів.

З'їзд справив на М. Грушевського двоїсте враження. З одного боку, він був задоволений його ходом, а з іншого, — зазначав, що востаннє виступав провідником української інтелігенції. В його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх однодумців. М. Грушевський звинувачує «старших українців» в ухвальництві, в бажанні «не встрявати в українську авантюру»[36].

За своїм соціальним походженням, вихованням, способом життя М. Грушевський належав до середнього «буржуазного» класу царської Росії. В своїй громадській роботі він ніколи не вдавався до крайніх радикальних методів, дотримувався ліберально-демократичних поглядів, що й привело його свого часу в ряди Товариства українських поступовців. Арешт і висилка за межі України восени 1914 р., — здається, єдиний прикрий епізод в його загалом респектабельному житті. Тоді виникає запитання, що ж спонукало М. Грушевського, при всій його дореволюційній «буржуазності», зробити такий швидкий, безкомпромісний крок назустріч революції. Гадаємо, відповідь може бути лише одна: світогляд, сформований в процесі наукової праці. Грушевський-політик виріс із науковця. О. Оглоблін, осмислюючи постать Грушевського з нагоди його столітнього ювілею, зробив точне спостереження: «Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій, і в його громадсько-політичній діяльності. Не він їх створив, але він їм підкорився, він, може, більш ніж будь-хто з його попередників, зробив для того, щоб їх зміцнити. Перша — то була ідея народництва. Друга — ідея федералізму»[37]. Обидві ці ідеї були покладені М. Грушевським у фундамент, на якому споруджувалася будова Центральної ради. Ось звідси заклик «тримати руку на пульсі народного життя», прагнення будувати нову Україну «на грунті народнім». На наш погляд, вірно зрозумівши алгоритм розвитку революції на початковому її етапі, Грушевський не зміг вловити момент переходу революції до нової якості. Коли влада опинилася в руках Центральної Ради, треба було докласти максимум зусиль, щоб привернути культурні, освічені, професійно підготовлені верстви суспільства на бік УНР. Відстоюючи ідею безбуржуазності українського народу в наукових працях, М. Грушевський і в політиці ідентифікував націю лише з народними масами, відмовляючи на цій підставі в участі у процесі державотворення вищим соціальним верствам нації, з якими він протягом 1917 р. розійшовся настільки, що конструктивний діалог став неможливим. Осмислюючи підвалини Великої України, голова Центральної Ради на початку 1918 р. писав, що головною з них «ще довго, коли не зовсіди, буде селянство,

і на нім прийдеться її будувати (...) Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти проти нього». І далі, що варто запам'ятати, намагаючись зрозуміти історію Центральної ради: «Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елменти опиралися на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю»[38]. Так гадав М. Грушевський напередодні своєї політичної трагедії, однак болісно переживши її, він все ж не зрадив своїм поглядам. Перебуваючи в еміграції влітку 1920 р., М. Грушевський переконував, що старі форми «буржуазного життя відмирають і гинуть, тому нема сенсу чіплятись за них, безтямно триматися взірців західноєвропейської буржуазної демократії». Натомість він закликав «стати на грунт наших історичних прецедентів і традицій нашого народництва»[39].

Поряд із формуванням ідейних принципів українського руху М. Грушевський докладав значних зусиль для організаційного забезпечення «всеукраїнської демонстрації». Відмова від пасивного чекання поступок з боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської міської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Ще на одному з перших засідань Центральної Ради представник Одеського керовничого комітету запропонував скликати український конгрес у Києві[40]. Проте тоді конкретного рішення з цього приводу прийнято не було. Після приїзду М. Грушевського ідея пережила нове народження. Загалом ідеальним вбачалося проведення з'їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на з'їзді своїх представників і щоб вони врешті-решт делегували представницькі права Центральній Раді. «Тоді перевибрана таким конгресом Центральна рада була б органом волі краю — мала б право конституватн»[41], — вважав М. Грушевський. Однак упевненості в успішному проведенні такого заходу в його оточенні не було. Через це вирішили спочатку обмежитися проведенням українського національного з'їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в «Новій раді» М. Грушевський публікує статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликає всіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь в його підготовці і проведенні. Він формулює гасло моменту: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі і Центральну Раду як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація в загальноукраїнському масштабі мала бути головним завданням національного конгресу: «Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію»[42].

Центральна Рада доклала значних зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїжджали до провінції. 19 березня, в день української маніфестації, газета «Вісти з Української Центральної ради» опублікувала першу інформацію про майбутній з'їзд. 28 березня українські газети та російськомовна «Киевская мысль» надрукували підписане М. Грушевським та С. Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, де детально пояснювалися норми представництва, які відзначалися демократичністю. Всім українським організаціям — політичним, культурним, професійним, територіальним — пропонувалося направляти до Києва своїх делегатів за умови, якщо вони визнають вимогу національно-територіальної

автономії України. Тобто, як відзначав М. Грушевський, «крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального»[43]. На кожні 50 членів організації обирався один депутат, але не більше п'яти від однієї організації. Одного депутата могла направити і організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Так формувався делегатський корпус з вирішальним голосом. З дорадчим голосом участь у з'їзді міг взяти з дозволу президії будь-який «організований українець».

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух вже знаходився на підйомі. З вітальних телеграм, які в другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота «Просвіт», міцніють голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Проведення Всеукраїнського національного з'їзду, де мали відбутися вибори Центральної Ради і де кожна партія розраховувала посилити свій вплив, стало ефективним стимулом в їх роботі та організаційному відродженні.

Першим у кінці березня провело свій з'їзд Товариство українських поступовців. Тупівці не лише надіслали вітальну телеграму Тимчасовому урядові, а й закликали українців до активної участі в Національному конгресі. 4—5 квітня в Києві водночас відбулися конференція УСДРП та з'їзд УПСР. Конференція українських соціал-демократів відновила діяльність партії в загальноукраїнських масштабах. Вона була присвячена змінам в програмі партії. Як «першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі» з'їзд назвав здобуття автономії України. Делегати ухвалили також резолюції про ставлення партії до Тимчасового уряду та Центральної Ради. Конференція визнала за можливе брати участь у діяльності УЦР, яку було визнано «єдиним українським об'єднаним комітетом, до якого вступають політичні, професійні і економічні організації»[44]. Це була, здається, перша оцінка УЦР як революційно-демократичного об'єднання.

Радикальнішими в національному питанні виявилися українські есери. Вони пропонували скликати не тільки Всеукраїнський національний з'їзд, а й Українську Установчу раду (Установчі збори) Есерівський з'їзд багато уваги приділив земельному питанню. Уже під час роботи Всеукраїнського національного конгресу відбулася нарада Української радикально-демократичної партії, яка відновила свою діяльність після багатьох років бездії. В цей же час відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав свій тимчасовий комітет. У Харкові на початку квітня робилася спроба відродити Українську народну партію. Отже, на початку квітня 1917 р. відбувся справжній вибух української політичної активності.

Цей вибух був настільки сильним і несподіваним, що збентежив російську революційну демократію Києва, яка почала погрожувати Центральній Раді. 4 квітня було скликане спільне засідання президій київських міських громадсько-політичних організацій (Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів) з керівниками Центральної Ради. Засідання почалося із звинувачень останньої у проведенні сепаратистського політичного курсу і погроз вжити збройну силу до розгону УЦР.

Лідери Центральної Ради, насамперед М. Грушевський, дали гідну відсіч цим нападкам. Конфлікт вдалося уладнати, проте, як зазначав М. Грушевський, «...слова, що пролунали з обох сторін, навпаки, ясно зазначили непримиренне становище їх супроти себе, і те неприємне, що було в сім інциденті, зоставалося надалі»[45].

Така реакція російської революційної демократії свідчила про бурхливе зростання українського національно-визвольного руху та перетворення його і, відповідно, Центральної Ради у провідну політичну силу України. З усією очевидністю це підтвердив і Всеукраїнський національний з'їзд (конгрес), що відбувся у Києві 6—8 квітня.

Не будемо детально переказувати перебіг подій на конгресі, зосередимо увагу лише на його консолідаційних аспектах.

Сотні делегатів*, які з усієї України прибули до Києва, справили велике враження на громадську думку. «Киевская мысль» назвала з'їзд «українським патріотичним паломництвом». Новітня історія України до квітня 1917 р. не знала подібних зібрань. Почесне місце серед делегатів посідали відомі українські культурні та громадські діячі. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, І. Шраг, Ф. Штейнгель, П. Стебницький, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, М. Загірня (Грінченко), С. Ерастов, М. Левицький були обрані до президії. Однак головною дійовою особою на конгресі був до того не знаний українським рухом елемент — представники селян, солдатів, робітників, демократично і націоналістично настроєна українська молодь. В їх промовах і кулуарних бесідах виявлялася спорідненість інтересів, які набували загальнонаціонального характеру. «Делегати з різних частин України в кулуарах Конгресу знайомились між собою ближче і встановлювали зв'язки, ділячись своїм досвідом дотеперішньої праці в повітах, — згадував учасник конгресу, лідер українських есерів М. Ковалевський. — Ця сторінка Конгресу мала величезне значення для внутрішньої української консолідації і для узгіднення поточної праці. Враження цього загального контакту українських місцевих діячів було, може, не меншим від потужного враження, яке залишив по собі конгрес, як вияв єдности і волі української нації»[46].

Глибоке враження епохальності залишилося у багатьох, хто брав участь у роботі конгресу чи уважно спостерігав за нею. Пробуджена революцією, неорганізована, соціально різнолика, з різним освітнім рівнем українська стихія, яка в переважній масі більш інтуїтивно, ніж свідомо відчувала своє національне «я», за лічені дні перетворилася у могутній масовий національно-політичний рух.

Передчуття, яким керувався М. Грушевський, переорієнтовуючи діяльність УЦР з культурно-просвітницької на масову політичну, виявилося цілком вірним. «Україна нас підтримала, і велике національне об'єднання відчулося відразу з перших слів та зборів — коли я, відкриваючи збори, закликав присутніх привітати представників петербурзького революційного вояцтва, що прибули на з'їзд, а далі — пом'янути всіх, хто поліг за визволення України, — згадував М. Грушевський. — Щирий порив відразу об'єднав і злив в одно тіло всю сю кількатисячну громаду, що зібралася з різних частин України вперше на великі національні збори»[47].

Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло в ході роботи завдяки правильно розрахованому порядку денному, добре підібраним промовцям, оголошенню великої кількості вітань, які надійшли на адресу конгресу з сотень міст і сіл Укріїни та з-поза її меж. Всі три дні роботи конгресу пройшли напружено, на високому емоційному та організаційному рівні. Було заслухано близько 300 виступів. Гість конгресу М. Галаган згадує: «Акт утворення українського політичного фронту, який постав із ріжних складових частин українського суспільства і внутрішньо сконсолідувався під час Національного конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників конгресу. Реферати, прочитані на Конгресі, й ріжні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухані були присутніми делегатами, гістьми й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможливлювали чути слова промовців. Вираз свойому настроєві дали всі присутні на Конгресі на закінченні його засідань.

З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала: «Слава!» Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями свого національного почуття й готовності до чину»[48].

Конгрес блискуче впорався з тими завданнями, які на нього покла-

лися в справі відродження і консолідації української нації, піднесення авторитету Центральної Ради, перетворення її у верховний орган українського політичного життя, який мав завершити організацію українського руху, взяти на себе політичну відповідальність за реалізацію накресленої політичної платформи — здобуття автономії України.

Вирішальним моментом стали вибори нового складу Центральної Ради. Вони відбулися 8 квітня. На посаді голови Центральної ради делегати конгресу бачили лише М. Грушевського, який, безперечно, переживав кульмінацію своєї політичної кар'єри. За його пропозицією вибори проводилися таємним голосуванням. 588 делегатів віддали свої голоси за Грушевського і лише п'ять — проти. Відкритим голосуванням обрали заступників голови — В. Винниченка та С. Єфремова.

Більш громіздкими за процедурою виявилися вибори рядових членів Центральної Ради. Близько половини (60 місць) членів Центральної ради обиралися за територіальним принципом — від губерній та великих українських колоній. 20 місць відводилося київським громадським, військовим, професійним та науково-освітнім організаціям, чим підкреслювалася особлива роль київської інтелігенції у творенні Ради, адже такі міста, як Катеринослав, Одеса, Харків, Москва та Петроград, отримали лише по 2 місця. По 5 мандатів дісталося робітничим, селянським, студентським та кооперативним організаціям. Партійне представництво визначалося в 1—5 місць. Загальна чисельність нового складу ради орієнтовно становила 100—150 членів.

Всього було обрано 115 осіб. Вони репрезентували вісім українських губерній (Київська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії мали по 4 місця в раді, Чернігівська і Херсонська — по 3), двох представників мала Кубань, по одному — Бессарабія і Дон (Ростов-на-Дону). Крім того, представництво у Раді отримали найбільші міста України: Харків (3), Катеринослав (3), Одеса (2). Москва, Петроград, Саратов, де проживало багато українців, також делегували до Ради своїх представників.

Услід за територіальним представництвом найбільші квоти мало партійне. Союз українських автономістів-федералістів отримав п'ять місць, УСДРП — чотири, УРДП та УПСР — по три, самостійники — одне. Партійне представництво доповнювалося певною мірою громадськими організаціями (кооперативними, студентськими, військовими, селянськими, жіночими).

Якщо вибори від територій мали певну систему, то вибори від громадських та партійних організацій не піддаються якомусь логічному осмисленню. З розробленої схеми погано зрозуміло, на яких підставах ті чи інші репрезентанти отримували певну кількість місць у Раді. Вже на національному з'їзді лунали голоси про необхідність збільшення норм представництва для студентів, жіночих організацій, промисловців, духовенства. Це свідчило про те, що ні політична, ні соціальна структура національного руху остаточно на момент з'їзду не визначилася. Власне, цей недолік був очевидним і для керівників Центральної Ради.

На конгресі зазначалося, що вибори проводилися з таким розрахунком, щоб при необхідності «ці представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць»[49]. Через кілька днів після закінчення конгресу голова УЦР підбив його підсумки у статті, яку опублікував у «Новій раді». Загалом задоволений результатом, він констатував: «З'їзд, отже, зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднанне їх в густу організовану сіть погубернську, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані де-

легатами з місць по організаційній схемі Центральної Ради, котра буде вироблена і оповіщена в близшім часі».

Протягом квітня—травня 1917 р. у значній частині губерній України пройшли губернські з'їзди і були обрані губернські українські ради, виникали ради і в повітах, однак єдиної мережі сільських, волосних комітетів Центральній Раді так і не вдалося створити. Її поповнення новими представниками відбувалося не за тою схемою, що пропонував М. Грушевський.

Всеукраїнський національний з'їзд знаменував закінчення першого, початкового етапу діяльності Центральної Ради, перехід її від національно-культурницької діяльності до політичної. М. Грушевський відіграв надзвичайно плодотворну роль у цьому перетворенні. Йому належали ініціативи щодо формування стратегічних ідейно-політичних гасел українського руху і організаційних змін у структурі Центральної Ради.

[1] Див.: Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Укр. історик. — 1966. — № 1—2. — С. 122—129; № 2—4. — С. 291—319.

[2] Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — 149 с; Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. — 1989. — № 4. — С. 53—62; Гирич І. Б. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело // Укр. історик. — 1991. — № 3—4; 1992. — № 1—4; Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ // Там же; Копиленко О. Повернення М. С. Грушевського. — К., 1991. — 48 с.; Пиріг Р. Життя і діяльність М. Грушевського: Останнє десятиліття. — К., 1993.

[3] Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. — К.; Відень, 1921; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918): В 4 ч. — Львів, 1923; Єремієв М. За лаштунками Центральної Ради: сторінки зі спогадів // Укр. історик. — 1968. — № 1—4. — С. 94—104; Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — 719 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3 т. — Варшава, 1932—1934; Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. — 9 с.; Онацький Є. Портрети в профіль. — Чікаго, 1965.

[4] Винар Л. Михайло Грушевський: Українська Центральна Рада і відродження державності України // Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали). — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 194—200.

[5] Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки // Сучасність. — 1966. — № 1. — С. 59—86.

[6] Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 72.

[7] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 130.

[8] Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3: 1917 февраль—октябрь. — М., 1930. — С. 132.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 107 (далі — ЦДАВО).

[10] Нова рада. — 1917. — 25 берез.

[11] ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 109.

[12] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 т. — Відень, 1921—1922. — Т. 1. — С. 15—16.

[13] Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної ради. — Ужгород, 1932. — С. 44.

[14] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 138.

[15] Там же. — С. 139.

[16] Христюк П. Назв. праця. — Т. 1. — С. 17.

[17] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 136—137.

[18] Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Кн. 1. — С. 152.

[19] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 75.

[20] Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — 21 берез.

[21] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 8. — С. 143.

[22] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 125—126.

[23] Там же.

[24] Там же. — С. 132.

[25] Там же. — С. 129.

[26] Там же.

[27] Там же. — С. 133.

[28] Там же. — С. 103.

[29] Там же. — С. 104—105.

[30] Там же. — С. 102—103.

[31] Нова рада. — 1917. — 25 берез.

[32] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 73.

[33] Лотоцький О. Назв. праця. — Т. 3. — С. 351.

[34] Нова рада. — 1917. — 25 берез.
[35] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 113.
[36] Там же.
[37] Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) // Укр. історик. — 1966. — № 1—2. — С. 9.
[38] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 162, 163.
[39] Там же. — С. 229.
[40] ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, акр. 108.
[41] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144.
[42] Хміль І. В. На шляху відродження української державності: Український національний конгрес — з'їзд 6—8 квітня 1917 р. // Історичні зошити. — К., 1992. — № 4. — С. 8.
[43] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144.
[44] Робітнича газета. — 1917. — 8 квіт.
[45] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 118.
[6] В літературі зустрічаються три цифри щодо кількісного складу з'їзду: 700, 900 і 1500 чол. Певно, дві останні дещо перебільшені. Можливо, вони включають делегатів з дорадчим голосом та гостей. Підстави так думати дає той факт, що у виборах голови Центральної Ради 8 квітня брали участь 593 особи.
[46] Ковалевський М. Назв. праця. — С. 282.
[47] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 119.
[48] Галаган М. З моїх спогадів: У 4 ч. — Львів, 1930. — Ч. 2. — С. 110.
[49] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 122.

О. С. Рубльов (Київ)

Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)

Постать Михайла Сергійовича Грушевського, його життєвий і творчий шлях ще донедавна досліджувалися виключно закордонними українознавцями. В радянській історіографії ці питання розглядалися лише в плані «ідеологічного двобою», в процесі якого викривалися «буржуазні фальсифікатори» і доводилася неспроможність школи Грушевського. Тому левова частка здобутків грушевськознавства по праву належить історикам національної діаспори.

Нині спостерігається стрімке зростання інтересу широких кіл громадськості, науковців і публіцистів до життєвого шляху і творчої спадщини М. Грушевського. І це цілком зрозуміло: адже він був не лише видатним істориком, а й організатором української науки, відомим національним політичним діячем. Втім, такий сплеск зацікавлення особою Грушевського має і зворотний бік: на шпальтах республіканської преси, іноді навіть наукових видань, з'являється безліч кон'юнктурних, псевдонаукових публікацій, далеких від реалій життя видатного українського вченого і державного діяча.

Ще й досі навіть історикам залишаються практично невідомими окремі, іноді досить значні, періоди життя М. С. Грушевського. Це стосується насамперед радянської доби його життя (попередній період біографії ученого й політика досить непогано висвітлений у закордонній українознавчій літературі), тобто від часу повернення в Україну в березні 1924 р. й до смерті 25 листопада 1934 р.

Отже, саме цей десятирічний відтинок часу, вагомий для загального розуміння життєвого та творчого шляху академіка Грушевського, потребує скрупульозного дослідження, пильної уваги до кожного, навіть дрібного факту. Серйозні кроки в цьому напрямі зробили такі вітчизняні вчені, як Р. Я. Пиріг, С. І. Білокінь, І. Б. Гирич, С. М. Кіржаєв, П. С. Сохань, В. І. Ульяновський та ін.[1] Цікаву розвідку про наукову діяльність Грушевського в еміграції 1919—1924 рр. надрукував В. А. Потульницький[2].

В науковій літературі останніх років вже неодноразово порушувалося питання про причини та обставини повернення М. С. Грушевського в Україну. Отже, немає потреби докладно спинятися на цій складній проблемі. Зазначимо лише, що найголовнішою причиною й метою повернення ученого, на наш погляд, було прагнення продовжувати наукову працю. Це підтверджує і відомий західноукраїнський політичний діяч і публіцист І. Кедрин-Рудницький: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю — на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна і пояснити його поворот на Україну. Він ніколи не був типом «радянофіла», що через політичну наївність чи особисту користь готов був міняти орієнтацію. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої Російської імперії»[3].

В даній статті зроблено спробу розглянути умови життя та наукової праці відомого історика України в 1924 р. — першому році після приїзду в УСРР.

Цінним джерелом, що дає змогу довідатися про подробиці еміграційного побуту вченого і зрозуміти вагання щодо повернення до Києва, його взаємини з українською політичною еміграцією та обставини життя в Радянській Україні у перші роки після реемігрції, є епістолярна спадщина М. С. Грушевського, опублікована українознавцями діаспори, а в останні роки й вітчизняними дослідниками. Йдеться, насамперед, про листи Грушевського до його американських кореспондентів: церковного протестантського діяча родом з Тернопільщини Василя Кузіва (1887—1958), який займався поширенням серед українського робітництва в США праць М. С. Грушевського та науковців керованого ним Українського соціологічного інституту[4]; українського політичного діяча та видавця з Детройта, також уродженця Тернопільщини Тимофія Починка (1885—1962); емігранта з Львівщини, працівника заводу Форда у Детройті Еміля Фариняка (1886—1956)[5]. Значний інтерес становить листування видатного історика з відомим львівським ученим, головою Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ) К. Й. Студинським[6]. Цікаві деталі внутрішнього життя ВУАН 1920-х рр., її взаємин з владою, емоційні (переважно негативного забарвлення і не завжди справедливі) оцінки постаті та вчинків Грушевського містить «Щоденник» віце-президента Академії С. О. Єфремова, що нині готується до друку[7].

23 вересня 1923 р. в листі М. С. Грушевського до К. Й. Студинського йдеться про визрівання задуму повернутися в Україну, що пов'язувалося насамперед з різким погіршенням умов еміграційного побуту: «Опинилися ми наче на роздорожу. Кликали до Київа, кликали до Праги, нічого певного ні там, ні тут, а тут заходить осінь, кінчиться контракт нашого літнього мешкання, треба робити контракт на зиму — і платити згори [...] Обставини життя теж стають не лекші, а тяжші. Відень приходить до передвоєнних часів і почуває себе щасливим, дивлячись на клопоти і нужду Німеччини [...] але жити в нім нам, «бувшим Австріякам», стає все тяжше, трактують все менш прихильно [...] Якраз змінюється управа унів[ерситетської] бібл[іотеки] і мені приходиться без кінця просити і кланятись, щоб дістати деякі з старих привілегій та не переводили на становище звичайного чужинця, котре б зовсім унеможливило мені наукову роботу». В тому ж листі вчений повідомляв львівського колегу, що дістав з Києва інформацію: мовляв, у певних колах інтелігенції висловлюється думка, що Грушевський неодмінно має повернутися з-за кордону, стати на чолі Академії та «поставити її на ноги». «Але се пусте говоренне, — зауважував Михайло Сергійович. — Академія цілком мертве тіло; сидять там люде старих настроїв, які не можуть приладитись до нових обставин. Уряд розуміє їх і, не хотячи нового галасу, не рушає їх, але за те й не дає ні засобів, ні можливості праці. Зрешту, сама Ак[адемія] не виявляє ні енергії, ні життєздатности. Коли б Груш[евський] захотів її вичистити і поставити на

4*6-445

ноги, се б неминуче привело його до конфлікту з урядом». І далі розкриває свої задуми: «Я зовсім не маю претензій чистити Ак[адемію], ніхто не кличе мене на чоло її, я хотів би поїхати, щоб повести далі «Велику історію» та нині розпочату «Іст[орію] літератури»[8].

Зрозуміло, для емігранта було важливо дістати сталу посаду та заробітну плату. «Бо не можу працювати задурно, стративши на службі народові все, що дістав від батьків і що сам тяжкою працею заробив, так що нині не маю, де приклонити голови і власними руками нераз латаю своє шмате, бо совісно буває показати кравцеві його дійсний стан»[9], — писав він в одному з листів до В. Кузіва.

15 жовтня 1923 р., звертаючись до того ж адресата, М. С. Грушевський зізнавався: «Я переживаю повний крах, разом з іншими видавцями. Шкода грошей, вложених в книги. В Галичині продаж книг зовсім устала, через валютову катастрофу. З Америки теж нічого не приходить. [...] Через страшний занепад переходить українське житє, в усіх частях нашої вітчини. Найгострійше все-таки, розуміється, — на Великій Україні. Маю те вражіннє, що процес руїни там не закінчився, і даремно починати якусь конструктивну роботу — все однаково нова хвиля деструктивна то змете. Але хоч не маю великої надії там вести якусь продуктивну працю, таки, мабуть, прийдеться невдовзі туди їхать, бо тут уже також не можу нічого робити. З пропозицій пражських теж нічого не виходить, теж нужда і упокореннє; волію все те зносити вже на Україні. Страшно тільки за жінку й дитину, з їх лихим здоровєм, але нічого робить»[10].

2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському (наркому освіти УСРР. — *О. Р.*)»[11]. 22 листопада повпред СРСР у Відні М. В. Левицький, колишній український радянський дипломат, а тоді відповідальний працівник союзного НКЗС, отримав з Харкова інструкції щодо «роботи» з колишнім головою Центральної Ради: «Зі слів тов. Затонського, можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатуру було виставлено на президента Академії, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме. Але ми маємо відомості, що українські академіки настроєні проти Грушевського і, очевидно, Наркомосвіті доведеться витримати певну боротьбу, бо посада ця — виборна»[12]. Таким чином, здавалося, набували реальних обрисів чутки про те, що Грушевський — бажана особа на посаді президента ВУАН.

23 листопада М. С. Грушевський повідомляє В. Кузіву: «Поворот на Україну ми принціпіяльно рішили, але тут багато ще лишається неясного — як і коли. Початком було, що я дав свою згоду Укр[аїнській] академії наук, щоб мене вибирали на катедру укр[аїнської] історії. Давнійше я не згожувався, бо Академію взагалі організовано шахрайським способом, а сим разом згодився, бо в загальній руїні і пеклі неукраїнська (фактично) Академія стала єдиним осередком якогось укр[аїнського] житя. Але нині з тим вибором іде помалу. Мабуть, декому мій приїзд бажаний, а декому також й ні. Вищі урядові круги тепер з мого повороту роблять рекляму для свого українського курсу — що от навіть Гр[ушевського] він стягнув на Україну[...] Нині я післав перший офіціяльний лист в сій справі до Київського комісара, просячи його «оформити мій поворот», з огляду на те, що я хотів би тепер свою наукову роботу повести в укр[аїнських] бібл[іотеках] і архівах, для оброблення XVI і XVII вв.»[13].

У новорічній листівці від 14 грудня 1923 р. Михайло Сергійович сповіщав свого американського кореспондента: «Стягаюсь, як можу, на дорогу, треба доповнити найпотрібніший інвентар, бо там не докупитись. Виїхати думаємо після 20.I. Ще чекаю дефінітивно вибору в Київ[ській] Академії наук, бо, властиво, без того не хотів би їхати. Тяжко рушитись, дорога тяжка і дорога, а тут нема де лишати»[14].

А тим часом в Україні — після санкції Політбюро ЦК КП(б)У — залагоджувались (хоча і надто повільно, на думку ученого,) усі справи, пов'язані із формалізацією статусу Грушевського у ВУАН, набуттям ним

громадянських прав та ін. Так, 17 грудня 1923 р. Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць і оцінку наукової діяльності М. С. Грушевського (протокол № 181), а на наступному зібранні 31 грудня (протокол № 182) таємним голосуванням більшістю проти одного вченого було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії[15].

В останній день 1923 р. віце-президент ВУАН С. О. Єфремов занотував свої міркування з приводу обрання нового академіка: «Спільне зібрання обрало на академіка М. С. Грушевського. Перший відділ зробив це ще восени і разом послав до Харкова клопотання про дозвіл йому вернутися. [...] В совітських кругах дуже радіють з нового розкладу еміграції. І розклад справді, мабуть, величезний: пацюки тікають з розбитого корабля першими, а тепер вони цілими зграями кинулись... Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис. Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги. В усякім разі вже й тепер російські ворожі до Академії круги покладають великі надії, що він завалить Академію. Думаю, що вони помиляються, бо Грушевський розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства, певне, не облишить. Така вже у нього вдача — азіятське оте політикування. Ну, та поживемо — побачимо».

Отже, керівники Академії насторожено чекали приїзду М. С. Грушевського, розуміючи, що, схильний до лідерства, він одразу розпочне свою «осібну роботу». Ставлення історика до організованої, за його словами, «шахрайським способом» в період гетьманування П. Скоропадського ВУАН сформувалося ще у 1918 р. і відтоді не змінювалося. На його думку, її керівництво, до якого він мав особисту неприязнь, поступово знищувало національний характер Академії[16]. Цей ледь прихований конфлікт чільних представників національної інтелігенції зафіксувало всюдисуще ДПУ УСРР. У таємних зведеннях Київського губвідділу ДПУ наприкінці 1923 р. згадується розмова О. С. Грушевського з В. М. Шеметом, постійним нештатним співробітником Комісії для складання словника живої української мови ВУАН. Олександр Сергійович повідомив Шемета, що проти повернення його брата в Україну виступають президент Академії В. І. Липський та її неодмінний секретар А. Ю. Кримський.

Тим часом 28 грудня 1923 р. Мала президія ВУЦВК задовольнила клопотання М. С. Грушевського про в'їзд до УСРР. Наступного дня йому виписується охоронний лист № 17769 за підписами голови ВУЦВК Г. І. Петровського та секретаря ВУЦВК О. І. Буценка: «Цим посвідчується, що Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом надається право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергійовичу Грушевському свобідного проживання в межах УСРР і що з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється». Згодом академік дістав ще один аналогічний документ, на цей раз вже за підписами голови РНК УСРР В. Я. Чубаря та керівника республіканського ДПУ В. А. Балицького[17].

1 січня 1924 р. в органі київських губкому КП(б)У й губвиконкому — газеті «Більшовик» — з'являється стаття В. Т. Десняка «Нещасливий рік для української еміграції», характерна для настроїв «совітських кіл», де, за словами С. О. Єфремова, «дуже радіють з нового розкладу еміграції». Зазначаючи, що протягом 1923 р. серед петлюрівських військовиків та частини емігрантської інтелігенції спостерігалася тенденція до повернення на Батьківщину, автор у характерному примітивно-агітпропівському стилі вигукував: «Не встигла ще контрреволюційна наволоч виплювати всю злісну слину на адресу зрадників, як «бувший голова» Центральної Ради, есер, визначний історик (правда, слабий політик) професор Грушевський заявляє, що не хоче читати лекцій шаповаловським та винниченківським студентам (хтозна — ким вони будуть!), що хоче їхати на Радянську Україну і пакується уже, напевно, в дорогу. На Радянській Україні він знайде собі слухачів, а не серед емігрантського багна». В. Т. Десняк робив наголос на політичних дивідендах, котрі влада зможе отримати від цього кроку виз-

начного вченого: «Повернення на Україну проф. Грушевського буде мати неабияке політичне значення. Адже ж проф. Грушевський відомий не одному Винниченкові, Шаповалові та Донцову. І перехід його на бік радянської влади, приїзд на Радянську Україну потягне за ним сотні емігрантів, а також позитивно вплине на суспільні верстви тих демократичних держав, де про Грушевського дещо відомо»[18].

Пропагандистську кампанію продовжувала вміщена 5 січня на шпальтах того ж «Більшовика» стаття С. Гірняка «Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського». Автор висловлював надію, що в «швидкому часі київські наукові сили будуть збільшені одним з найвидатніших українських вчених. Цей факт тим більш корисний, що після від'їзду академіка Багалія до Харкова в Академії не було відповідного представника по історії України, бо друга катедра не була ніким заміщена». Віддавалося належне науковцю як лідеру національної історіографії: «Київські історики не мали грунту для об'єднання, не мали певного, авторитетного закладу, довкола якого можна було б згуртуватися та працювати. Правда, таке згуртування потроху йшло, але не було вповні загальнознаного та досвідченого керовника, який міг би притягнути більше число знавців та надати такому об'єднанню широкі конкретні завдання. Для певних наукових підприємств, дослідів в архівах, в археологічних розкопках та для подібних студій потрібні були кошти, і для того, щоб їх отримати, часто треба було назвати ймення відповідного керманича».

Принагідно історикам України давалися настанови, що і як вони мають досліджувати: «В українській історії багато ще залишилося малорозроблених періодів, а опублікування наукових матеріалів велося у вузьких межах провінціально-наукового центру. Це конче потрібно виправити, а також звернути пильну увагу на саму трактовку історичного процесу. У нас в українській історії довго панував традиційний романтичний підхід, малокритичне відношення до старих оцінок та мала уважність до економічних процесів минулого. З цим треба конче порвати. І якраз проф. М. Грушевський, який чверть віку тому вже зазначав в своїх розвідках велике значіння економічної сторони в минулому життю людства, може досить вірно накреслити молоді потрібний напрям та помогти сучасникам виробити певний світогляд на основі розуміння українського минулого».

Віддавши належне Грушевському-історику, автор статті водночас виконував соціальне замовлення владних структур, життєвим гаслом яких було — «поділяй і владарюй». Публікація С. Гірняка оприлюднювала наявні в академічному середовищі суперечки з приводу доцільності обрання Михайла Сергійовича дійсним членом ВУАН та повернення його в Україну: «На жаль, декому в учених колах неясні потреби часу і в справі виборів проф. М. Грушевського академіком це занадто відбилося. Перша думка про таке обрання і перші заходи до того були зроблені в початку літа[19]; але складання відзову про праці (а хто ж з учених не знає його праць), зачитання цього відзову та переведення виборів розтягнулися на цілих півроку! Говорили навіть про особисті антипатії з боку деяких осіб, але ми думаємо, що колектив Академії вище таких міркувань. В кожному разі таке затягнення справи, важної і потрібної, такий бюрократизм в призначенню дня виборів, не личать такій авторитетній установі, як Академія наук. Але ця справа вже закінчена і тепер будемо чекати приїзду нового академіка і сподіватись, що з його приїздом поширіться наукова робота Академії наук»[20].

Після 20 січня 1924 р. М. С. Грушевський збирався вирушити в далеку мандрівку. Однак обставини змусили його відкласти від'їзд. «Тим часом я все ще в Бадені, і ще пробуду якийсь час, — повідомляє він 25 січня В. Кузіву. — Бо і формальности з переїздом ще не всі полагоджені, і посла тутешнього (повпредом СРСР у Відні в той час був М. В. Левицький. — *О. Р.*) хотів би я дочекатись (Він поїхав до Москви на якісь конференції і, мабуть, в зв'язку з смертю Леніна і всякими перемінами тепер застрягне

там на довше) [..] Проволока з моїм виїздом має той прикрий бік, що тарифи залізниць дорожіють постійно. Вираховував сими днями, що переїзд буде коштувати $ 300 приблизно. Ціна страшенна, а ну ж іще піднесеться заки виїду! Прямо катастрофа!»

Втім, зволікання з поверненням на Батьківщину було використане ученим напрочуд продуктивно: стрімко зростав обсяг рукопису праці «З історії релігійної думки на Україні», ініційованої В. Кузівим і внесеної до плану видань Українського соціологічного інституту у Відні. У згаданому листі до свого американського кореспондента М. С. Грушевський повідомляє: «Зате по принципу: нема злого, щоб на добре не вийшло, скористав я з сеї проволоки для «Релігійної думки». За кілька день вийшлю Вам 4 аркуші друку, вже переписані на машині: не дуже гарно, бо машинка вже виповідає службу, ледво клацає і задає мині багато іритації. Але вже якось лізе [...] Я роблю 3 копії: одна буде у Вас, друга у мене, третя у проф. Студинського — на евентуальність друку у Львові, якби показалось, що на Україні незручно друкувати чи з цензурних чи з технічних причин»[21].

Нарешті 2 березня 1924 р. родина Грушевських вирушила з Відня на Батьківщину. Їх шлях пролягав через Варшаву, де Михайло Сергійович для оформлення документів відвідав Повпредство СРСР у Польщі. Тоді ж, очевидно, відбулося його знайомство з працівником радянського представництва Т. І. Репою, який у 1922—1923 рр. був секретарем прес-бюро Повпредства УСРР у Варшаві і сприяв налагодженню книгообмінних операцій між науковцями Східної Галичини та їх колегами в Радянській Україні[22]. Кордон учений та його сім'я перетнули поблизу Здолбунова[23]. На цій прикордонній станції їх наздогнав кореспондент львівського «Діла», який взяв коротеньке інтерв'ю у науковця, передавши свої враження так: «Професор мав дуже бадьорий вигляд — ніби помолодів. На запитання, як це він поважився їхати до большевиків, професор відповів, що радянська влада через Академію наук з певністю забезпечує йому недоторканість при умові припинення всякої політичної діяльності. М. Грушевський присвятить себе виключно науці і, між іншим, має на меті видавання в Києві «Літературно-наукового вісника»[24], бо ті журнали, які є тепер і на В[еликій] Україні і поза нею, цілковито його не задовольняють»[25].

В п'ятницю, 7 березня 1924 р. родина Грушевських ступила на київську бруківку. Наступного дня «Більшовик» повідомляв читачів у розділі «Хроніка»: «Вчора ранком приїхав до Києва відомий вчений, бувший голова Центральної Ради, Михайло Сергійович Грушевський, якого недавно було обрано академіком по катедрі української історії. Проф. Грушевський думає працювати в Києві на культурно-освітньому грунті».

В тому ж числі газети було вміщено інтерв'ю з академіком, який заявив, що повернувся в Україну виключно для наукової праці, має на меті перевести з Відня у Київ Український соціологічний інститут, продовжувати роботу над «Історією української літератури», багатотомною «Історією України-Руси», що перервалася із світовою війною.«Що з цієї роботи буде безпосередньо зв'язано з моєю діяльністю в Академії, я не можу в цій хвилі сказати докладно, бо катедра історії України досі не була заміщена і архівна комісія, яка ближче з нею зв'язана, також, оскільки я знаю, не функціонувала, — повідомляв Михайло Сергійович. — Як відомо, протягом останніх 40 літ від смерті Костомарова джереловий матеріал до історії України XVII—XVIII вв. не оброблявся скільки-небудь систематично. Для цього систематичного оброблення історії України другої половини XVII в., до якої я підійшов, та її продовження, планова публікація архівального матеріялу являється необхідною передумовою і це питання я передовсім мушу поставити перед ВУАН та її архівною комісією»[26].

13 березня відбулося перше засідання Історично-філологічного відділу ВУАН за участю М. С. Грушевського. «Почав був крутити старий: вимагав був, щоб «Записки» віддати цілком під історичні праці. Але — розумний — коли побачив, що справа не пройде, одразу зайшовся. Ввесь час поводився лагідненько, м'якенько. Сподівається, що здобуде кошти і можливість пра-

цювати, але я до цих сподіванок ставлюся скептично», — так оцінив перебіг цього засідання С. О. Єфремов.

14 березня М. С. Грушевський склав меморандум «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури — загальної й української». В ньому вчений стисло викладав історію УСІ, створеного 1919 р., виходячи з переконання, що в часи глибоких соціальних зрушень у суспільстві як ніколи потрібні «грунтовні студії соціяльної еволюції від самого споду». Розповідалося про завдання науково-дослідної установи, її видавничу програму. Викладався план переведення УСІ з Відня до Києва, на що Грушевський відводив 4—5 років. Реалізацію цього проекту Михайло Сергійович вважав «справою дуже цінною, не тільки з чисто наукового становища розвою соціяльних студій всякого роду, але і з погляду культурного та соціяльного будівництва. Воно помогло б його поглибленню в сім кругу, внесло б свіжі повіви західних соціольогічних студій, що так розвинулись в останніх десятиліттях, дало б грунт для тіснійших зв'язків наших соціяльних студій з західними, взагалі європеїзувало б наше культурне життє». Необхідною передумовою участі як аспірантів, так і наукових працівників у роботі УСІ академік вважав знання трьох провідних світових мов — англійської, французької та німецької — на рівні вільного читання наукового тексту, а також вміння вільно писати англійською чи французькою. «Взагалі орудуванне найбільшим числом мов рахую до основних умов успіху в соціольогічних студіях»[27], — зауважував він.

15 березня 1924 р. у щоденнику Єфремова з'являється чергова замітка про «крутійство» М. С. Грушевського. Останній скликав приватну нараду в Академії і висловив незадоволення, що на попередньому засіданні відділу позаштатним академіком обрано львівського дослідника В. М. Гнатюка. Натомість він висунув кандидатури галицьких науковців М. С. Возняка, К. Й. Студинського та В. Г. Шурата. С. О. Єфремов змушений був «дати одсіч» академікові, пояснивши водночас, що керівництво ВУАН вже обмірковує запропоновані ним кандидатури. «Неспокійний старичина» відверто дратував віце-президента Академії[28].

Поряд з академічними справами М. С. Грушевський уважно придивлявся до умов життя київської інтелігенції, нужденне становище якої було добре відоме йому за кордоном як голові віденського Комітету «Голодним Україні» з численних інформацій, котрі він діставав з УСРР, зокрема від брата — Олександра Сергійовича. Тепер він сам міг оцінити ситуацію. Його око уважного спостерігача (сприяло цьому і зацікавлення знаного історика в еміграції соціологічними дослідами) відзначало і зміни на краще, пов'язані насамперед з ліквідацією наслідків голоду 1921—1923 рр., важливими економічними зрушеннями, що відбувалися внаслідок нової економічної політики більшовиків і грошової реформи 1924 р.

Особливо уважно стежив Михайло Сергійович за реалізацією курсу на українізацію, що був проголошений XII з'їздом РКП(б) та конкретизований постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» (1 серпня 1923 р.)[29]. «Українізація України» викликала жваве обговорення у закордонній національній пресі, привертала увагу провідних політичних сил в еміграції[30]. Новий курс національної політики правлячої партії не мав одностайної підтримки навіть серед її керівників. На VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (12—16 травня 1924 р.) перший секретар ЦК Е. Й. Квірінг, нагадавши делегатам настанови XII з'їзду, що «влада повинна говорити і працювати на рідній мові населення», водночас відзначив, що в республіці вона «до цього часу дуже не національна, ще дуже не українська»[31]. Підтверджуючи цю тезу, другий секретар ЦК, «малорос» Д. З. Лебідь виступав речником горезвісної теорії «боротьби двох культур», згідно з якою пропонувалося (за відомим принципом: laissez faire, laisser passer) не втручатися у перебіг подій — нехай, мовляв, «прогресивна» культура русифікованого міста (всіляко насаджувана і підтримувана за царату) швидше перемагає в Україні «відсталу» культуру українського села. 26 березня 1924 р. на засі-

данні Політбюро ЦК КП(б)У було відкинуто пропозицію М. О. Скрипника рекомендувати членам партії співати «Інтернаціонал» українською мовою[32].

Для розуміння того, як М. С. Грушевський оцінював тогочасну ситуацію в Україні, важливе значення має листування ученого з його американськими кореспондентами.

«Дорогий товаришу! Приїхавши застав уже Вашого листа з 5.II., і було се мені приємно — був се перший лист з Америки, який я тут одержав, — так починається лист академіка до Е. Фариняка у Детройт від 18 березня 1924 р. — Приїхав я 7.III., але ще досі не маю помешкання і не маю змоги працювати правильно. До того зима, холодно, я, приїхавши, перестудився і ще не прийшов до ладу. Але на другий тиждень вибираюсь до Харкова — доходити грошей на всякі свої наукові пляни: на Соціологічний інститут, на організацію видань і под.». У столиці УСРР науковець хотів дізнатися про перспективи власної дослідницької діяльності: «Бо само призначення членом Академії, на котре я приїхав, нічого не означає. Як академік я маю тепер місячно 46 рублів нової валюти = 23 доляри, а сього вистачає для нашої родини на обід. На сніданнє і вечеру треба іньшим способом заробити, і на все інше також».

Далі у тому ж листі подавалася загальна характеристика економічної ситуації: «Дуже житє розбите, і тільки від кількох місяців почало поправлятись. Всяка пожива єсть і крам. Але платні смішно маленькі в порівнянню з ціною поживи, а що вже казати по одежу, обувє і т. ін. Порядні черевики коштують 10 долярів — і се звичайна місячна платня для багатьох. Але, мабуть, іде до кращого і в сім, а щодо українського житя, то таки, без сумніву, що кращає. Таки та українізація потроху робить своє — тільки дуже потроху. Не стає на неї грошей. Таке вражіннє моє. Я ще мало розпитуюсь, щоб сказати твердше».

Розповідав М. С. Грушевський своєму кореспонденту і про грошову реформу 1924 р., оскільки прибув в Україну якраз в момент її запровадження: «Тут заводиться нова тверда валюта, а старі гроші касуються. Коли вийдуть дрібні гроші в потрібній скількости, в сій новій валюті, і вона утримається в ціні, се дуже поправить економічне житє. Рахується на червінці (=10 зол[отих] рублів), рублі золотом і копійки золотом; рубль = 50 центів американських. Старі гроші вже покасовані. (Останній рахунок був: 50 міліярдів = 1 рублеви золотом = 50 центів, або 1 міліярд = 1 цент). Але я трапив на дуже трудний час, коли старі гроші зникають з обігу, а нових дрібних грошей ще нема, і не можна розміняти 1 червінця на дрібні, а тому не можна нічого й купити інакше як у своїй крамниці, — положивши там червінця і забираючи під нього крам. Та се, мабуть, скоро минеся»[33].

Аналогічна інформація міститься і в листі до В. Кузіва від 20 березня 1924 р., що має, проте, деякі істотні відмінності, які заслуговують на увагу. Починається лист таким чином: «Високоповажаний добродію! Мабуть, уже знаєте з газет, що я доїхав — 7.III. був я вже в Київі. Переїхалось без пригод, але було досить клопотів, трівог і т. ін., так що я приїхав зовсім вичерпаний. Тут же знов не знайшов ніякої вигоди — ні помешкання, ні навіть кабінета для праці в Академії. А тим часом зима тріває дальше — нині рано було ще 10° морозу! Так що тяжко прийти до якогось порядку і приступити до праці. І коли я Вам пишу, то головно лиш на те, аби відновити зв'язок». Далі академік повідомляв про заплановану ділову подорож до Харкова і обіцяв після залагодження справи з помешканням завершити замовлену В. Кузівим працю — «З історії релігійної думки на Україні».

У характеристиці економічної ситуації Михайло Сергійович дещо зміщує акценти, його соціологічні оцінки набирають образної довершеності: «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятись, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе. Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, — здобутє їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні

дуже маленькі, і люде мусять набирать по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день[34], — і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт — все се для нашої інтелігенції річи неприступні. І значна частина її все-таки сильно потрібує допомоги, бо потратила посади, або й не мала їх, або має такі мінімальні платні, що не вистачає навіть на обід».

М. С. Грушевський повідомляв В. Кузіва, що особисто надавав матеріальну підтримку (за рахунок фінансових засобів віденського та львівського комітетів «Голодним Україні») київській інтелігенції: «Отже, передаючи та розділюючи їх (гроші. — *О. Р.*), я мав нагоду досить приглянутись тим недостаткам наших українських культурних робітників, вдів та сиріт ріжних заслужених і шановних діячів, і под.» Академія наук, як зауважував учений, також «терпить великі недостатки; платня персоналу трошечки поправилась (платня члена Академії виносить 46 руб. золотом = 23 доляри), але на видавництва, на бібліотеку і под. вона не дістає майже нічого! От поїду до Харкова, буду старатись добути асигнування на наукові пляни в Академії; якщо не вдасться, то шкода праці й заходу: не можна буде нічого друкувати з академічних праць. Тепер Академія дає по одній книжці на праці кождого свого відділу: має за те друк задурно в своїй друкарні, а папір дістає на се від уряду. Се дуже мало, одна книжка для цілого відділу, і то не щороку була змога її видати!»[35]

24 березня 1924 р. М. С. Грушевський зробив доповідь у Спільному зібранні ВУАН, розповівши про свої найближчі плани. Так, йшлося про необхідність перенесення УСІ з Відня до Києва, збільшення коштів на потреби Історичної секції, зокрема кафедри історії України, Археографічної комісії, на відновлення наукового тримісячника (квартальника) українознавства «Україна» (історія, літературознавство, етнографія і краєзнавство). Особливо важливо було, на думку вченого, «закупити книги і деякі periodica, особливо по історії, економіці, статистиці Західньої України, з огляду на особливо актуальні потреби дослідження її. Книги сі, мабуть, найбільш доцільно було б направляти до бібліотеки ім. Антоновича — доки зорганізується дослідчий Інститут Західньої України, в тій чи іншій формі дуже потрібний»[36].

Спільне зібрання ухвалило відрядити Грушевського до Харкова для клопотань перед Наркомосом УСРР і якнайшвидшого вирішення проблем Історичної секції. Академік отримав на це мандат, підписаний А. Ю. Кримським[37]. Цей фактичний карт-бланш особливо цікавий з точки зору перебігу подальших подій, коли керівництво Академії звинувачуватиме Грушевського у самочинних діях, «автономних» чи «сепаратних» зверненнях до урядових структур з приводу тих або інших потреб керованих ним історичних установ.

А тим часом 25 березня 1924 р. Неодмінний секретар ВУАН конфіденційно звертався до члена президії Наукового комітету Укрголовпрофосвіти НКО УСРР А. Й. Ряппо — дружини заступника наркома освіти Я. П. Ряппо: «Глибокошановна Анфісо Йосипівно! Акад. М. С. Грушевський їде особисто до Харкова, щоб владнати наукову постановку історії культури й соціології в Києві при Академії наук. На все це потрібні кошти, і я дуже прошу Вас допомогти йому своїми порадами, а також і особисто поклопотатися перед ким слід. Крім того, є дуже делікатний пункт — відшкодування М. С. Грушевському грошей за переїзд (більш як 300 доларів); в цьому пункті дуже зручно, щоб хто-небудь поклопотався за нього. Я днями надіслав Вам нові наші видання: «Историю Турции» і «Хафиза». Розраховую, що Ви їх отримали. Весь Ваш *А. Кримський*»[38].

29 березня — вже у Харкові — М. С. Грушевський звернувся з доповідною запискою щодо перспектив діяльності історичних установ ВУАН до голови Головпрофосу НКО УСРР, заступника наркома освіти Я. П. Ряппо. В основу меморандуму був покладений виступ академіка на Спільному зібранні ВУАН 24 березня[39].

В неділю 30 березня літературно-мистецький додаток до «Вістей

ВУЦВК і Харківського губвиконкому» опублікував інтерв'ю з М. С. Грушевським. Михайло Сергійович стисло виклав основні цілі свого наукового відрядження до столиці УСРР. Йому не сподобалося запитання кореспондента про стан української еміграції: «Проф. Грушевський відповів, що в час його перебування за кордоном він не мав ніяких зв'язків з українськими емігрантськими колами; він був зв'язаний лише з літературно-науковими колами і про літературне українське життя за кордоном зробить інформаційний доклад на засіданні науково-дослідної катедри при Харківському ІНО»[40].

31 березня у зверненні до Наукового комітету Наркомосу УСРР академік зазначав: «Приступаючи до організації історичних дослідів в Всеукр[аїнській] Академії наук, я з перших ще кроків прикро відчув недостачу в Київі дослідчої катедри по історії України і зв'язаним з нею дисциплінами. Між нинішніми викладами і семінаріями київських вуз[ів] і академічними комісіями відкривається hiatus (прогалина. — *О. Р.*), який загрожує шкідливими наслідками, коли не буде заповнений в найблизшім часі». Грушевський наголошував, що засідання Історичної секції та Археографічної комісії, що він їх організує, привертають студентську молодь, серед якої є чимало гідних кандидатів до аспірантури.

Водночас Київ, за його словами, «здавна мав живу традицію історичних студій, і тепер його роля як традиційного центра української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації, і на культурні потреби Західньої України, відтятої від нас, — котра всіми силами тягне до Київа, як до свого національного центра, до якого хотіла б якнайскорше приєднатись[...] Тому, — робив висновок академік, — я вважав би пекучою потребою заснованнє в Київі, в зв'язку з ВУАН, дослідчої катедри історії України, поширеного типу, з просемінарієм, з окремою секцією, присвяченою дослідженню Захід[ньої] України, з секцією загального українознавства, новійшої (головно — соціяльно-економічної) історії України і под.». Серед науковців, які б могли негайно приступити до організації кафедри, Михайло Сергійович назвав прізвища свого брата — О. С. Грушевського, професора Київського ІНО, довголітнього керівника історичних українських семінарів в Одесі, Москві, Петербурзі, який був би «дуже відповідним провідником секції новійшої історії України (особливо соціяльно-економічної історії кінця XVIII і XIX в.)»; В. І. Щербини, котрий як дійсний член кафедри «міг би з великою користю кермувати підсекцією історії Київа»; О. Ю. Гермайзе, який вважався цінним науковим співробітником («марксист, спеціяліст по соціяльно-економічній історії XVIII в.»).

Академік готовий був назвати прізвища й керівників інших секцій, коли б Науковий комітет санкціонував створення кафедри. «Коли се буде признане доцільним, — наголошував колишній (1897—1913) голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, — можна б до роботи на катедрі притягти цінних і визначних дослідників з Галичини. Для переведення роботи особливо цінним, в ролі секретаря катедри, міг би бути Іван Коссак, б[увший] директор Педаг[огічного] семінарія в Чорткові, оден з визначних діячів в боротьбі Галичини за своє визволеннє (їздив в 1923 р. з дипломатичними дорученнями від галицького уряду до Москви і тепер являється представником галицьких інтересів в зносинах з полпредом в Відні) — його згодою на приїзд я заручився, виїжджаючи з Відня»[41].

Пропозиції М. С. Грушевського щодо розгортання історичних досліджень в рамках ВУАН, висловлені ним під час відрядження до Харкова у доповідних до голови Головпрофосу та Наукового комітету НКО УСРР, були своєрідною програмою-максимум ученого. У тогочасних ідеологічних та соціально-економічних обставинах годі було сподіватися на її повну реалізацію. Тому 31 березня 1924 р. колегія Укрголовпрофосу Наркомосу УСРР санкціонувала лише створення науково-дослідної кафедри історії України у Києві, затвердивши М. С. Грушевського її керівником та доручивши йому подати конкретний план роботи кафедри на найближчий час, а також запропонувати кандидатів у дійсні члени та на посади наукових

співробітників та аспірантів. Академік одержав згоду на три додаткові штатні посади наукових працівників — для кафедри історії України, Археографічної комісії та Історичної секції; а також кошти для розгортання роботи кафедри, закупівлю двох фонографів для Археографічної комісії та на відрядження до Москви та Ленінграда.

Водночас питання відновлення квартальника «Україна», «Записок Історичної секції» не були розв'язані остаточно: пропонувалося узгодити їх з Держвидавом України (ДВУ). Справа перенесення з Відня Українського соціологічного інституту віддавалася «на відкуп» харківському Інституту марксизму («питання про Український соціологічний інститут Научкому узгодити з Інститутом марксизму»)[42].

Повернувшись з першого ділового відрядження до столиці УСРР, М. С. Грушевський 7 квітня 1924 р. доповів про результати поїздки на Спільному зібранні ВУАН. Її президент В. І. Липський від імені Академії дякував Грушевському «за успішні результати подорожі до Харкова»[43].

8 квітня академік відповідає на лист свого американського кореспондента й представника його книготорговельних інтересів В. Кузіва і просить пересилати гроші, одержані від реалізації його видань у США, на адресу Societe Suisse de Banque a Geneve на свій поточний рахунок: «Треба заложити гроші, витрачені на дорогу» (очевидно, Грушевський не мав великих надій на відшкодування дорожніх видатків урядовими структурами УСРР).

В цьому ж листі вчений «звітується» за харківське відрядження: «В сий хвилі я дуже занятий: переїзд мій тривав дуже довго, і я і моя сім'я дуже знервувались і стомились; тут не було для нас помешкання, і досі ще нема, мешкаємо у брата «кутом», річи, книги не роспаковані, працювати нема де. В справі коштів для ріжних організаційних наукових плянів, котрі я запропонував Академії, мусів я їхати до Харкова, пробув там 10 день і отсе тільки що вернувся, теж сильно втомлений, а тут мушу віддавати багато часу і енергії отсим організаційним плянам, і се мені не дає прийти до сили. Ставлю науковий журнал «Україна», організую екскурсії на літо для збирання останніх відгомонів дум, організую т. зв. дослідчу катедру (дослідчий інститут) по історії України, отже маю роботи — вдячної і користної, але таки забагато».

Наприкінці листа Грушевський так характеризував тогочасну ситуацію в Україні: «Житє поправляється, український курс серіозний, але ще нема контакту уряду з громадянством, так що громадської самодіяльності нема, і економічна нужда ще не переможена. [...] Люде почали нарешті їсти, але більшости не стає ні на що більше крім їди. З національного погляду маю добру віру в будучність — коби лиш не зайшло досить не предвиджених комплікацій. Зрештою, в ніякі політичні справи не мішаюсь, в газетах не пишу, працюю виключно науково. Всіми укр[аїнськими] течіями мій поворот прийнятий тут симпатично — хіба лише деякі виїмкові одиниці десь кривляться, так що я їх не бачу»[44]. Репліка про невтручання у політичні справи та відмову від співробітництва у газетах була пов'язана, очевидно, із згаданими нами настирливими спробами журналістів київського «Більшовика» та харківських «Вістей ВУЦВК» добитися від академіка політичних декларацій, зокрема, оцінки становища української еміграції.

Згідно з ухвалою колегії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР від 31 березня 1924 р. М. С. Грушевський підготував і 11 квітня на засіданні Київського бюро дослідчих кафедр виголосив «Проект організації дослідчої кафедри історії України в Києві». Документ починався з такого вступу: «Маючи завданнєм приготовляти методично вишколених і всебічно освічених дослідників історичного життя, Дослідча катедра історії України, натурально, головну увагу своїх аспірантів і співробітників мусить звертати на соціяльно-економічний процес останніх століть. Він, очевидно, буде головним предметом дослідів вихованців сього наукового інституту. Одначе вони при тім мусять бути добре освідомлені в ріжних сторонах історичного процесу взагалі, а спеціально — в економічнім, культурнім і соціяльнім життю України».

Відповідно до завдань кафедри академік пропонував утворити в її складі п'ять секцій: 1) методології та соціологічного обгрунтування історії; 2) праісторії і матеріальної культури; 3) культури моральної, інтелектуальної й естетичної; 4) соціальної і політичної історії; 5) дослідження Західної України.

«Розуміється, — зауважував М. С. Грушевський, — повне розгортанне сього пляну вимагатиме деякого часу. Перші три секції повинні базуватись на організації Укр[аїнського] соціольогічного інституту, що теж мусить зайняти якийсь час. [...] Вважаю завданнєм колєгії — спільними силами поставити рівень наукового приготовання в сім історичнім інституті не тільки високо, але й широко-різносторонньо, щоб воно було гідне славних київських імен — Антоновича, Драгоманова, Лазаревського, відповідало сучасному рівневі західньої науки і вимогам сучасного моменту»[45].

24 квітня М. С. Грушевський повідомляв голові Наукового комітету НКО УСРР Я. П. Ряппо про свій план організації науково-дослідної кафедри історії України та просив посприяти якнайшвидшому затвердженню кандидатур її співробітників[46].

Незважаючи на обтяжливі організаційні клопоти, необхідність долати спротив бюрократичної машини, невлаштованість побуту, історик знаходив час для наукової роботи[47]. Так, 28 квітня він повідомляв В. Кузіва, що знову працює над рукописом «З історії релігійної думки на Україні», в травні планує написати про XVIII ст., а в червні та липні — XIX ст. «Огляду сучасного стану, як я то й передчував, а тепер ясно бачу, — зазначав Михайло Сергійович, — не можна зробити: нема ніякої евіденції сучасних відносин, тільки деякі урвані факти, відомости, — котрих не можна провірити, відносини — котрих публичне обговореннє здебільшого неможливе. Отже, се треба лишити будущині, а зробити тепер що можна тепер»[48].

Цікавими є міркування Грушевського з приводу побажання В. Кузіва пристосувати виклад «для цілком неосвічених читачів»: «Я рад застосуватись до них в міру можливости. Бо все-таки трудно таку книжку написати для таких читачів, котрі не знають, що таке реформація, хто такий Гус, і поясняти для них кождий літературний і церковні терміни, як напр.: фантастичний, канонічний, догматика і т. д. Як оповідати в даній книзі й історію Гуса, й реформації (а консеквентно — треба об'яснити, що таке візантійське православіє, розділ церков, патріярхи, наука про походженнє св. Духа і т. ін.) — то що ж властиво зістанеться для головної: історії укр[аїнської] реліг[ійної] гадки? [...] Я думаю, що, стараючись зробити її приступною для всіх, прийдеться зробити її неінтересною ні для кого [...]»[49].

3 травня сталася трагічна подія, котра не афішувалася офіційною пресою УСРР, але жваво обговорювалася в колах української інтелігенції Києва: у садку біля будинку, де жив, повісився М. І. Міхновський — знаний в минулому діяч національно-визвольного руху, автор відомої програмної брошури «Самостійна Україна» (1900)[50]. Останні чотири роки він працював на Кубані, а навесні 1924 р. повернувся в Україну (ймовірно, це було наслідком цілеспрямованої акції ДПУ УСРР).

Як зауважував С. О. Єфремов у своєму щоденнику (записи від 5 та 7 травня), небіжчик за два тижні до смерті був заарештований на вулиці, але через добу його відпустили. З того часу він постійно нервував, близьким натякав, що в нього немає виходу, і врешті-решт не витримав. Лишив по собі записку, що краще самому померти, аніж жити під вічним обухом[51].

Смерть Міхновського справила приголомшуюче враження на М. С. Грушевського, хоча як політичний діяч він дотримувався діаметрально протилежних поглядів. У листі Петра Чикаленка до батька, Євгена Харламповича, у Прагу від 5 травня читаємо: «Вчора повісився Міхновський... Мих[айло] Серг[ійович] (Грушевський. — *О. Р.*) ходить приголомшений, він все ж не сподівався таке побачити, а тому поки що веде себе смирненько»[52].

9 травня на засіданні Історично-філологічного відділу ВУАН М. С. Грушевський доповів присутнім про життєпис та список наукових праць голо-

ви НТШ у Львові К. Студинського. Відзначаючи його наукові заслуги, Михайло Сергійович разом з тим наголошував: «Не можна перейти без уваги [...] не спинившись над деякими моментами поза університетської діяльності (йдеться про Львівський університет. — *О. Р.*) проф. Студинського. Багато праці віддав він і віддає організації наукової праці в українськім науковім осередку Галичини — Науковім товаристві ім. Шевченка [...] Був комісаром університету під час польсько-української війни за Львів рр. 1918—19, брав діяльну участь в організації приватного українського університету [...] Під час голоду на Україні організував в Галичині всенародню складку і, невважаючи на місцеві тяжкі економічні умови і всякі перешкоди польської влади, дійсно зібрав значну скількість збіжжя і грошей, які й ужив головно на поміч культурним українським робітникам». 22 травня 1924 р. К. Студинський був обраний Історично-філологічним відділом позаштатним академіком на кафедрі давнього українського письменства, а 23 червня це обрання затвердило Спільне зібрання ВУАН[53].

Обрання академіком ВУАН голови НТШ організаційно зміцнювало зв'язок між двома найбільшими науковими установами українських земель, поділених кордоном, відповідало соборницькій ідеології М. С. Грушевського, було частковою реалізацією його задуму надати історичним установам Академії дійсно *всеукраїнського* характеру.

11 травня 1924 р. у великій залі Академії наук, «по береги виповненій публікою, особливо академічною молоддю», відбулося засідання Історичної секції. Її голова академік М. С. Грушевський виголосив доповідь «П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова»[54]. Розповівши присутнім про задум видатних діячів українського національного руху видати «Повну історію нашого народу в його власних піснях», Михайло Сергійович згадав про обставини, котрі завадили його реалізації, і водночас наголосив: «Нинішнє п'ятидесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю, про сей несповнений обов'язок перед народом і його творчістю. Він повинен сповнитись. Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській Академії наук, — що зійшлося з отсим п'ятдесятиліттєм, я поставив собі в обов'язок, між іншим, і відновленнє сеї недокінченої попереднім поколінням істориків праці — з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямах і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя».

При цьому вчений пропонував покласти в основу праці, на відміну від попередників, принцип історико-літературний та видати насамперед збірку текстів дум, далі — корпус історичних пісень, згодом — балад[55].

Йдучи назустріч численним побажанням українського населення прилеглих до республіки територій Російської Федерації, уряд України запропонував ЦВК СРСР у 1924 р. проект «Про зовнішні кордони УСРР». У підготовці цього грунтовного документа взяли участь провідні вчені України — економісти, історики, етнографи, лінгвісти. В проекті зазначалося, що «необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин, як адміністративного, економічного, так і політичного характеру»[56]. Необхідний для складання документа довідково-інформаційний матеріал підготували, зокрема, академіки Д. І. Багалій та М. С. Грушевський.

Проект складався з двох частин. У першій обгрунтовувалася необхідність зміни кордонів у зв'язку з реформою адміністративно-територіального поділу, що розпочалася у 1923 р. та передбачала створення замість губерній, повітів і волостей — областей, округів і районів. В основу виділення нових адміністративно-територіальних одиниць було покладено принцип економічної доцільності. З огляду на це український уряд пропонував передати Мінській губернії БСРР частину двох волостей Коростенської округи Волинської губернії. У свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України та етнічний фактор, пропонувалося включити до Чернігівської губернії УСРР Семенівську волость Новозибківського повіту

Гомельської губернії (в той час входила до РСФРР) та частину волостей Севського повіту Брянської губернії.

У другій частині проекту пропонувалися радикальніші зміни. Спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 та частково 1922 рр., український уряд пропонував передати республіці від РСФРР ряд повітів Курської та Воронезької губерній, населених переважно українцями. Згідно з даними за 1922 р., в цих губерніях мешкало понад 1704 тис. українців. Крім етнографічного, на користь такого проведення кордону переконливо свідчив і економічний фактор.

Отже, Україна висунула ряд вагомих аргументів на користь справедливого вирішення проблеми українсько-російського кордону.

Для розгляду запропонованого проекту Союзний ЦВК створив відповідну комісію на чолі з головою ЦВК БСРР О. Г. Черв'яковим. До її складу увійшли по два представники від РСФРР, України та Білорусії[57].

У середині травня 1924 р. (документ не датований, приблизним орієнтиром може служити резолюція, накладена на ньому 18 травня в секретаріаті ВУЦВК)[58] академік М. С. Грушевський підготував доповідну записку «До справи східних границь України», що починається такими словами: «Нинішнє українське заселеннє на полудне від р. Сейму і на захід від Дону, порізане потім, з кінцем XVIII в., цілком припадковими границями губерній, утворилось в XVII в. масовим українським рухом на Схід як одна одностайна етнографічна й господарська територія — український «Новій Світ», де український селянин шукав місця для своєї праці, свобідного від панської польської експлоатації». Тут же подавалася авторська ремарка: «Соціяльно-економічні й політичні обставини сього руху на Схід виложені в V і VIII томах моєї «Історії України-Руси»[59].

У доповідній записці вчений виділив такі хвилі переселенського руху українців на схід у XVII ст.: після невдач повстань 1637—1638 рр., а також «після програної козаками війни 1651 р.». «В XVIII і XIX в., — зазначав Грушевський, — з ліквідацією Кримської орди се розселеннє посунулось далі на полудне, зайнявши всю територію до Азовського побережжя й хребта Яйли. Утворилась величезна надзвичайно одностайна з язикового й етнографічного погляду область, т. зв. східно-полудневого українського нарічя, що місцями виказує вище 80% української людности, і з економічного й культурного погляду становить надзвичайно суцільну країну».

«Час би був й об'єднати її по принципам економічної й культурної доцільності, порвавши з цілком припадковими й механічними губерніяльними поділами, та відповідно вилажувати й східні границі Української Республіки — в інтересах більш планового вирібництва й культурного поступу»[60], — так завершувався цей меморандум.

І хоча науковець підготував цей довідково-аналітичний матеріал про формування східних кордонів України на замовлення владних структур, на політичне зближення з урядовими колами він, вірний своєму принципові невтручання у політичне життя УСРР («в ніякі політичні справи не мішаюсь, в газетах не пишу»), не йшов. Саме тому його прізвище відсутнє серед 66 «підписантів», тобто осіб, які поставили власний підпис під «Відозвою до української радянської інтелігенції та радянського суспільства». Ця, так звана «Декларація 66-ти», була оприлюднена 16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У. Документ містив інвективи проти «націоналістичної еміграції» та її вождів: «Контрреволюційна українська еміграція з Петлюрою, Винниченком і комп[анією] на чолі, бачучи, що остаточно зникає їхня ілюзія про ідейне керовництво українською інтелігенцією і вислізає грунт з-під їхнього політичного авантюрництва, пробує облити помиями радянську українську інтелігенцію та виступає з інсинуаціями, нібито вона співробітничає з компартією під примусом останньої «страха ради». Вона пробує також посіяти недовір'я радвлади до тих емігрантів, що, переконавшися в контрреволюційності своїх проводирів і зрозумівши свою антинародну ролю, щиро переходять на бік радвлади. Провокацією й приписуванням їм таємної ворожости до радвлади пани

Винниченки намагаються закрити таким емігрантам шлях на радянську Україну й таким чином задержати їх в ролі своїх мас». Владу запевняли: «Ми пішли працювати в радянські установи не на те, до чого закликає Винниченко — щоб внести в них розбрат, а на те, щоб боротися за диктатуру пролетаріату, підтримувати єдиний класовий фронт робітників й селян і зміцнювати радвладу». «Декларисти» закликали інших представників «української радянської інтелігенції» та «широкі радянські кола» приєднувати свій голос до них[61]. Показово, що колишні соратники М. С. Грушевського по Закордонній делегації УПСР — О. Жуковський, В. Мазуренко, П. Христюк, М. Ф. Чечель, М. І. Шраг — не лише підписали «Відозву», а й були серед її ініціаторів[62].

[1] Див., напр.: Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня; Грушевський М. Спомини: Ч. І / Публ. С. І. Білоконя // Київ. — 1988. — №№ 9—12; Ч. ІІ // Публ. С. І. Білоконя // Київ. — 1989. — №№ 8—11; Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. — 1989. — № 4. — С. 53—63; Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 54—66; № 5. — С. 50—61; № 7. — С. 38—48; № 8. — С. 54—63; № 9. — С. 50—60; № 10. — С. 44-51; № 11. — С. 3—13; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — 199 с.; Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.») // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 332—351; Рубльов О. С. Повертаючись до надрукованого: Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський // Укр. археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1(4). — С. 332—340 // Укр. археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2(5). — С. 428—434; Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — 551 с.; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — 321 с. (с. 195—317 — Додатки: І. Документи і матеріали; ІІ. Неопубліковані наукові праці); та ін.

[2] Див.: Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 48—57.

[3] Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх: Спогади і рефлексії // Український історик. — 1984. — № 1/4. — С. 260—261.

Цікаві в цьому відношенні спогади тогочасного члена УПСР М. М. Стахіва (1895—1978), делегованого політичними опонентами М. С. Грушевського до вченого, як тільки стало відомим про намір останнього повернутись на Батьківщину. Уповноважений мав місію умовити науковця зректися свого задуму щодо виїзду в УСРР. Аргументування Михайла Сергійовича тим, що він відмовився від політичної діяльності і має намір зосередитися на продовженні свого дітища — багатотомної «Історії України-Руси», не справило враження на його візаві, котрий мав аж 27 років (!), був «доктором права і студіював увесь рік історію й соціологію на філософічнім факультеті (Карлового університету у Празі. — *О. Р.*): «По суті аргументи про конечність закінчити історію України-Руси, яку Ви почали, цілком не витримують критики. Ви можете цю історію писати спокійно в Празі і там її закінчити.

— Там нема потрібних джерел, — перебив професор.

— Певно, що в Празі нема всіх джерел, але чимало є. Ви їх зможете позичити через чеський Карлів університет або Чеську Академію наук з запасу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, з архівів Польської Академії в Кракові, з Варшави. Вам у потребі зроблять фотокопії або відписи. Маєте друковані архівні матеріяли в кількох десятках томів, які дістанете в Празі без труду. А коли чогось там буде бракувати, то їх колись доповнять молодші історики по Вас». — Професор мовчав» (підкреслено нами. — *О. Р.*) / Див: Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва?: Жмут фактів і уривок із спогадів // Михайло Грушевський: У 110 роковини народження (1866—1976) / Записки НТШ. — Т. 197. — Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1978. — С. 131, 135).

М. М. Стахів висловлювався тоді по-молодечому екстремістськи, прямолінійно та водночас і наївно, й певною мірою нахабно, даючи поради маститому метру історичної науки, де шукати архівний матеріал і як продовжувати працю над «Історією України-Руси».

Особи ж, які студіювали історію триваліше, ніж М. М. Стахів (отже, принаймні понад рік—два), оцінювали можливості наукової праці в еміграції, насамперед у Празі, менш оптимістично.

Так, Д. І. Дорошенко, політичний опонент Грушевського, у листі до М. М. Грінченко в Київ повідомляв 24 квітня 1923 р.: «На великий для себе жаль, не можу працювати науково, бо нема тут джерел, нема книжок по укр[аїнській] історії, і хоч я й читаю лекції в Укр[аїнському] університеті в Празі, але вони поневолі носять поверховий, популярний характер. З такими лекціями, наприклад, у Києві, виступати я б посоромився...». А 1 червня 1925 р. він повідомляв тій же адресатці: «Хоча чеське правительство зробило все можливе, щоб облекшити українцям вести наукову роботу, але працювати дуже тяжко, головно українстам: в ту-

тешніх бібліотеках дуже мало потрібних книжок, а як і є якийсь один екземпляр, то його «рвуть на части». Вже не кажу про те, що ніхто не має, так як у себе вдома, своєї підручної бібліотеки, і за кожною дрібницею, за кожною справкою треба вдаватись до загальних бібліотек. Правда, укр[аїнські] високі школи обзавелися й власними бібліотеками, але там склад книжок дуже випадковий. Досить Вам буде сказати, що на цілу Прагу нема комплекта «Киев[ской] старины»: есть усього річники 1889—1894 в Національній б[ібліоте]ці, есть один 1900-й річник в університетській, та ось іще недавно б[ібліоте]ка Укр[аїнського] педагогічного ін[ститу]ту купила у Львові 1882, 1904, 1905 річники. Це щодо «Киев[ской] ст[арины]», а що вже казати за окремі видання. Єсть тут більш-менш в комплекті лише галицькі видання. При таких умовах писати наукові праці й навіть — читати строго наукові курси в ун[іверсите]ті вимагає дуже великої праці. Доводиться нелегально спроваджувати найпотрібніші книги зі Львова: там хтось із знайомих позичає на своє ім'я книгу з б[ібліоте]ки Наук[ового] тов[ариства] ім. Ш[евченка] і поштою висилає сюди. Кажу «нелегально», бо б[ібліоте]ка Наук[ового] тов[ариства] офіціально не визичає книг за кордон, бо чимало книг, визичених так, загинуло. [...] Отже, бачите, в яких тяжких умовах доводиться працювати. Додайте до цього загальну еміграптську обстановку життя, коли рідко хто має таку хату, де б міг працювати...» (Цит. за: З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923—1926 рр. / Публ. Ю. А. Пінчука та Л. В. Гриневич // Д о р о ш е н к о Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 223, 241—242).

Зрозуміло, що проблеми із забезпеченням науковою літературою, в першу чергу новітньою закордонною, виникали у Грушевського і в Києві, про що мова піде нижче, але то були проблеми зовсім іншого порядку.

[4] В. Кузів на запрошення М. С. Грушевського перебував у Києві з 20 липня по 4 серпня 1926 р. Проте, попри настійливі вмовляння академіка залишитися для праці в Україні, він не пристав на цю пропозицію й повернувся до США (Див. докладніше: Б и к о в с ь к и й Л. Василь Кузів і Михайло Грушевський: Взаємовідносини 1921—1927. — Вінніпег; Детройт, 1968. — 19 с.).

Своєрідні «спогади» про В. Кузіва зберегли владні структури УРСР. Так, наприклад, під час чергової кампанії викриття «українського буржуазного націоналізму» в історіографії секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин згадував і «найбільш діяльного агента» Грушевського у США — В. Кузіва (Див.: Л и т в и н К. Об истории украинского народа // Большевик. — 1947. — № 7. — С. 48).

[5] Див.: Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського: З матеріалів Музею-архіву ім. Дм. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Коментар і прим. М. Антоновича // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 78—98; 1970. — № 1/3. — С. 168—183; Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: За час від 28.I.1922 до 12.II.1927 / Публ. М. Антоновича // Український історик. — 1976. — № 1/4. — С. 121—130; 1977. — № 1/2. — С. 118—131; № 3/4. — С. 106—112.

[6] Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891—1941) / Упоряд.: О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. — К., 1993. — С. 380—381, 397—399, 420—421, 429-431, 441—442.

[7] У статті автор використав машинописну копію «Щоденника» С. О. Єфремова за 1924 р. (на 155 с.), котра зберігається у Державному архіві Служби безпеки України. Далі у тексті зазначатимемо у дужках лише дату щоденникової нотатки. Рукописний оригінал «Щоденника» зберігається в Інституті архівознавства ЦНБ НАН України і нині готується до друку.

[8] Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 398.

[9] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 328.

Коментуючи нотатку Є. Х. Чикаленка від 26 травня 1922 р., що Грушевському «видавати якусь копійку тяжче, як одривати шматок тіла свого, хоч грошей у нього, кажуть, маса», М. Антонович зауважує: «Про скупість Грушевського говорять також інші джерела, хоч «маси» грошей він у віденський період свого життя не мав. Взагалі відомості про заможність Грушевського явно перебільшені (Див.: М і я к о в с ь к и й В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Редакція М. Антоновича // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 140 (прим. 199).

[10] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 286—286 зв.

[11] Цит. за: П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 34.

[12] ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 615, арк. 82.

[13] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 267.

Бажання М. С. Грушевського повернутися на Батьківщину жваво обговорювалося у закордонній українській пресі. Одна з анонімних статей львівського «Діла», де не зовсім коректно трактувалося це питання, змусила науковця звернутися з листом до редакції: «Шановна Редакціе! Прошу подати до статті «Національне питання в комуністів» в ч. 189 Вашого часопису (з 24.XI) отсю фактичну поправку:

Дня 23 листопада с. р. я вніс заяву про своє бажання повернути на Вел[ику] Україну та одержати потрібні для того документи. До того часу я не робив ніяких заходів до повороту. Слова автора статті (не названого по імени), що я «не перший раз прошусь на Вел[ику] Україну», цілком розминаються з дійсністю, і ся невірна згадка, в супроводі таких же невластивих коментарів, дає фактові невірне освітлення. Н е п р о с и в с я я н і р а з у. Лиш одержавши в серпні с. р. запитання історично-фільольогічного відділу Української Академії наук, чи згожуюсь я, щоб сей Відділ поставив мою кандидатуру на катедру української історії, і чи приїхав би я по виборі до Київа, я дав на се згоду, і в дальшім наслідку вислав згадану заяву. Всі ранійші звістки походять лише з чуток».

Редакція додала до цього листа свій коментар: «В доповненню до листа Вельмишан[ов-

ного] Професора уважаємо своїм обов'язком ствердити на основі достовірних відомостей, що шан[овний] автор статті «Національне питання в комуністів» помилився відносно особи п[ана] проф. М. Грушевського. Стверджуємо з дійсним станом річей, що шан[овний] Професор ніколи не «напрошувався» до повороту. Навпаки, що в 1921 р. впливові чинники на Вел[икій] Україні пропонували йому вертати на Вел[ику] Україну для культурної праці. Весною мин[улого] року запрошувано шан[овного] Професора прибути на науково-технічний з'їзд до Харкова, одначе він відмовився. Теперішня поїздка п[ана] проф. Грушевського лежить в загальному національному інтересі і відповідає пекучим вимогам української культури» (Див.: Діло. — 1923. — № 191. — 2 грудня. — С. 6).

[14] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 268—268 зв.

[15] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, опр. 1900, арк. 1; Історія Академії наук України, 1918—1923: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.) та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (Відп. ред.) та ін. — К., 1993. — С. 502.

[16] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 57, 62.

У сучасній вітчизняній історіографії генезу конфлікту між М. С. Грушевським та С. О. Єфремовим, наприклад, назагал зводять лише до подій часів визвольних змагань — з 1917 р. починаючи. Насправді ж його підгрунтя сягає доби першої російської революції, коли в № 1 «Киевских вестей» за 1908 р. С. О. Єфремов надрукував статтю «Украинская жизнь и литература в 1907 г.», де «дуже гостро та болюче стьобнув Грушевського та редаговані ним часописи «Літературно-науковий вісник» та «Україна». Як уже зазначалося в закордонному українознавстві, «ця стаття С. Єфремова у «Киевских вестях» поставила його самого в дуже незручне становище, оскільки він, як один з передових українців, зводив свої порахунки з іншим передовим українцем у російській пресі» (Див.: Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 97).

Випад Єфремова викликав відповідну реакцію М. С. Грушевського, який розцінив виступ проти себе «як прояв сього українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає такі нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи» (Див.: Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // Літературно-науковий вісник. — 1908. — Кн. 1. — С. 192).

Ця ворожнеча на особистому грунті перетривала добу реакції, першу світову війну, визвольні змагання і загострювалася ще й політичними розходженнями, а після повернення Грушевського в Україну вибухнула з новою силою, сягнувши апогею.

[17] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 10—12.

[18] Див.: Десняк В а с. Нещасливий рік для української еміграції // Більшовик. — 1924. — 1 січня.

В. Т. Десняк працював тоді київським цензором. У «Щоденнику» С. О. Єфремова під 15 серпня 1924 р. занотовано: «Новий цензор (Десняка пришелепуватого уже прогнано) казав, ніби цензура має тільки по суті дивитись, а не чіплятись до слів та букв. Маємо, значить, поступ... А все одно і розумний цензор без дурниць не обійдеться — така вже природа кожної цензури» (підкреслено нами. — *О. Р.*).

[19] 21 червня 1923 р. на засіданні історично-філологічного відділу було зачитане офіційне послання М. С. Грушевського до ВУАН щодо його можливого повернення та обрання академіком (Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 58).

[20] Див.: Гірняк С. Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського // Більшовик. — 1924. — 5 січня.

Того ж дня С. О. Єфремов занотував: «В сьогодняшньому «Більшовику» стаття якогось С. Гіряка з приводу обрання М. Грушевського на академіка під нечупорним заголовком: «Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка професора М. Грушевського». Між іншим там читаємо: «На жаль, декому в учених колах неясні потреби часу і в справі виборів профес[ора] М. Грушевського академіком це занадто відбилося. [...]. Говорили навіть про особисті антипатії з боку деяких осіб, але ми думаємо, що колектив Академії вище таких міркувань. [...]. «Словом — починається. Дух старого інтригана вже чутко: вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному кол[ись] іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що і російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (і такі чутки уперто кружляють) [...]. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася «з неправого ложа»; потім за Директорією він захожувався, щоб таки справді її розвалити, а тепер... [...]. Звичайно, за Гірняка Грушевський не одповіден [...]. Але за себе він мусить одповідати».

Тоді ж С. О. Єфремов згадав лист Грушевського до акад. О. П. Новицького, в якому висловлювалось побажання одержати з Києва запрошення за підписами 3—4 відомих українських діячів, зокрема С. О. Єфремова, бо в еміграції «уважають його за найбільш незалежного од офіціяльних кругів». Єфремов обурювався з цього приводу і принагідно згадував передрук у празькій «Новій Україні» (1923. — Травень. — С. 163) листа М. С. Грушевського, тоді голови віденського Комітету «Голодним Україні», до Українського Червоного Хреста у Канаді від 24 грудня 1922 р. В останньому пропонувалося пересилати допомогу в Україну членам Академії, але не в президію, а приватній особі, члену ВУАН, яка розподілятиме гроші. Грушевський попереджав: «В офіціяльній управі люди українству неприхильні, то ж на адресу Академії посилати не вказано». До цих «неприхильних українству» осіб Єфремов, крім себе як віце-президента, відносив також Неодмінного її секретаря А. Ю. Кримського та голову господарчої управи А. М. Лободу. «Це не заважає Грушевському спробувати, щоб використати одного з цих неприхильних до українства людей, коли це йому вигідно», — обурювався Сергій Олександрович (Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв.

праця. — С. 58—59; сучасний передрук згаданого листа Грушевського див.: Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді / Матеріали упорядкував і зредагував Р. Сербин. — Торонто; Київ, 1992. — С. 640).

[21] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 278.

[22] Про Т. І. Репу див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. — К., 1994. — С. 138, 299. Див. також: Історія Академії наук України, 1918—1923: Док. і матеріали. — С. 353.

[23] Шлях М. С. Грушевського з-за кордону «відстежував» його постійний опонент С. О. Єфремов, який 4 березня 1924 р. занотував: «Їде... Їде Мих. Грушевський. Їде тим самим способом, як ото в пісні про Зельмана співають...

Їде, їде Зельман,
Їде, їде його брат,
Їде, їде Зельманова
Всенька родина.

Ол. Грушевський вже гоголем походжає. Сестра і небіж теж «притулилися» вже до Академії, хоча «всенька родина» ця й ненавидить Академію хтозна за що. Кримський дістав листа од головного Зельмана. Цинічно-наївний практицизм цього листа надзвичайно характерний для Грушевського. Ще не виїхав, а вже домовляється, щоб йому гроші за переїзд Академія вернула — з яких коштів йому байдуже. І так цілий лист про гроші, а тільки десь на самому кінчику притулилося — а також дякую, мовляв, і за обрання. Так це похоже на його».

Суб'єктивно-упереджений характер цих заміток очевидний: великих статків в еміграції Грушевський не мав, змушений був заощаджувати кожну копійку, стягатися на переїзд в Україну. До того ж, маючи певні гарантії уряду УСРР, він слушно розраховував, що владні структури (формально через ВУАН) відшкодують йому витрати на переїзд Відень—Київ.

[24] Цьому плану не судилося здійснитися. Заснований 1898 р. за ініціативою М. С. Грушевського, цей місячник видавався у Львові (1898—1906) та Києві (1907—1914, 1917—1919). У 1922 р. відновився його вихід у Львові, але вже під редакцією Д. Донцова. 11 листопада 1922 р. Грушевський писав із Бадена В. Кузіву, нарікаючи на колишніх своїх вихованців І. Кревецького та С. Томашівського: «Сього року зробили мині велику прикрість сі колишні духові діти, вихованці, клієнти, за котрих я колись розшибався, відновивши «Літ[ературно-] Наук[овий] Вістник», котрий я засновав і вів, духово і матеріяльно, весь час, а вони се зробили без моєї відомости, потайки, віддали ворожій і особисто і напрямом людині — Донцову, не запросили мене навіть до участи і цинічно покликались на закони, коли я реклямував моральне право до сеї часописи для київ[ського] редакц[ійного] комітету, який вів сей журнал і був його моральним власником» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 272).

[25] Див.: Ш и к. В переїзді на Батьківщину: Поворот проф. М. Грушевського на Велику Україну (Від власного кореспондента) // Діло. — 1924. — 1 квітня.

[26] Див.: С. Ш. Інтерв'ю з М. С. Грушевським // Більшовик. — 1924. — 8 березня. Криптонім «С. Ш.» дозволяє зробити припущення, що інтерв'ю брав небіж Грушевського — Сергій Вікторович Шамрай. Див. також відгук на цю публікацію у львівській пресі: Наддніпрянська Україна: М. Грушевський про свій поворот // Діло. — 1924. — 26 березня.

[27] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 93—95. Документ опублікований у кн.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 204—209.

[28] 18 квітня 1924 р. М. С. Грушевський повідомляв у Львів К. Студинському: «Високоповажаний Пане Професоре! [...] Двічі запитував я Вас ось про що — заставши по приїзді вже вибір Гнатюка, розпочатий вже перед літами, поставив я Вашу кандидатуру на таку саму гідність — «позаштатного академіка», але управа Академії просить — щоб не вскочити в якусь халепу, посвідчення чи просто заяви з Вашого боку, що Ви не виступали проти радянської Укр[аїни] і рад[янського] уряду, коли можна, я просив би прислати подібну заяву, хочби в формі листу до мене, а також curriculum vitae і спис титулів праць (не повірите, як тут справа книжна утруднена — найпростішої річи не знайдеш)» (Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 420).

[29] Див.: Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М. І. Панчук (керівник) та ін.; Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К., 1994. — С. 106—109.

[30] Див., напр.: Українізація // Діло. — 1923. — 11 вересня; Українізаційний курс большевиків // Діло. — 1923. — 12 вересня; Перспективи українізаційного курсу большевиків // Діло. — 1923. — 13 вересня; В серці України: Українізаційний курс на Великій Україні // Діло. — 1923. — 11 листопада; та ін.

[31] Див.: Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. — К., 1991. — С. 81.

[32] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 51.

[33] Цит. за: Листи М. Грушевського до Е. Фаринюка: Від 18 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] / До друку підготував М. Антонович // Український історик. — 1977. — 3/4. — С. 107.

[34] 8 липня 1924 р. С. О. Єфремов занотовував: «Просто біда, нігде не платять грошей. Винні мені й в Держвидавництві, і в «Шляху освіти», і в «Часі» — і за цілий тиждень біганини нігде ні копійки не вибігав. Замість грошей показують ті телеграми, що шлють вони до Харкова, благаючи грошей та признаючись одверто, що вони — банкроти. Проїдають і розпродують усе, хоч скільки дай, — розуміється, казені видавництва. Міністерські штати й платня (своїм, звичайно), ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може — і наслідки... Які можуть бути, опріч банкротства, наслідки. [...] А взагалі на гроші

скрутніше, ніж було на початку «грошевої» реформи. Скрізь торічелева пустота. Академії замість 30 тисяч карбованців на ремонт прислано з Харкова — 3 000 [...]. Удержання не дооплачують. Зате податки й штрафи луплять. Теж фінансова політика...[...] Що ж, кінець швидче прийде гнусному режимові».

[35] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 312—313 зв.

[36] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 90—91.

[37] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 68—69.

[38] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 428, арк. 5.

[39] Там же, оп. 4, спр. 236, арк. 90—91.

[40] А — в Г. Найближча праця Всеукр. Академії наук: Розмова з проф. М. С. Грушевським // Література, наука, мистецтво. — 1924. — № 13. — 30 березня.

Ще напередодні харківського відрядження Грушевського — 24 березня — С. О. Єфремов занотовував: «Грушевському запропонував «Більшовик» написати статтю про утиски українців у Польщі [...]. Грушевський про все це не признається, але, мабуть, почуває себе не гаразд: «Як вони сміють мною розпоряжатись». [...]. Статті до «Більшовика» не охотиться писати. Чув про це стороною».

Отже, нетактовне запитання харківського газетяра стало додатковим подразником і викликало ледь приховане обурення науковця, що яскраво простежується в останніх рядках інтерв'ю.

[41] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 96—96 зв. Документ опублікований у кн.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 209—210.

Іван Йосипович Коссак (1879—1927) після закінчення Львівського університету викладав в учительській семінарії, працював у «Просвіті», західноукраїнській кооперації. З початком першої світової війни брав участь в організації Легіону УСС, був його сотником, став учасником карпатських боїв (1914—1915); в УГА обіймав посаду окружного коменданта Жовкви (1919), дістав поранення. Згодом був військовим аташе ЗУНР у Римі, а невдовзі переїхав до Відня, де активно працював у Комітеті «Голодним Україні» (1921—1922), очолюваному М. С. Грушевським. З того часу належав до кола близьких приятелів ученого, який в одному з листів до В. Кузіва 1923 р. зазначав: «Ви знаєте мої щирі відносини з Ів. Косаком, котрого я пізнав тут, у Відні, близше, не тільки як дуже заслуженого, але і дуже порядного чоловіка» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 329).

Сподівання академіка на секретарство І. Коссака при його кафедрі не справдилися, але останній все-таки приїхав до Харкова восени 1925 р., де працював в установах сільськогосподарської кооперації, Українській філії Центрального комунального банку СРСР.

Близькі стосунки з родиною Грушевських І. Коссак підтримував до останку життя. Помер у домівці Михайла Сергійовича 17 січня 1927 р., приїхавши відсвяткувати Різдво. Діловий лист Грушевського до заст. наркома освіти УСРР Я. П. Ряппо від 14 лютого 1927 р. починається з особистого: «Многоуважаемый Ян Петрович! Я рассчитывал через моего приятеля І. О. Коссака (так у тексті. — *О. Р.*) передать Вам то, о чем я сейчас пишу, еще в январе. Произошло непредвиденное несчастие: Коссак заболел, приехав ко мне в гости, и умер на моих глазах в страшных страданиях, совершенно разбив меня нравственно. Теперь, пользуясь поездкою моего сотрудника Ф. Я. Савченко по делам нашего издательства, я позволяю себе вкратце изложить очередные вопросы...» (Див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 286—287).

[42] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 89—89 зв.

Болюче для М. С. Грушевського питання про перенесення УСІ до Києва і розгортання соціологічних досліджень в Україні знайшло відображення й у передмові до збірки праць його дочки — К. М. Грушевської, виданої того ж 1924 р. Вступ цей, що є розгорнутим викладом положень, котрі в тезисному вигляді увійшли до згаданого меморандуму науковця від 14 березня (передумови, історія виникнення та праця УСІ в еміграції, перспективи його діяльності в УСРР тощо), автор з притаманною йому послідовністю у відстоюванні власних позицій підписав: «Акад. М. Грушевський, організатор і керманич «Українського соціольогічного інституту»». У передмові, зокрема, наголошується: «Повертаючись на Україну з початком сього 1924 р., я одним з найближчих завдань своїх ставив перенесення на Україну і мого «Українського соціольогічного інституту». Записка моя з сього приводу була заслухана в І і ІІІ відділах Всеукраїнської Академії наук (історично-філологічнім і соціяльно-економічнім) і за їх порозумінням порішено перенесений із-за кордону «Український соціольогічний інститут» зв'язати з І відділом Академії. Але з іншої сторони піднято було сумніви проти сього, з тих мотивів, що при існуванню в Харкові Інституту марксизму, в круг котрого входить також і соціологія, існування в Київі Соціологічного інституту було б неоправданою розкішшю. Справа перенесення «Українського соціольогічного інституту» на Україну і продовження тут його роботи несподівано затрималась і зістається досі непорішена, — що я вважаю чималою шкодою для нашого культурного життя» (Див.: З примітивної культури: Розвідки і доповіді К. Грушевської / З передмовою акад. Мих. Грушевського. — К., 1924. — С. 16в—16с).

Справа з перенесенням УСІ з Відня до Києва, що зайшла у глухий кут у 1924 р., так і не була розв'язана. Влада не потребувала грунтовних соціологічних досліджень, тому посилання на наявність харківського Інституту марксизму (а тим більше на його химерні соціологічні проекти) було лише формальним приводом. Партійно-державна монополія РКП(б)—КП(б)У потребувала лише прагматичної соціології — зондування настроїв різних верств населення, в тому числі й інтелігенції. Але для цього не потрібні були науковці — цілком вистачало розгалуженої мережі таємних інформаторів (сексотів) ДПУ.

[43] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 4; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 69.

[44] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 292—292 зв.

[45] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 5—6 зв. Опубліковано у кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки) / Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К., 1991. — С. 384—385.

[46] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 86—86 зв.

[47] Феноменальну здатність Грушевського використовувати кожну вільну хвилину для наукової, науково-популярної або публіцистичної праці відзначали сучасники. Так, колишній секретар Центральної Ради М. Єремієв пригадував: «Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання (Центральної Ради. — *О. Р.*) він, в той же час писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом» (Див.: Єремієв М. За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів // Український історик. — 1968. — № 1/4. — С. 103).

[48] Іншого годі було сподіватись у державі, влада якої проголосила себе атеїстичною (фактично будучи безбожницькою), а закриття храмів та арешти священнослужителів, озброєна міліція, а іноді й застосування зброї щодо віруючих, які вимагали відкриття зачинених церков, — усталеною практикою. Слід пригадати й той факт, що саме тоді на засланні перебував дійсний член ВУАН К. В. Харлампович, 7 червня 1919 р. обраний академіком кафедри історії української церкви Історично-філологічного відділу Академії. Клопотання щодо звільнення К. В. Харламповича із заслання неодноразово порушували ВУАН, а також особисто М. С. Грушевський і його співробітники.

[49] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 293—294.

[50] Див.: Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10/11. — С. 76.

[51] Див. також: Микола Міхновський: [Некролог] // Діло. — 1924. — 21 травня.

[52] Цит. за: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Редакція М. Антоновича // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 140 (прим. 199).

М. С. Грушевський у своїх «Споминах», над якими він продовжував працювати у 1924 р., приділив постаті Міхновського чималу увагу. Так, пригадуючи початки Центральної Ради, академік писав: «Нас, тобто ліве крило [Центральної] Ради, непокоїла доволі рухлива, а головно, криклива організаційна робота, кажучи по-теперішньому — фашистського напряму, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво — на офіцерстві. Провідником, а властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів. Михновський, харківський адвокат, тоді, в мобілізації приділений до київського воєнно-окружного суду, тому перебраний в військовий мундир і причислений до військової братії, — так він і фігурував тоді і називався звичайно «поручиком Михновським». На жаль, він покінчив сього року з собою, здається, полишивши історії сю коротку і нерозвинену, але дуже інтересну для характеристики часу і обставин сторінку своєї діяльності.

Я знав його ще студентом-правником 1890-х рр. Людина [і]з здібностями і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до авантюризму, інтриги і демагогії, він уже тоді поривався до якої-небудь визначної ролі, але його нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці, неперебірливість в засобах і брутальність — там, де він уважав її для себе не небезпечною, — все се насторожувало до нього українське окруження і звичайно викликало контрманеври його заходам. Спочатку він говорив про свої замисли наукової діяльності — готовитись до професури по державному праву [...]. Але заразом — в тодішніх перших стадіях зав'язування всеукраїнської політичної організації, з котрих вийшов пізніший РУП, при кінці 1890-х рр. він доволі різко виступив проти «старшин» і тим попсував собі врешті відносини в Києві, бо з «молодими» теж не жив у згоді, маркуючи крайньонаціоналістичну лінію. [...]. В результаті Михновський, покинувши Київ, перейшов до Харкова. [...]». (Див.: Грушевський М. Спомини / Публ. С. І. Білоконя // Київ. — 1989. — № 9. — С. 109—110).

Наведений уривок дозволяє скласти загальне враження про оцінку мемуаристом постаті М. І. Міхновського. Варто лише зазначити, що фразу про «фашистський напрям» слід розуміти в межах оцінок 1924 р., коли була написана ця частина «Споминів», отже, як екстремістську течію національного руху, не вкладаючи в цю характеристику радикальних змін, привнесених із здобуттям 1933 року в Німеччині влади Гітлером.

[53] Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. — С. 48—49.

[54] Див.: Лист з Києва: Київ, дня 12 травня 1924 [р.] // Діло. — 1924. — 4 червня.

А через місяць літературно-мистецький додаток до «Вістей ВУЦВК» повідомляв: «В залі Академії наук у Києві 11 травня відбулося цікаве засідання Історичної секції Академії, бувшого «Українського наукового т[овариства», прилученого в 1922 р. до Академії. Подаємо тут за львівською газетою «Діло» звіт про це засідання, що знайомить наше суспільство із роботою Академії» (Див.: З роботи Укр. Акад. наук // Література, наука, мистецтво. — 1924. — 6 липня (підкреслено нами. — *О. Р.*). Далі харківський тижневик викладав замітку в «Ділі» від 4 червня.

Згаданий виступ М. С. Грушевського 11 травня опублікований ним того ж року у відновленій «Україні» (Див.: Грушевський М., акад. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 97—109).

[55] Див.: Грушевський М., акад. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова. — С. 102—103, 109.

[56] Див.: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 50—52.

[57] Там же. — С. 52—53.

[58] 18 травня 1924 р. на документі накладено резолюцію: «Перевести на російську мову задля т. Петровського» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2318, арк. 23). Отже, українізації потребував і «всеукраїнський староста»!

[59] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2318, арк. 23.

Зробивши посилання на свою багатотомну «Історію України-Руси», М. С. Грушевський в меморандумі у справі східних кордонів України свідомо уникає ширших узагальнень, політичних оцінок. Натомість у фундаментальній «Історії України-Руси» розглядається не лише позитивне в українській еміграції «за московську границю», але й негативний бік цього процесу, оскільки «по перших невдачах великого повстання 1648 р. [...] українські маси замість приложити старань до реформования козацької політики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну». Як наголошував учений: «Народній рух не дійшов до повної інтенсивности — бо еміграція відкрила иньший вихід, і народня енергія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійності України була вбита — за ціну її територіяльного розширення. Справа прилучення України до Москви і пізнійших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом [...]» (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1916. — Т. VIII, ч. 2: Роки 1639—1648. — С. 391).

[60] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2318, арк. 25.

Справа «врегулювання» кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР дістала несприятливе для України розв'язання. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р., до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 081 чол., водночас від республіки було відторгнено територію з населенням 478 909 чол. Поза межами УСРР залишилася значна кількість українців (Див. докладніше: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Назв. праця. — С. 55—58).

[61] Див.: Бюллетень VIII-й Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевик.) Украины: Стенограмма. 12—17 мая 1924 г. — Харьков [1924]. — С. 192—193.

Появу згаданої «Відозви» коментувало львівське «Діло»: «Відомі свого часу виступи Винниченка в Празі зі закликом до повороту на Україну українських емігрантів з метою підготовки грунту для прийдешньої національно-української влади не остали без впливу на радянську владу. Вона почала ставитися дуже обережно до тих, що вертались з еміграції, а подекуди робила перешкоди для повороту.

Ті українські інтелігенти, що вже до того часу вернулись з еміграції, як і ті, що там залишилися давнійше для співпраці з радвладою, почулися дуже враженими Винниченковим закликом та почули себе дуже ніяково в обличчю тої влади. Вони ж йшли до праці щиро, а по заяві Винниченка виходило, що для них не важна співпраця з владою, а важні якісь «задні» пляни, що мають на меті повалення пануючого режиму і пануючої партії.

Ця обставина заставила групу української інтелігенції на Україні, що співпрацює з радянською владою, зложити відповідну заяву на останній Всеукраїнській партійній конференції комуністичної партії большевиків України. [...] Під заявою поклало свої підписи 66 осіб із наукового, мистецького, кооперативного, освітнього та господарського світу» (Див.: Інтелігенція і радвлада // Діло. — 1924. — 20 червня).

[62] У щоденниковому запису від 23 травня С. О. Єфремов коментує оприлюднену 22 травня у київському «Більшовику» згадану «Відозву», викладає її генезу, називає вірогідних авторів (М. Ф. Чечеля, П. Христюка та В. М. Мазуренка) і дає характеристику: «Документ дурний: слабо написаний, холодено не щирий, розтягнутий без краю, сервілістичний. Потрібний він тільки для тих, що підписали задля кар'єри. Навіть для більшовиків він користі мати не може [...]».

Чудово усвідомлюючи недоліки цієї «присяги на вірність», влада прагнула обмежити вірнопідданську демонстрацію певними рамками. Так, 7 квітня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши інформацію голови ДПУ УСРР В. А. Балицького «Про декларацію української інтелігенції», ухвалило: «З метою залучення ширших кіл української інтелігенції та задля попередження ймовірних домагань окремих представників вважати недоцільним, аби декларація носила виразний комуністичний характер, й жодного натиску в цьому розумінні не чинити.

Жодних з'їздів не допускати, не заперечуючи проти зборів для підпису декларації» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 40).

У дещо пізнішій щоденниковій нотатці (від 19 серпня 1924 р.) В. Винниченко записав: «Шаповал одержав листа з Праги. В листі згадується лист М. Грушевського з України. Тяжко йому там: робити нічого не можна, вся влада в руках чужонаціональних елементів, обман, дурійство. Сам Грушевський не ночує дома, боїться арешту (інформація, очевидно, фантастична. — *О. Р.*). Хотів би вернутись за кордон, так [не] певен, що пустять виїхати. Він, мовляв, їхав на Україну готовий на всякі тяжкі явища там, але ті, що він знайшов, перевищують усякі його побоювання. Грушенята (Чечель, Шраг і К°), які заборонили йому взяти професуру в Празі, тепер од нього відсахнулись, рятуючи свою шкіру й посади. Мабуть, стався конфлікт на тому ґрунті, що він не підписався на їхній льокайській заяві проти мене (йдеться про «Декларацію 66-ти». — *О. Р.*). Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого» (Цит. за: Винниченко В. Щоденник. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — Т. 2 (1921—1925) / Ред. Г. Костюк; Упоряд. і примітки О. Мотиля. — С. 395).

Хоча далеко не кожний рядок цієї щоденникової нотатки відповідає істині й передає справжнє становище Грушевського в Україні, проте її автор В. Винниченко зафіксував реальне розходження позицій щодо влади академіка і його колишніх однодумців («грушенят»). Втім, якщо Михайло Сергійович в УСРР утримувався від політичних оцінок діяльності Винниченка,

то в листі до В. Кузіва від 26 березня 1923 р. він був значно відвертішим, зауваживши, що Винниченко своїми закликами — «їхати на Україну і робити там підпольну роботу» — загородив всяку дорогу: хто не знає безмежного нетакту тої людини, міг би думати, що вмисно хотів закрити поворот!» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв.).

(*Далі буде*)

Р. Я. Пиріг (Київ)

Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку

Життю та діяльності Михайла Грушевського — видатного українського вченого, громадсько-політичного і державного діяча — присвячена велика і різноманітна наукова, публіцистична, епістолярна література. За масштабами, жанрами, тематичною спрямованістю цей комплекс досліджень є цілком самостійною галуззю наукових знань — грушевськознавством. Умовно воно може бути поділене на три частини, які суттєво різняться між собою методологічними підходами до оцінки наукової і громадської діяльності Грушевського: радянське, зарубіжне і сучасне вітчизняне.

Література першої групи належить в основному представникам марксистської історіографії, офіційних наукових установ, партійним та державним діячам [1]. Сьогодні немає сенсу всебічно розглядати заідеологізовані вправи радянської історіографії та пропаганди щодо Грушевського. Саме життя переконливо дезавуювало їх. Докладно неспроможність намагань марксистської критики «розвінчати» наукові концепції вченого розглянута в працях автора цих рядків [2].

Слід мати на увазі, що офіційні оцінки діяльності Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних кампаній боротьби на «історичному фронті».

У другій половині 20-х років публічні оцінки історика були досить «м'які» — «ліберально-мислячий буржуазний демократ», «буржуазний ліберал» (А. Річицький), «представник української буржуазної інтелігенції» (М. Попов), «напівзміновіховець», «ліберал-есер» (Л. Каганович), «самостійницький світогляд» (М. Яворський) тощо. Водночас у закритих матеріалах зустрічаються інші оцінки — «ідеолог українського націоналізму»(ОДПУ), «лідер українського націоналістичного табору» (О. Шумський).

На початку 30-х років, особливо після арешту та вигнання вченого з України, проти нього розгортається кампанія розгнузданого політичного таврування. Його характеристики супроводжуються ярликами на кшталт «український націоналіст» (А. Річицький), «монументальний жрець зоологічного націоналізму» (М. Рубач), «закоренілий вождь української контрреволюції» (С. Косіор), «розжеврювач найбрутальнішого націоналізму» (В. Затонський), «націонал-фашист» (І. Кравченко) тощо. На цьому фоні рядки з некрологу в газеті «Правда» — «видатний український буржуазний історик» — звучали цілком толерантно [3].

У післявоєнні роки в УРСР знову розгортається кампанія посмертного ідеологічного биття М. Грушевського. Повторюються вироблені ще у 30-ті роки звинувачення в теоретичних гріхах — «безкласовості», «безбуржуазності» української нації, теорії «єдиного потоку» та інші. Щоправда, вже не вживається таке визначення, як «націонал-фашист».

Монопольне право кваліфікувати наукову і політичну діяльність Грушевського на тривалий час закріплюється за М. Рубачем [4]. Учений оцінюється останнім як український буржуазний історик, один з лідерів ук-

раїнського буржуазно-націоналістичного руху, голова контрреволюційної Центральної Ради, зміновіхівець, тенденційний при доборі та узагальненні фактів історик, націоналістичний інтерпретатор джерел, ідеаліст, автор вищезгаданих «теорій». Ці оцінки міцно ввійшли до наукової, навчальної, пропагандистської, енциклопедичної літератури і з невеликими нюансами проіснували майже до кінця 80-х років.

З цього історіографічного ряду вирізняється стаття Ф. П. Шевченка, який досить повно і майже неупереджено як на той час оцінив причини повернення Грушевського в радянську Україну [5]. Вона була надрукована до 100-річчя з дня народження вченого. Сьогодні є всі підстави з пошаною поставитися до автора і редколегії журналу, які вперше за декілька десятиліть не навели усталені «чорні» оцінки діяльності вченого, а обмежилися відомою характеристикою: «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України». Поява цієї публікації стала можливою на затухаючій хвилі «хрущовської відлиги». Її автор мав можливість використати матеріали щойно сформованого фонду Грушевських у ЦДІА УРСР. Він проаналізував процес прийняття вченим рішення повернутися на Україну, складні й болісні перипетії внутрішнього протиборства, розриву з партією українських есерів, пошуки компромісу з керівництвом УСРР.

У цей же час з'явилася й стаття І. Бойка та Є. Кирилюка. Між рядками тексту виразно проглядається жорстока боротьба за кожне формулювання, завдяки чому авторам вдалося уникнути традиційних лайливих епітетів на адресу Грушевського [6].

Загалом протягом десятиліть ідеологічних нападок на вченого радянська історіографія не спромоглася піднятися до наукової критики його головної концептуальної ідеї — оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу, а зациклилась натомість на догматичному протиставленні їй канонізованої державницької теорії Карамзіна — Соловйова — Ключевського.

Зарубіжне історичне грушевськознавство має нині значний творчий доробок, власні традиції, певні історіографічні напрямки. На противагу тавруванню та замовчуванню Грушевського на батьківщині за кордоном інтерес до його життя та творчості був постійним, а з середини 60-х років, завдяки зусиллям Українського історичного товариства та кафедри історії України Гарвардського університету, набув систематичного характеру і перетворився на окрему галузь історичних досліджень.

Загалом для праць зарубіжних дослідників 30 — 50-х років характерні певні популяризаторські риси, намагання після смерті вченого подати основні віхи його життя та діяльності, показати роль і місце Грушевського в українському культурному процесі, висвітлити процес нищення більшовицьким режимом національної інтелігенції. Першими на смерть історика відгукнулися учні його львівської школи — І. Крип'якевич та М. Кордуба [7], відомі діячі української еміграції, зарубіжні вчені [8]. Такий же характер мали публікації і під час другої світової війни в україномовній пресі. Деякі з них були приурочені до 75-ліття М. Грушевського [9].

У 50-ті роки тематика досліджень дещо урізноманітнюється. Зокрема, слід виділити праці В. Дорошенка, Г. Костюка, Ф. Пігідо та інших [10]. Характерною особливістю їх є те, що вони написані на основі аналізу видань ВУАН, історичної секції, споминів та переказів про життя в радянській Україні, принесених новою хвилею еміграції.

Поворот зарубіжного українознавства, зокрема історіографії, до систематичного і всебічного вивчення життя й творчості М. Грушевського розпочався в 60-х роках з прийняттям Українським історичним товариством (УІТ) його схеми самостійного українського історичного процесу за стрижневу ідею своєї діяльності. Статті відомого історика О. Оглоблина [11], вміщені в органі УІТ — журналі «Український історик», дали не тільки імпульс, але й визначили тематичну спрямованість нового етапу грушевськознавства. Характерно, що їх автор не належав до київської школи Грушевського і навіть зазнав від академіка певних утисків, але зумів піднятися

до об'єктивної оцінки його ролі в українській науці. Схему Грушевського Оглоблин вважав «каноном сучасної української історіографії» [12].

За останні три десятиліття зарубіжне грушевськознавство за тематикою, змістом, жанрами перетворилося на одну з найбільш розвинутих ділянок українознавства. Загальний вклад його в дослідження життя і діяльності М. Грушевського потребує окремого детального розгляду і вдячної оцінки. Автор ставить за мету проаналізувати лише основні праці та окремі дослідження.

Перш за все виділимо монографію Л. Винара «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934)» [13]. В ній узагальнено висновки великого циклу статей автора про різні періоди і аспекти життя вченого. Два її розділи присвячені останньому десятиліттю життєвого шляху Грушевського. Автор досить повно висвітлює його науково-організаційну діяльність: формування установ історичної секції, кафедр та комісій, видання журналу «Україна», створення київської наукової школи істориків.

У монографії показано генетичний зв'язок історичної секції з колишнім Українським науковим товариством, прагнення голови секції культивувати у новітні часи традиції, структуру та інші елементи започаткованої ним науково-громадської інституції. Гідно оцінив автор і створену з ініціативи академіка систему комісій порайонних досліджень історії України як унікальну спробу систематичного охоплення дослідженнями всієї території республіки.

Л. Винар аналізує основні риси творчої лабораторії вченого, наголошує на органічному поєднанні в його особі історика, економіста, літературознавця, соціолога. Зокрема, автор одним з перших дослідників підкреслює нове у методичному арсеналі Грушевського — історико-соціологічну спрямованість його праць.

В книзі приділена певна увага ставленню офіційних властей до вченого, репресіям проти нього, розгрому київської школи істориків-грушевців.

Монографія Л. Винара є одним з найвагоміших внесків у створення історико-біографічного полотна про Грушевського. Однак тривалі, в основному монотематичні, дослідження автора позначені певною ідеалізацією особи вченого. Слід мати на увазі, що створювалися вони й з метою захисту видатного історика від фальсифікацій радянської історіографії та пропаганди. Авторові не вдалося повною мірою проаналізувати складність стосунків Грушевського з іншими діячами української культури, насамперед з Єфремовим та Кримським.

В історичній літературі вже висловлювалося, на наш погляд, слушне зауваження про не зовсім правильну оцінку Л. Винаром київської школи істориків як «всеукраїнської школи національної історіографії» [14]. Адже в цей час в Україні діяли наукові школи Д. Багалія, М. Василенка, М. Слабченка та інших, й ігнорувати їх внесок у розвиток української історіографії немає ніяких підстав.

Що ж до висвітлення стосунків історика з офіційною владою, то автор подає лише їх загальну схему, розглядаючи даний процес крізь призму фіналу цих взаємин — репресій проти вченого. Закидати Л. Винарові цей недолік, на наш погляд, не зовсім коректно, оскільки він щиро визнавав, що відповіді на деякі питання «можна буде дати в майбутньому, коли архівні матеріали Грушевського з його київської доби будуть доступні дослідникам» [15]. Такі часи настали.

До незаперечних заслуг Л. Винара належить його велика організаторська робота як головного редактора журналу «Український історик» [16] щодо налагодження широких досліджень у галузі грушевськознавства. Журнал, по суті, перетворився на орган цієї галузі українознавства. До того ж Л. Винар — автор найповнішої у світі бібліографії грушевськіани [17]. З точки зору сучасного українського дослідника особливо цінним є перелік праць зарубіжних авторів, більшість яких відсутня в бібліотеках України.

Спеціального історіографічного розгляду потребує й праця канадського вченого Т. Приймака «Михайло Грушевський: політика національної куль-

тури». Це перша англомовна докторська дисертація, захищена у 1983 р. Згодом вона видана як монографія, а у 1991 р. український читач отримав змогу ознайомитися з її фрагментами у журналі «Всесвіт» [18 — 19].

Спроба оцінити видатного вченого і політика у загальному контексті національної культури XIX — XX ст. заслуговує схвалення. Автор використав друковані матеріали, листування, спогади, документи канадських архівів. Насамперед слід висловити ставлення до деяких принципових засад та дефініцій стосовно оцінки автором постаті Грушевського. Прагнучи якоюсь мірою виправдати його дії, Т. Приймак зауважує: «Легко звинувачувати Грушевського в його обмеженості і тактичних помилках, коли гра вже скінчилася» [20]. На перший погляд, це ніби так, але ж історія не має умовного способу. Вона вимагає об'єктивної оцінки, незалежно від намірів історичних осіб.

Потребує суттєвого уточнення і визначення місце Грушевського у спектрі українських політичних сил. За Приймаком, порівняно з Донцовим та його прихильниками Грушевський «займає місце радше в соціалістичному, ніж націоналістичному таборі» [21]. Погодитися з цим положенням можна лише за умови, що під «соціалістичним» розуміти той зміст, який вкладав у нього сам Грушевський, зараховуючи себе до українських соціалістів-революціонерів, а не «соціалістичний» табір, що став синонімом комуністичного у його радянській формі.

Те ж саме слід сказати й про твердження Приймака щодо постійного використання Грушевським терміна «націоналізм» у негативному сенсі [22]. Це стає зрозумілим, коли виводити той сенс з народницького, соціалістичного, автономістсько-федералістичного світогляду вченого і розуміти його як синонім поняття «шовінізм». З цим погоджується і Л. Винар: «Він (Грушевський. — *Р. П.*) не був націоналістом у сучасному розумінні інтегрального націоналізму, який, на його думку, був джерелом національного роз'єднання і шовінізму» [23].

Кілька розділів монографії Т. Приймак присвячує життю М. Грушевського в Україні за радянської доби. Вони містять здебільшого загальновідомі матеріали про діяльність ВУАН, установ історичної секції, внутріакадемічну боротьбу, намагання комуністичного режиму оволодіти цією важливою національно-культурною сферою.

У цілому правильно визначаючи мотиви повернення вченого на батьківщину, його роботу по розбудові історичної секції на засадах УНТ, використання з цією метою політичної кон'юнктури тощо, автор, на жаль, багато ситуацій, дій самого Грушевського подає надто спрощено, схематично, а часто неточно і навіть помилково. Зокрема, ним глибоко не досліджені справжні причини протиборства внутріакадемічних груп. Автор намагається пояснити це самостійницькою позицією Грушевського. Не розкриті в праці й справжні наміри історика щодо пропозицій урядових кіл очолити академію. Більше того, Приймак вважає, що Грушевський цього не прагнув, щоб не зв'язувати себе адміністративними посадами.

Автор пояснює обрання Грушевського до союзної Академії наук лише його незаперечними науковими заслугами, не підозрюючи про майже цілковите регулювання цього процесу партійними органами. При висвітленні репресій проти вченого, останніх років його життя Приймак обмежується фактичним матеріалом, поданим О. Степанишиною, Г. Костюком та іншими [24].

Безперечно, ці недоліки пояснюються насамперед вузькістю джерельної бази, яку використав учений, недоступністю багатьох документальних матеріалів, які стали відомими лише останнім часом. Слід зважити й на те, що тема, обрана Приймаком, занадто широка для дисертаційного дослідження і глибокого висвітлення багатьох її аспектів.

Праці Н. Полонської-Василенко в історіографічному доробку теми «М. Грушевський і ВУАН» займають особливе місце [25]. Адже вони створені, по-перше, талановитим і відомим істориком, по-друге, очевидцем і учасником тогочасного академічного життя, дружиною одного з фундаторів академії,

по-третє, вченим, який не належав до школи Грушевського, а відтак позбавлений суб'єктивізму учнівської вдячності. Хоч належність до іншої школи не виключала критики зі зворотним знаком.

Найголовніша заслуга Н. Полонської-Василенко полягає у створенні цілісного нарису історії Української академії наук як національного культурного осередку. Вона показує гостру боротьбу навколо засад її утворення, позиції фундаторів, початок становлення, тривале протистояння ідеологічному наступові комуністичного режиму.

На загальному тлі академічного життя багато уваги приділяє автор діяльності академіка Грушевського, очолюваної ним історичної секції, її установ, київської школи істориків. Ці аспекти книги отримали гідну оцінку в сучасній історичній літературі [26].

У книзі є невеликий розділ «Повернення акад. М. С. Грушевського» [27]. Автор висловлює негативне ставлення до його реемігрції в 1924 р., бо це зробив не лише професор-історик, а президент УНР, причому в той час, коли Україна ще не забула часів визвольних змагань, коли «гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців» [28]. Це принципова позиція дослідниці, і вироблена вона з урахуванням усіх обставин і наслідків останнього десятиліття життя Грушевського. Ми не можемо погодитися з цією тезою. Спеціальний розгляд позитивних і негативних чинників приїзду вченого в Україну, загальний підсумок його наукової діяльності доводять виправданість повернення на батьківщину.

Досить критично оцінює Н. Полонська-Василенко й стосунки історика з агітпропом ЦК КП(б)У, наркомом освіти О. Шумським та іншими урядовцями, називаючи їх «дружніми» [29]. Насправді ж, ці взаємини такими виглядали лише зовні, тим більше, що сам академік і його близьке оточення намагалися підтримати цей імідж. Нові архівні документи переконливо доводять, що стосунки були набагато складнішими, по суті антагоністичними. До того ж контакти з агітпропом звелися до зустрічі з його завідуючим О. Шумським, який невдовзі став наркомом освіти. Поза увагою дослідниці залишилися стосунки Грушевського з Скрипником. Лише найсекретніші досі архівні документи дозволяють реконструювати їх нові елементи.

Н. Полонська-Василенко значне місце відвела висвітленню святкування ювілею М. Грушевського. Як учасниця цієї події вона змалювала досить точну картину вшанування академіка, наголошуючи, що від нього не почули «жодного кадіння урядові, жодного прославління благодійності партії» [30]. Ця оцінка суперечить висловленій нею нижче тезі про те, що контактуючи з урядовими колами, Грушевський «не хоче обмежитися науковою працею, а має на меті якусь політичну діяльність» [31]. Не відповідає дійсності й твердження автора щодо кінцевої відмови у довірі Грушевському з боку урядових кіл після його ювілею. Насправді це сталося набагато пізніше.

Однак загалом поєднання в особі Н. Полонської-Василенко учасниці подій і їх дослідниці дало можливість змалювати досить точну картину діяльності історичної секції, академіка Грушевського в контексті академічного життя 20 — 30-х років.

Праці відомого вченого О. Пріцака присвячені історіософії та історіографії М. Грушевського [32]. Вони важливі для розуміння процесу формування світоглядних засад історика, їх еволюції та впливу на вироблення оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу в контексті слов'янської, загальноєвропейської історії.

Автор простежує основні етапи та чинники розвитку історіософії Грушевського, вплив на неї ліберально-народницьких поглядів Антоновича, Костомарова, Драгоманова, позитивістських концепцій Конта та Спенсера, соціологічної паризької школи, зокрема Дюркгейма. На думку О. Пріцака, перші шість томів «Історії України-Руси» написані істориком-позитивістом, а наступні — соціологом-істориком. Автор спеціально розглядає «три фокальні терміни» основної праці Грушевського — «народ», «держава» і «герої в історії». Загалом історіософія, методологія Грушевського — надзвичайно

складна і недостатньо розроблена проблема, а для вітчизняного українства зовсім не досліджена.

Аналіз зарубіжного грушевськознавства дає змогу виявити у ньому дві історіографічні течії, репрезентовані, з одного боку, Л. Винаром, з іншого — О. Пріцаком. Для першої характерні традиційно-історичні дослідження життя і діяльності, творчої спадщини М. Грушевського, публікація архівних документів, епістолярії, складання бібліографії. Поза сумнівом доробок її великий і поважний. Представники другої течії (О. Пріцак та ін.) досліджують складну і актуальну проблему — історіософію, історіографію Грушевського і також мають певні здобутки.

Між представниками цих напрямків майже упродовж трьох десятиліть існує протистояння, ведеться дискусія. Початок колізії поклала стаття О. Пріцака «У століття народин М. Грушевського» [33]. Л. Винар, М. Антонович та інші оцінили окремі її положення як образу видатного історика і політичного діяча. Періодично на сторінках «Українського історика» вони вимагають відмовитися від цих положень або ж навести документальне підтвердження. Власне дискусією це назвати не можна, оскільки О. Пріцак публічно не відповідає, а критика опонентами його історіософічних праць останнім часом виходить за межі наукової полеміки [34].

На наш погляд, перенесення основних досліджень у галузі грушевськознавства на український грунт, відкриття архівів, розширення джерельної бази, залучення до розробки теми не тільки істориків, а й фахівців інших галузей українознавства дозволить дати відповідь на багато питань, в тому числі й цієї малопродуктивної дискусії.

При аналізі зарубіжного грушевськознавства слід відзначити публікації М. Стахіва про причини та обставини повернення Грушевського в Україну та гоніння на вченого у 30-х роках. Матеріали ці різножанрові. Тут і спогади автора, який знав історика, і спомини інших сучасників, і публікації документів, історіографічний огляд та публіцистичні замітки [35].

Особливо цікавим, насиченим фактами та персоніфікованим є розділ про передумови повернення Грушевського в Україну 1924 р. Наводяться спогади поета О. Олеся, який вважав, що «найбільше завинили у від'їзді Шаповал Микита та Григоріїв Никифор і К°». М. Стахів — один з активістів української партії соціалістів-революціонерів — детально описує складні внутріпартійні стосунки, гостру боротьбу навколо повернення одного з лідерів партії до УСРР.

Він у цілому правильно визначає внутрішні й зовнішні чинники, які зумовили повернення Грушевського на батьківщину, прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну «Історію України-Руси».

М. Стахів висловив припущення, що справжньою причиною повернення могла стати вказівка масонської ложі, яка прогнозувала можливість розв'язання через кілька років великої війни. Ніяких аргументів на користь цієї версії автор не наводить, крім загальновідомого факту про належність Грушевського до масонів. Незважаючи на те, що тема реемігрції вченого належить до найбільш висвітлених у вітчизняній і зарубіжній літературі, жоден дослідник подібного припущення не висував.

Не можна обійти увагою і статтю А. Жуковського «Михайло Грушевський і журнал «Україна» [36]. У зарубіжному грушевськознавстві це єдина грунтовна спроба розглянути значення органу історичної секції ВУАН для розвитку вітчизняної історії, загалом українознавства. Автор зробив структурний, жанровий і змістовний аналіз публікацій журналу, висвітлив роль Грушевського у налагодженні цього видання як речника незалежної історичної думки в Україні. На наш погляд, найсуттєвіший недолік публікації — відсутність аналізу праць самого Грушевського, вміщених у журналі, адже, крім продовження його багатотомних творів, основний науковий доробок вченого київської доби побачив світ саме в «Україні».

Для розуміння першопричин складних стосунків М. Грушевського і С. Єфремова, які визначили їх гостру боротьбу за лідерство у ВУАН, важливе значення має стаття М. Антоновича [37]. Це протиборство, на думку автора, виникло в 1907 — 1908 рр., коли М. Грушевський намагався перенести видання «Літературно-наукового вісника» до Києва, а Б. Грінченко з С. Єфремовим протидіяли цьому. Пов'язує автор це й з негативним ставленням Грушевського до видання «Історії України» М. Аркаса та багатьма іншими колізіями тодішнього науково-літературного життя.

Разом з тим не можна погодитися з твердженням Антоновича, що приїзд Грушевського на Україну «поставив проти нього всіх національно настроєних українців» [38]. Це не відповідає дійсності навіть у рамках ВУАН.

Як бачимо, завдяки зусиллям зарубіжних вчених, в першу чергу з української діаспори, грушевськознавство перетворилося на важливу галузь українознавчих студій. Цей важливий науковий доробок має бути вивчений і творчо розвинутий новітньою українською історіографією.

Сучасне вітчизняне грушевськознавство було покликане до життя наприкінці 80-х років потребами зламу ідеологічних догматів тоталітаризму, демократизації суспільства, розвитку національної свідомості. Публікації цього періоду представлені численними науково-популярними статтями [39]. Їх авторами стали не тільки історики, але й представники інших галузей знань. Ці матеріали мали популяризаторський, просвітницький, почасти компіляторський характер. Але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію — зняття анафеми з імені Грушевського, ознайомлення широкого читача з його життям і діяльністю.

Невід'ємною складовою цього об'єктивного процесу стало перевидання творчої спадщини вченого. Завдяки зусиллям Археографічної комісії НАН України і видавничих установ стали виходити найпопулярніші у свій час наукові та публіцистичні праці Грушевського. Це цілком закономірна реакція на тривалу їх заборону. Спонукалася вона й відсутністю підручників з історії України для шкіл та вузів, а також величезним інтересом до гігантської постаті історика і діяча національного відродження. Першою в 1990 р. вийшла у репринтному відтворенні «Ілюстрована історія України». Гідним подарунком до 125-ліття вченого стала поява першого тому його основної праці — «Історії України-Руси». Він має грунтовні вступні статті, написані відомими вітчизняними та зарубіжними вченими [40]. У даний час завершується перевидання головного наукового дітища М. Грушевського.

Побачив світ і цикл політичних праць Грушеського «Хто такі українці і чого вони хочуть», до якого ввійшли статті і виступи 1917 — 1920 рр. [41]. Видавництво «Веселка» у серії «Українське відродження» випустило збірник статей вченого «Про українську мову і українську школу», добірку його літературних праць [42]. Журнал «Київ» опублікував його спогади — багатий на факти, події, особи матеріал, доведений до 1917 р. [43] Почав друкуватися епістолярний спадок вченого [44].

Дані публікації створили міцне підгрунтя для громадського сприйняття цієї визначної постаті українства, шість десятиліть тому вилученої системою тоталітаризму з національної історії. Початковий етап повернення М. С. Грушевського до рідного народу завершився восени 1991 р. широким відзначенням 125-річчя від дня його народження. На урочистому засіданні Верховної Ради України вперше на загальнодержавному рівні його було кваліфіковано як «першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня» [45]. Ці оцінки стали актом фактичної дезавуації тривалих ідеологічних, псевдонаукових, фальсифікаторських нашарувань навколо творчої спадщини та політичної діяльності великого сина України.

Процес входження Грушевського до тогочасного українського суспільства був складним, але стрімким, хоч і викликав спротив компартійної влади та окремих істориків. Боротьба навколо повернення його спадщини розглядається в грунтовній, добре документованій статті Б. Кліда [46]. Автор

послідовно і аргументовано показує, як болісно долалися наприкінці 80-х років ідеологічні перепони на шляху до правди про Грушевського.

Загалом копітка робота по поверненню творчої спадщини Грушевського, на наш погляд, є важливою і неодмінною умовою глибокого творчого пізнання видатного вченого, дослідження його наукового доробку, використання останнього у викладацькій та виховній сферах.

Разом з тим не можна не помітити суттєвого відставання наукового осмислення чи переосмислення місця і ролі видатного вченого, громадсько-політичного і державного діяча в українському національному відродженні, значення його теоретичної спадщини. Безумовно, це складний і тривалий процес, для якого потрібні певний час, відповідні умови і, головне, нові творчі сили. Але становлення вітчизняної грушевськіани не адекватне нашому динамічному часові.

За останнє п'ятиріччя в Україні вийшли лише чотири монографічні праці: збірник матеріалів про життя і діяльність М. С. Грушевського «Великий Українець», праця правознавця О. Копиленка, монографія автора цієї статті і дослідження П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва [47].

Збірник «Великий Українець» є надзвичайно цінним, універсальним виданням, у якому вміщені основні науково-публіцистичні праці Грушевського з питань національно-визвольного руху українського народу, його культурного відродження. З інтересом читаються й автобіографічні матеріали та листування історика з відомими письменниками, науковцями, політичними діячами. Окремий розділ містить добірку новітніх та раритетних публікацій про життя і діяльність історика. До збірника органічно ввійшли фото вченого та його оточення. Корисним для читача буде і список прижиттєвого видання основних творів Грушевського. Разом з тим автор цілком підтримує критичні зауваження на адресу збірника, висловлені на сторінках журналу.

Праця О. Копиленка стала первістком новітнього вітчизняного грушевськознавства. Автор здійснив вдалу спробу дати об'єктивну наукову оцінку політико-правової концепції вченого, стрижнем якої виступала «українська ідея». Аналізуючи її формування та еволюцію, дослідник водночас розглядає і нереалізовану можливість її втілення в життя за доби Центральної Ради. Вельми цінною рисою книги є численні містки-роздуми про події тогочасні і сучасні, які не тільки повторюються, але й вимагають врахування уроків минулого [48].

З огляду на тематичну значимість монографія П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва потребує більш детального розгляду. Адже тема «Грушевський і ACADEMIA» — актуальна, широка і складна. Досі її дослідження стримувалося в Україні фактичною забороною, а за кордоном — недоступністю архівних джерел. Хоч у зарубіжній і вітчизняній історіографії були спроби висвітлення окремих аспектів цієї проблеми. Слід зазначити, що автори досить повно і критично оцінили доробок своїх попередників.

Зокрема, вперше в історичній літературі під кутом зору обраної теми зроблено аналіз праць зарубіжних грушевськознавців, відзначено наявність двох історіографічних напрямків, представлених Л. Винаром, з одного боку, та Н. Полонською-Василенко, Б. Крупницьким, О. Пріцаком — з іншого. Слушною є, на наш погляд, і думка авторів щодо затяжної дискусії між ними. Цілком правильно охарактеризована й еволюція поглядів на вказану проблему відомого історика О. Оглоблина — «від критики і осуду на марксистському грунті до виважених оцінок і узагальнюючих синтетичних праць» [49].

Широке коло архівних джерел, вперше введених до наукового обігу, надає монографії рис дійсно оригінального дослідження, з грунтовною аргументацією висунутих положень. Це дало можливість суттєво уточнити деякі факти.

Автори органічно виводять теоретичне підгрунтя формування ідеї ACADEMIA Грушевського з української академічної традиції, розглядаючи

її в контексті розвитку національної культури. Що ж до її втілення в конкретно-історичних умовах кінця XIX — початку XX ст., то запропонована «етапізація» досить умовна та здрібнена. Тому й самі автори більшість цих етапів подають схематично, зосереджуючи основну увагу на діяльності Грушевського по формуванню історичної секції ВУАН — «Академії історичних наук». І останнє авторам вдається зробити грунтовно.

Вперше у вітчизняній історіографії проведено реконструкцію діяльності наукових установ Грушевського у ВУАН — кафедр та численних комісій, підготовки наукових кадрів, тематичної спрямованості видавничої роботи тощо. Зроблена також спроба показу творчої лабораторії вченого та його наукової школи київського періоду 30-х років, яка базувалася не лише на традиційних методах, але й освоювала нові для української історіографії, зокрема історико-соціологічний метод [50].

Характеризуючи історичну секцію ВУАН як унікальну комплексну систему історичних наукових інституцій, своєрідну академію історії України, автори водночас не абсолютизують її, підкреслюючи значення дослідницьких установ шкіл Д. Багалія, М. Слабченка та інших. Певне джерелознавче значення має вміщення у книзі кількох неопублікованих праць Грушевського та ряду документів про діяльність історичної секції [51].

Однак не всі аспекти цієї багатогранної і складної теми знайшли повне висвітлення, деякі подані схематично, окремі лише окреслені. Не з усіма висновками можна цілком погодитися. Зокрема, на наш погляд, автори дещо гіперболізують значення самостійницького, державницького погляду Грушевського на формування його ідеї ACADEMIA, не враховують автономістські, федералістські погляди вченого. Суперечливим є положення про максимальну користь академії наук для країни лише за умови, «коли вона розвиватиметься на націонал-патріотичній основі» [52]. Хоч автори й наголошують на зв'язках зі світовою наукою, але при сучасній інтернаціоналізації науки, динамічних інтеграційних процесах навряд чи націонал-патріотизм може служити основоположним принципом діяльності академії наук. Загалом же успішне розв'язання авторами складної і актуальної наукової проблеми ставить цю працю до числа кращих доробків сучасного грушевськознавства.

Окремо слід розглянути місце в новітній українській історіографії статті В. Смолія та П. Соханя «Видатний історик України» [53]. На долю авторів випало складне і відповідальне завдання — вперше після десятиліть фальсифікації та заборони дати об'єктивну наукову оцінку діяльності видатного вченого, його фундаментальної праці «Історія України-Руси».

Автори подали основні віхи його біографії, характеристику наукових та громадсько-політичних поглядів, висвітлили процес вироблення вченим власної схеми розвитку українського історичного процесу, яка тривалий час була головним об'єктом критики Грушевського у радянській історіографії.

Тематично-змістовний огляд усіх частин багатотомної праці дав змогу показати, як Грушевський послідовно розв'язував низку важливих наукових проблем української історії, досягши рівня світової історіографії.

Безперечно, поза увагою авторів залишилося багато суттєвих моментів життя і творчості історика, але саме їх стаття у новітньому вітчизняному грушевськознавстві є першою спробою системного переосмислення ролі М. Грушевського в українській історіографії.

Для об'єктивного і повного дослідження причин і перебігу складних стосунків Грушевського з багатьма колегами-академіками чимале значення мають праці, присвячені С. Єфремову, А. Кримському, Д. Багалієві, М. Василенкові, М. Слабченкові та іншим [54]. Їх автори узагальнюють значний фактичний матеріал, широко використовують листування, спогади, щоденники. Це дає можливість глибше проникнути в атмосферу взаємин між ученими, подати оцінки колег, персоніфікувати події.

Однак для цих праць характерна одна типова деталь. Їх авторам через надмірні симпатії до «своїх» героїв не завжди вдається уникнути суб'єктивізму в оцінці їх колег і особливо опонентів. Щодо Грушевського

нерідко перебільшуються негативні риси характеру, близькість до партійно-урядового керівництва УСРР тощо.

Серед оригінальних дослідницьких праць останнього періоду слід відзначити статті В. Заруби про розгром та знищення київської наукової школи Грушевського [55]. Автор одним з перших на архівних матеріалах Всеукраїнської академії наук послідовно простежив планомірний, цілеспрямований процес марксистської «критики», структурного зламу установ, ідеологічного таврування вченого та його колег, нарешті — репресій.

Не обходить увагою дослідник і роль колег Грушевського, у тому числі провідних істориків, його учнів, в організаційному та ідеологічному погромі установ історичної секції. В. Заруба зробив спробу періодизації цього процесу, хоч сам визнає її досить умовною і схематичною.

Разом з тим авторові не вдалося уникнути огульних звинувачень на адресу вищих партійно-державних керівників та академіків, ставлячи на одну дошку Скрипника і Затонського, Слабченка і Яворського, хоч архівні матеріали дозволяють ідентифікувати кожну з цих постатей у стосунках з Грушевським.

За останні роки в Україні підготовлено кілька дисертаційних праць, присвячених М. Грушевському. Зокрема, І. Гірич провів цікавий порівняльний аналіз теоретичних, світоглядних, історіософських поглядів видатних українських діячів — М. Грушевського, С. Єфремова, В. Липинського, М. Василенка [56]. Грунтовне дослідження діяльності львівської історичної школи М. Грушевського, її внеску в національну історіографію підготував В. Педич [57].

Велику і копітку роботу по складанню матеріалів бібліографії М. Грушевського провів Б. Грановський [58].

Як бачимо, за досить короткий період вітчизняне історичне грушевськознавство зробило певні кроки по шляху власного становлення. Сьогодні його творчий доробок становить кілька сотень праць. Проте серед них переважають статті популяризаторського характеру. Системні тематичні дослідження розгортаються повільно. Грунтовно висвітлено лише діяльність Грушевського у Всеукраїнській академії наук, протистояння ідеологічному натискові властей, його стосунки з провідними українськими колегами.

Основні концептуальні положення праць ученого поки що не знайшли достатнього висвітлення. Перш за все це стосується глибокого осмислення його оригінальної схеми українського історичного процесу. Не менш важливим завданням залишається вивчення світоглядних позицій історика, їх еволюції.

Чекає на видання й багатюща епістолярна спадщина Грушевського, яку ще треба виявити в архівосховищах та книгозбірнях не тільки нашої держави, а й багатьох інших країн.

На черзі — написання грунтовної наукової біографії вченого і політика, що також потребує колективних зусиль при дослідженні різнобарвного соціально-політичного і побутового фону, на якому проходило життя цієї непересічної особистості. Необхідні й популярні нариси про життєвий шлях М. Грушевського, публіцистичні портрети історика, археографа, літератора, голови НТШ, лідера Центральної Ради, академіка. Це дасть змогу об'єктивно оцінити позитивні і негативні людські риси вченого, з'ясувати причини його складних стосунків з багатьма видатними сучасниками.

[1] Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. — 1924. — № 3; Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. — 1929. — № 9; Кокошко С. У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. — 1931. — 18 верез.; Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал «Україна») // Більшовик України. — 1931. — № 6; Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого // Життя і революція. — 1931. — № 11 — 12; Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. — 1931. — № 9 — 10; Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // Червоний шлях. — 1932. — № 11 — 12; Косіор С. Підсумки й найближчі завдання проведення

національної політики на Україні. — Харків, 1933; Затонський В. Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму. — Харків, 1934; Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки історично-археографічного інституту. — 1934. — № 1; Якубовський С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях ВУАН // Життя і революція. — 1934. — № 1.

[2] Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1866 — 1934). — К., 1993; Пиріг Р. Я. Життя і діяльність Михайла Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920 — 1930-ті рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 1994.

[3] Правда. — 1934. — 28 нояб.

[4] Рубач М. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безклассовості та «єдиного потоку». — К., 1955; Советская историческая энциклопедия. — М., 1963. — Т. 4. — С. 858 — 859; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. — Т. 3. — С. 202.

[5] Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. На жаль, зарубіжні грушевськознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації. Див.: Український історик. — 1967. — № 1 — 2 (13 — 14).

[6] Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський // Літ. Україна. — 1966. — 30 берез.

[7] Крип'якевич І. Михайло Грушевський: життя і діяльність. — Львів, 1935; Кордуба М. М. Грушевський як дослідник і організатор академічної науки // Zeitsehrift fur Ostenropaische Geschichte. — Berlin, 1935. — Т. 9 — N 2.

[8] Bidnov W. Michael Hruszewski (1866 — 1934) // Przeglad Wspolczesnu. — Warszawa, 1935. — T. 14. — N 153; Kuzela Z. M. Hruschewskyi und seine Tatigkeit in den Westukraini schen Landern // Beitrage zur Ukraine Kunde. — Berlin, 1935. — N 3.

[9] Бараник М. Михайло Грушевський — новітній Нестор історії України // Вільне слово (Дрогобич). — 1941. — 5 жовт.; Кордуба М. Михайло Грушевський // Краківські вісті. — 1941. — 20 верес.; Музей імені М. Грушевського в Холмі // Дніпрова хвиля. — 1941. — 7 листоп.; Свято Михайла Грушевського в Холмі з нагоди 75-ліття його народин // Краківські вісті. — 1941. — 12 жовт.; Осипенко Н. Д. І. Яворницький та М. С. Грушевський // Дніпропетровська газета. — 1941. — 28 груд.; Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Нові дні. — 1943. — № 3; Міяківський В. До біографії М. Грушевського // Краківські вісті. — 1944. — № 69 — 70.

[10] Дорошенко В. Заслуги М. Грушевського для української науки // Овид. — 1957. — № 5 — 6 (82 — 83); Костюк Г. Останні дні академіка М. Грушевського // Український збірник. — 1954. — № 1; Пігідо Ф. Михайло Грушевський та його «історичні установи» // Українські вісті. — 1956. — № 1.

[11] Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. — 1964. — № 2 — 3; Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866 — 1934) // Український історик. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10).

[12] Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX — XX століття (до 1917 р.) // Український історик. — 1971. — № 1 — 2 (29 — 30).

[13] Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934). — Сучасність, 1986.

[14] Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 14 — 15.

[15] Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. — С. 97.

[16] За три десятиліття М. С. Грушевському «Український історик» присвятив три спеціальні номери: В століття з дня народин. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10); У п'ятдесятиліття смерті — 1984. — № 1 — 4 (81 — 84); З нагоди 125-річчя від дня народження. — 1991 — 1992. — № 3 — 4 (110 — 111); № 1 — 4 (112 — 115). Історіографічний аналіз вміщених у них праць зроблений автором в «Українському археографічному щорічнику», № 3.

[17] Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Український історик. — 1966. — № 1 — 2 (9 — 10); 1984. — № 1 — 4 (81 — 84).

[18] — [19] Приймак Томас. Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. — 1991. — № 3 — 5.

[20] Там же. — № 3. — С. 185.

[21] Там же.

[22] Там же. — С. 184.

[23] Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. — 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 47.

[24] Степанишина О. Останні роки Михайла Грушевського // Український історик. — 1980. — № 1 — 4 (65 — 68); Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського // Український збірник (Мюнхен). — 1954. — Кн. 1.

[25] Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993; Її ж. М. П. Василенко і Українська Академія наук // Україна (Париж). — 1951. — № 5; Її ж. З моїх спогадів про М. Грушевського // Україна (Париж). — 1953. — № 9; Її ж. Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя (Філадельфія). — 1956. — № 3 — 4. Її ж. Історична наука в Україні за совітської доби та доля істориків // ЗНТШ. — 1962. — Т. 173; Її ж. Дві концепції історії України і Росії. — Мюнхен, 1964.

[26] Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Назв. праця. — С. 16 — 18; Верба І., Овчаренко П., Рубльов О. Н. Д. Полонська-Василенко: історико-біографічний нарис життя та діяльності // Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. — С. 23 — 24.

[27] Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. — С. 44 — 49.

[28] Там же. — С. 44.
[29] Там же. — С. 17.
[30] Там же. — С. 48.
[31] Там же. — С. 46.
[32] Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1; Прицак О. Історіософія і історіографія Михайла Грушевського. — К., Кембрідж, 1991.
[33] Прицак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — 1966. — № 157 — 159. — Кн. 5 — 7. — С. 1 — 19.
[34] Український історик. — 1975. — № 1 — 2 (45 — 46). — С. 164; 1984. — № 1 — 4 (81 — 84). — С. 17; 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 17 — 18, 28, 370 — 379.
[35] Грушевський Михайло. У 110 роковини народження. 1866 — 1976. Статті, спогади, документи і коментарі // ЗНТШ. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1978. — Т. СХСУП.
[36] Український історик. — 1986. — № 1 — 2 (89 — 90).
[37] Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1 — 2 (45 — 46).
[38] Там же. — С. 99.
[39] Білокінь С. Михайло Грушевський // Літ. Україна. — 1988. — 21 лип.; Боряк Г. Повернути наукову спадщину М. С. Грушевського // Літ. Україна. — 1989. — 16 берез.; Смолій В., Гуржій О. Спадщина (про «Історію української козаччини» М. Грушевського) // Вітчизна. — 1989. — № 1; Пиріг Р. Невідомий лист М. С. Грушевського // Літ. Україна. — 1989. — 28 верес.; Гірич І. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. — 1989. — № 4; Жулинський М. Фундатор української державності // Голос України. — 1991. — 22 листоп.; Решодько Л. Перший президент України // Нова генерація. — 1991. — № 1, 2; Решодько Л. Михайло Грушевський і Центральна рада // Вечірній Київ. — 1991. — 22 листоп.; Дашкевич Я. Михайло Грушевський — творець концепції української національної науки // Ратуша. — 1991. — 21 — 22 серп.; Кульчицький С., Сохань П. Сохранить наследие выдающегося ученого // Правда Украины. — 1991. — 7 сент.; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина. — 1992. — № 2; та ін.
[40] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. Вступні статті: Смолій В., Сохань П. Видатний історик України; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського.
[41] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. До збірки ввійшли праці: «Українська Центральна Рада і її універсали», «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень — серпень 1917 р.)», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті і тексти», «Вільна Україна», «На порозі нової України. Гадки і мрії».
[42] Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К., 1990; Предок. Із белетристичної спадщини. — К., 1990.
[43] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9 — 12; 1989. — № 8 — 11. Спогади опрацьовані для друку С. Білоконем.
[44] Листи М. Грушевського до Д. Багалія // Березіль. — 1991. — № 9; Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка // ЗНТШ. — 1990. — Т. ССХХІ та ін.
[45] Велична постать державотворця. Доповідь Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука на урочистому засіданні Верховної Ради України, присвяченому 125-річчю від дня народження М. С. Грушевського // Демократична Україна. — 1991. — 26 листоп.
[46] Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. — 1991 — 1992. — № 3 — 4 (110 — 111); № 1 — 4 (112 — 115). — С. 186 — 199.
[47] Великий Українець. — К., 1992; Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія та сучасність. — К., 1991; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934 рр.). — К., 1993; Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Назв. праця.
[48] Пиріг Р. Повернення Грушевського // Демократична Україна. — 1991. — 25 жовт. (рецензія на книгу О. Копиленка).
[49] Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Назв. праця. — С. 15.
[50] Там же. — С. 165 — 172.
[51] Там же. — С. 192.
[52] Там же.
[53] Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
[54] Гірич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності. — 1991. — № 7 (11); Квіт С. Дещо про дослідницьку об'єктивність (М. Грушевський і С. Єфремов) // Слово і час. — 1991. — № 9; Циганкова Є. Неодмінний секретар ВУАН: до 120-річчя від дня народження А. Ю. Кримського // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 3; Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль. — 1991. — № 9; Кравченко В. Д. И. Багалий; научная и общественная деятельность. — Харьков. 1990; Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991; Санцевич А. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К., 1993; та ін.
[55] Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського

// Український історик. — 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 147 — 168; З а р у б а В. Погром // Літ. Україна. — 1991. — 11 лип.

[56] Г і р и ч І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко). Автореф. канд. дис. — К., 1995.

[57] П е д и ч В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 — 1914 рр.). Автореф. канд. дис. — К., 1996.

[58] Академік М. С. Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914 — 1934 рр.). Уклав Б. Грановський. — К., 1991. — Вип. 1.

В. І. Пристайко (Київ),
Ю. І. Шаповал (Київ)

Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС

Ті недоступні раніше документи, що їх нам вдалося опрацювати, без перебільшень можна назвати унікальними, а часом просто сенсаційними. Вони мають велике значення для відтворення багатьох сторінок біографії М. С. Грушевського та історії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), починаючи з 1924 р., тобто з моменту повернення академіка в Україну після п'яти років вимушеної еміграції.

Останнє десятиліття життя і діяльності М. С. Грушевського (1924 — 1934 рр.) завжди привертало увагу дослідників. Серед найновіших здобутків у грунтовному висвітленні подій цього періоду слід згадати, зокрема, монографію Р. Я. Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934)» та колективну працю П. С. Соханя, В. І. Ульяновського і С. М. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність», що видруковані під егідою Інституту української археографії Національної Академії наук України [1].

Однак згадані й інші вчені в силу відомих причин не могли працювати з тими архівними документами і матеріалами, про які йдеться. З точки зору дослідників, що займаються, сказати б, «репресивною» проблематикою, ці документи і матеріали не є чимось незвичайним. Ідеться про повідомлення, спецдоповіді, агентурні записки, меморандуми, перлюстровані або вилучені листи тощо. Проте два фактори надають всьому цьому унікальності. По-перше, ці архіви ніколи ніким не аналізувалися, крім працівників ДПУ-НКВС. По-друге, вони безпосередньо стосуються М. С. Грушевського, інших видатних учених, внутрішнього життя ВУАН, пояснюють причини багатьох важливих подій.

Найголовніше відкриття, що чекало після початку роботи із згаданими документами і матеріалами, надавало всьому періоду життя М. С. Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення. Фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-формуляр, він був узятий на облік ДПУ разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина яких також повернулася в Україну. З того часу протягом десяти років (до своєї загадкової смерті в листопаді 1934 р. у Кисловодську) Михайло Сергійович перебував під постійним наглядом ДПУ-НКВС, а серед його оточення було чимало таємних інформаторів, які докладно і систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, особисті стосунки М. С. Грушевського з іншими діячами, зв'язки, задуми. Ретельно перлюструвалося його листування, листи до нього (в тому числі й ті, яких він ніколи не одержував, оскільки працівники ДПУ з огляду на певні причини не рекомендували передавати йому ці листи). Збереглися вражаючі свідоцтва того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ДПУ-НКВС

(через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень ученого й інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Невдовзі після приїзду до Києва, де, як відомо, М. С. Грушевський зосередив у своїх руках керівництво усіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії, він писав В. Кузіву: «З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою, в ніякі політичні справи не мішаюсь, в газетах не пишу, працюю виключно науково» [2]. Зрозуміло, він не міг знати, коли писав ці рядки, що його «будучність» в УСРР вже вирішена. Проаналізувавши перші кроки М. С. Грушевського в Києві, зокрема його виступ 11 березня 1924 р. на святкуванні Шевченкових роковин у ВУАН, уповноважений І-ї групи контрозвідувального відділення Київського губернського відділу ДПУ Г. С. Еймонтов підготував таку постанову до справи-формуляр № 1023: «... Розглянувши матеріали, що компрометують громадянина Грушевського Михайла Сергійовича як колишнього контрреволюційного діяча і знаходячи, що матеріалів цих цілком достатньо для підозри вищевказаного громадянина у контрреволюції, ухвалив: взяти громадянина Грушевського М. С. на облік неблагодійних» [3].

По суті з цього моменту почалося широкомасштабне і постійне збирання «компромату» на М. С. Грушевського. Підсумком, зокрема, стали його арешт 23 березня 1931 р. і спроба зробити вченого лідером підпільної організації «Український національний центр (УНЦ)».

Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим «компроматом», часом слід бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, які готові були до використання будь-яких засобів з метою дискредитації видатного вченого. Навряд чи треба пояснювати, що тодішня пануюча система надавала такі засоби у великій кількості, починаючи від доносів про те, що академік збирає навколо себе «класово ворожі елементи» і закінчуючи твердженнями про те, що він керує «контрреволюційною організацією». Ось чому в процесі роботи ми прагнули перевіряти ті чи інші положення з документів ДПУ-НКВС, перечитували інші необхідні джерела, тогочасну пресу, спогади сучасників.

Із самого початку чекісти виділяли питання про те, з якою метою повернувся М. С. Грушевський. Версію про те, що він приїхав тільки заради наукової праці, було відкинуто рішуче і відразу. Дбайливо збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного і політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвиткові української науки і культури. З повідомлень однозначно випливало, що академік вів подвійну гру, прагнув скористатись умовами «українізації» у своїх «націоналістичних» розрахунках. Ось якою, наприклад, була характеристика М. С. Грушевського в повідомленні від 6 березня 1925 р.: «Грушевський М. С. — академік з європейським ім'ям. Інтриган великої руки. Голова Центральної Ради. Великий організатор. Любить розмах у всьому і гроші. Вкрай самолюбивий. Мовчить, добирає людей... Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається» [4].

А ось уривок з повідомлення від 1 листопада 1926 р. (тобто після відзначення 60-річного ювілею М. С. Грушевського, про яке ми ще згадаємо): «Я зустрівся з Грушевським вдома, де у мене відбулась така розмова. Я запитав Грушевського про майбутнє України. Україна, — сказав Грушевський, — для мене найдорожча за все і можливо тому я, як стара людина, можу дивитись на життя України з історичної точки зору. В цьому моя розбіжність з комуністами і В. Винниченком. Я вважаю, що для України Союз РСР... реально потрібний, оскільки нам можливо вести боротьбу з Росією тільки тоді, коли всі українські сили будуть об'єднані... Ні, ми лояльні, до скреготу зубів лояльні ДПУ, лояльні СРСР» [5].

Особливо ретельно аналізувалися контакти М. С. Грушевського з тими, кого В. К. Винниченко у своєму щоденнику називав «грушенятами» [6], тобто із своїми колегами по УПСР, у тому числі з тими, які трохи раніше за нього повернулися в УСРР, а саме з І. М. Лизанівським, В. О. Голубовичем,

М. Ф. Чечелем, П. О. Христюком та іншими. У колі близьких знайомих він дозволив собі висловити деякі політичні оцінки, які миттєво стали відомі ДПУ. В травні 1924 р. більшовицький режим вичавив з «грушенят» та інших представників старої української інтелігенції так звану «Декларацію 66-ти», яку широко роздрукували в газетах. Це був заклик до співпраці з радянською владою, до використання наявних можливостей для національно-культурного будівництва.

Є підстави вважати, що ті, хто підписував цей документ, розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони приймали їх в умовах тодішньої партійно-державної лінії на «українізацію», яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі корисні результати в сфері освіти, науки, культури тощо. Інша річ, що сталінське керівництво у Москві пильно стежило за процесом відродження України і, побоюючись зміцнення тенденцій до її самостійності, дозувало «українізацію», готуючись до її ліквідації (це сталося на початку 30-х років).

А чи вважав компромісом своє повернення в Україну М. С. Грушевський? Без сумніву, вважав. За його словами, це було бажання «відкласти на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського люду і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України» [7].

Розуміючи, що компроміс, особливо політичний, завжди є справою небезпечною, М. С. Грушевський ще напередодні свого повернення добився двох, як він вважав, серйозних «охоронних грамот» для себе. Перша — це лист від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 29 грудня 1923 р. за підписом Г. І. Петровського та О. І. Буценка. Згідно з цим листом йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і обіцялося, що «з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» [8].

Другою «грамотою» був лист за підписом Голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря та Голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, в якому підтверджувалося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає» [9].

І, нарешті, третьою своєрідною «охоронною грамотою» була для М. С. Грушевського дана йому ще 1923 р. у Відні і підтверджена згодом після приїзду в Київ обіцянка офіційних представників більшовицької влади підтримати його кандидатуру на посаду Президента ВУАН. 14 квітня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про ВУАН, ухвалило: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії» [10].

Натхнений цим, М. С. Грушевський розгорнув бурхливу діяльність. Аналіз недоступних раніше документів ДПУ-НКВС дав можливість побачити у цій діяльності не тільки певні етапи, а й певні аспекти, характеристики.

Період з 1924 по 1929 рр. — це час найбільш інтенсивної праці М. С. Грушевського, грандіозних планів (достатньо лише згадати його ідею створення Українського інституту історії та Інституту примітивної культури). В одному з аналітичних документів ДПУ читаємо: «В цей період Грушевський, чекаючи багато чого від влади для здійснення своїх проектів, тримається незалежно, здійснює свою лінію, не приховує або не прагне особливо приховувати свою опозиційність» [11].

Це справді так. І тут достатньо тільки згадати 1926 рік, коли 3 жовтня урочисто було відзначено 60-річчя М. С. Грушевського. Збереглося велике за обсягом листування, що засвідчує надзвичайну увагу ДПУ до цієї події, прагнення зробити все, щоб урочисте зібрання не перетворилось у національно-політичну подію. Та протидіяти цьому було неможливо.

11 вересня 1926 р. ДПУ УСРР розіслало до всіх своїх окружних відділів обіжник «Про ювілей академіка Грушевського», в якому, зокрема, читаємо: «Ювілей буде використано з метою підвищення авторитету Грушевського як найбільшого національного діяча. Про майбутні ювілейні урочистості близькі до Грушевського кола оповістили вже широкі українські прошарки у провінції.

У зв'язку з цією обставиною ДПУ УСРР пропонує:

1. Прослідкувати за настроями й розмовами у зв'язку з ювілеєм, що наближається.

2. Виявити, чи здійснюється до нього якась підготовка, і якщо здійснюється, то в яких формах.

3. Виявити, чи є тенденція до організації будь-яких ювілейних комітетів, ініціативних груп тощо.

4. Слідкувати за тим, які привітання, адреси, листи й телеграми будуть надсилатись у зв'язку з ювілеєм.

5. Звернути увагу, чи будуть надсилатись до Києва на урочистості будь-які делегації або представники. Якщо будуть, то бажано мати серед них перевірених інформаторів» [12].

Під час свого ювілею М. С. Грушевський «переграв» не тільки владу, а й своїх антагоністів з ВУАН на чолі з академіками С. О. Єфремовим і А. Ю. Кримським, які активно протидіяли організації ювілею в такому масштабі (хоча ці останні керувалися іншими мотивами, ніж партійно-державні структури). Як вибух великої сили української державної свідомості характеризував ювілейне свято один з його учасників, літературознавець Г. О. Костюк. Описуючи овацію, яку влаштували Грушевському, він зауважує: «В той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя — академіка Михайла Грушевського» [13].

Не випадково саме після ювілею М. С. Грушевського піддали публічній критиці. Однак у березні 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У знову підтримало його кандидатуру на посаду Президента ВУАН, все ще вважаючи його менш небезпечним, ніж представників угруповання Єфремова-Кримського.

Вже в той період підтвердилось: хоча Грушевський і робив вигляд на початку свого приїзду в Київ, ніби в нього немає секретів від влади, за певних обставин такі секрети виявились. А «головний секрет» — від решти противників — переконання, що його врешті-решт оберуть Президентом ВУАН — слугував йому своєрідним виправданням за певні компромісні вчинки. Одним з них був виступ у середині квітня 1926 р. у більшовицькій пресі проти Празького наукового з'їзду. Тепер можемо сказати, що цей виступ був інспірований ДПУ і партійними органами. І Грушевський дав на нього згоду [14].

Згаданий «головний секрет» надавав йому сили й у виснажливій боротьбі проти С. О. Єфремова, А. Ю. Кримського та їхніх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось засуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки нам тепер відомо, що ні М. С. Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицький режим. Відомо й те, якої шкоди завдала ця ворожнеча розвиткові ВУАН, а також те, чим усе закінчилося. В лютому 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії по вивченню роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва Академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалося ДПУ, яке уважно аналізувало тенденції внутріакадемічного життя. Нині можемо говорити про те, чого ніколи не знав М. С. Грушевський, вірячи, що його оберуть Президентом ВУАН. Виявляється, його «головний секрет» із самого початку мав дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 р. до начальника контррозвідувального відділу ДПУ УСРР В. Т. Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ДПУ. Автори цього документа

міркували над тим, як використовувати М. С. Грушевського: «Для використання його є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити Академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ДПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть робити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва Академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагоду і ворожнечу» [15].

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: «Т. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема, Грушевського з Єфремовим. Решта — «філософія». В. Іванов. 19.III.» [16].

26 березня 1924 р. до Київського губернського відділу ДПУ надійшла відповідь на цитований вище лист з ДПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: «На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою проф(есора) Єфремова та всередині її» [17].

Ця стратегія ДПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 р., фабрикації справи «Спілки визволення України (СВУ)», за якою був заарештований С. О. Єфремов. У листопаді 1929 р. він говорив своєму співкамернику: «Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись» [18].

Цікаво, що наприкінці 1927 — на початку 1928 рр. М. С. Грушевський прагнув зробити кроки до примирення з групою Єфремова-Кримського. Але почав робити це у притаманній йому манері. Він пішов у Київський окружком КП(б)У до Л. М. Левицького за порадою, чи варто йому примиритися з Кримським і Єфремовим. Левицький відповідно до визначеної лінії відповів, що не варто. Грушевський подякував за пораду і зробив прямо протилежне — почав шукати шляхів до примирення. Це викликало занепокоєння партійних органів і ДПУ.

13 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало М. О. Скрипника про ВУАН і до Києва було відправлено вказівку не поспішати з врегулюванням конфліктної ситуації між ворогуючими академічними угрупованнями [19].

Почало хвилюватись і ДПУ УСРР. Начальник його Секретного відділу В. М. Горожанин 30 січня 1928 р. надіслав до Київського окружного відділу листа такого змісту: «Надсилаємо витяг зі звіту про ставлення Лизанівського до боротьби в Академії між Грушевським і Єфремовим.

Як видно з нього, харківські кола українського громадянства зрозуміли, що продовження боротьби в Академії між двома українськими течіями, які репрезентують Грушевський та Єфремов, є для нас корисним і тому стали на точку зору необхідності припинення боротьби. В такому ж дусі писав Лизанівський Черкаському (копію документа ви нам надсилали). З цього ми робимо висновок, що Грушевський, обміркувавши пораду т. Левицького не миритися, вирішив якраз навпаки і помирився з Кримським.

Вплинуло на нього, звичайно, й те, що писав йому Перетць — перспектива бути обраним до Всесоюзної Академії наук.

Звертаємо вашу увагу на те, що Грушевський має намір виїхати за кордон. Крім того, що він пише з приводу цього своїй дружині, ми маємо відомості про те, що в розмові з проф. Янатою тижнів 3 — 4 тому Грушевський висловлював думку залишити все й виїхати за кордон» [20].

Зрозуміло, відповідні заходи — і до розпалювання конфлікту, і до не-

виїзду М. С. Грушевського за кордон — були вжиті (саме тому він не потрапив до Норвегії на VI міжнародний конгрес істориків влітку 1928 р., хоча й був включений до складу радянської делегації на чолі з М. М. Покровським). До речі, вперше М. С. Грушевському відмовили у виїзді у наукове відрядження за кордон у 1924 р., а в останнє твердження про те, що він збирається втекти за кордон, в Фінляндію, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда, знаходимо у документах НКВС СРСР, датованих травнем — червнем 1934 р. [21].

Підозри і доноси переслідували його всі десять років після повернення з еміграції. Перший донос про те, що він створив в Історичній секції ВУАН «ворожу політичну організацію», об'єднавши навколо себе «активних «хлопців» від української контрреволюції» з'явився вже в січні 1927 р. [22] У 1929 р. — рік коли його обирають академіком Всесоюзної Академії наук — з'явилися нові доноси про його керівництво якоюсь підпільною організацією, а наприкінці наступного, 1930 р., в одному з аналітичних документів ДПУ, складеному на підставі зведень інформаторів, можна було прочитати: «Фактично він скептично ставиться до всіх починань партії та влади, висловлюючи сумнів у правдивості процесу Промпартії. Також скептично ставиться до марксистської методології, залишаючись переконаним еклектиком, а в політичних своїх поглядах — націоналістом-народником ... Зрозуміло, не можна не оцінити значення Грушевського і в цей момент як організаційного (особливо потенційно організаційного) центру.

За оперативними даними, Грушевський свого часу розгорнув широку організаційно-наукову роботу з метою, щоб принагідно перетворити її в організаційно-політичну. Всі його зв'язки, добре налаштовані, принагідно могли перетворитись у зв'язки політичні, а близькі наукові співробітники, що його оточують, — у співробітників політично-партійних. Надто сильною є привабливість Грушевського, надто великий його авторитет...

Не дивлячись на те, що проти Грушевського явно стала комуністична частина Академії, старий весь час тримає себе незалежно, твердо, ні на які поступки, якщо не зважати на тактичну його поведінку, не йде...

Таким чином, вся діяльність Грушевського, його поведінка, оточення говорять за те, що Грушевський зброї не склав, що під науковою його діяльністю ховається політична його робота.

Остання нині є предметом нашої розробки» [23].

Чим закінчилася «розробка» — відомо: збиранням свідчень заарештованих по справі «СВУ» проти М. С. Грушевського, арештами людей з його оточення у ВУАН і його вчорашніх соратників по УПСР, яких також примусили свідчити проти нього.

Арешти тих, кого згодом оголосять учасниками «УНЦ» почалися ще восени 1930 р., а не навесні 1931 р., як вважає дехто з дослідників. У лютому 1931 р. з'явився перший узагальнюючий документ, про який, до речі, ще ніколи не згадувалося. Йдеться про довідку начальника Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І. М. Леплевського та начальника Секретного відділу Г. С. Люшкова, в якій констатувалася «наявність найбільшої контрреволюційної української організації» на чолі з М. С. Грушевським [24].

23 березня 1931 р. його заарештовують у Москві, 28 березня, вже в Харкові, він зізнається у приналежності до «контрреволюційної організації», 31 березня продовжує зізнання. 3 квітня його допитував голова ДПУ УСРР В. А. Балицький.

У той час М. С. Грушевський покірно повторює все те, що з ним ретельно відпрацював уповноважений Секретного відділу ДПУ УСРР Южний. Все це вписується у грандіозну схему діяльності «УНЦ», який нібито мав розгалужені зв'язки, в тому числі закордонні.

М. С. Грушевський розумів, що все йде до чергового показового процесу, не менш масштабного, ніж процес «СВУ». І тут він наважився на крок, що зруйнував усі задуми чекістів: у розмові з начальником Секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Я. С. Аграновим 15 квітня 1931 р. він спростував версію про наявність «УНЦ». Зберігся короткий, але виразний

документ — рукописна службова записка Ю. Г. Євдокимова до В. А. Балицького: «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4.IV.31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV.31. До відома та належних висновків. Євдокимов» [25].

І висновки було зроблено: 50 осіб обвинувачених в участі в «УНЦ», було засуджено в закритому порядку, а М. С. Грушевський до кінця життя був під пильною увагою ДПУ-НКВС. Під таким же наглядом — усі близькі до нього люди, яких разом з академіком у 1933 — 1934 рр. почали вписувати до нової справи під назвою «Ієзуїти». Та М. С. Грушевський знову завадив «драматургам» з НКВС. Цього разу вже своєю смертю 25 листопада 1934 р.

[1] П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934). — К., 1993; С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993.
[2] Цит. за: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв. праця. — С. 62 — 63.
[3] Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 1. — Арк. 1.
[4] Там же. — Арк. 72.
[5] Там же. — Т. 2. — Арк. 200.
[6] В и н н и ч е н к о В. Щоденник. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1983. — Т. 2. — С. 395.
[7] П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції, 1919 — 1924 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 55.
[8] Цит. за: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв. праця. — С. 61.
[9] Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 4. — Арк. 7.
[10] Цит. за: П и р і г Р. Я. Назв. праця. — С. 53.
[11] Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 5. — Арк. 558.
[12] Там же. — Т. 4. — Арк. 63.
[13] К о с т ю к Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. — С. 193.
[14] Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 1. — Арк. 191.
[15] Там же. — Т. 4. — Арк. 8 — 9.
[16] Там же. — Арк. 8.
[17] Там же. — Арк. 10.
[18] Там же. — Т. 5. — Арк. 314.
[19] П и р і г Р. Я. Назв. праця. — С. 77.
[20] Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 3. — Арк. 57.
[21] Там же. — Т. 6. — Арк. 96, 113, 114; та ін.
[22] Там же. — Т. 2. — Арк. 312.
[23] Там же. — Т. 5. — Арк. 560, 563 — 564.
[24] Архів СБУ. — Колекція друкованих видань, № 170. — Арк. 1 — 3.
[25] Там же. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 8. — Арк. 1.

В. І. Макаров (Єлець, Росія)

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова

М. С. Грушевського та О. О. Шахматова зближує багато що. Обидва вчені — видатні історики слов'янства. Особливий інтерес вони виявляли до минулого східних слов'ян. Для них характерна широта інтересів не тільки в галузі історії, а й філології, археографії, фольклористики, етнографії.

Щоправда, М. С. Грушевський ішов від славістики до історії, а О. О. Шахматов — від історії до лінгвістики й славістики, але у своїй творчості вони зуміли органічно поєднати ці науки.

Пропоноване листування двох видатних учених охоплює важливий період в їх житті й творчості, що відображає складність політичного, наукового і культурного життя Росії кінця XIX — початку XX ст. З 1898 р. М. С. Грушевський плідно працював над узагальнюючим курсом історії України («Історія України-Руси»), О. О. Шахматов з 1894 р. з головою по-

ринув у вивчення генезису східнослов'янських народів та їх мов. Як людина і дослідник, який користувався великим авторитетом серед учених Європи, Шахматов став одним з організаторів історико-лінгвістичної науки в слов'янському світі, зокрема й української.

Листування вчених детально розкриває велику роль їх двох у здійсненні ідеї Грушевського про створення «Української енциклопедії» (визначення складу та структури праці, добір авторського колективу тощо), дає можливість простежити етапи реалізації цього важливого починання у розвитку української науки, поглибленні самопізнання народу України.

Листування розкриває також ставлення Грушевського й Шахматова до «української проблеми», розуміння ними великої важливості рівноправ'я народів і мов Росії, надання цілковитої свободи українському друкованому слову.

На жаль, ряд слів у листах М. С. Грушевського розібрати не вдалося. Сам учений неодноразово писав про нерозбірливість свого почерку. В тексті його листів такі місця виділяються квадратними дужками із зазначенням про факт пропуску слів у зв'язку з «нечитанням» одного чи кількох з них.

Розкриття авторських скорочень здійснюється шляхом текстового доповнення в звичайних дужках після крапки. Наприклад: істор.(ичного), слов.('янських) та ін. Листи М. С. Грушевського знайдені нами у Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Російської Академії наук (далі — Архів РАН), ф. 134, оп. 3, спр. 433, листи О. О. Шахматова — в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 1235, оп. 1, спр. 828.

I

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

9 мая 1902 г.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Очень благодарю за присылку книг. Они получены только сегодня. Вчера еще заходил в библиотеку Ваш знакомый и ему пришлось ответить отказом. Мы дадим ему знать о прибытии книг. Надеюсь, что через несколько дней Вы и указанные Вами лица получат новую книжку «Известий» [1] за этот год.

Жаль, что так мало нам пришлось видеться. Быть может, Вы вскоре посетите Петербург еще раз. А в сущности хорошо бы устроить съезд исследователей русского языка и литературы. Он мог бы объединить усилия их и направить на общие задачи. Разумеется, мы встретили бы галицких ученых не так, как в Киеве. С большим интересом познакомился я с удачными трудами Верхратского и с материалами Гнатюка [2].

Жена велела Вам поклониться.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 1.

II

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов, ул. Понинского, 6
14/27/XII. 1904 г.

Искренне уважаемый Алексей Александрович!
Несколько дней тому выслал я в типографию Академии корректуру моей статьи, и по поводу ее обращаюсь к Вам за небольшим разъяснением. Вам, конечно, известно, что я в связи с этою статьею обращался с вопросом, не будет ли возможно помещать в «Известиях» статьи на малорусском языке, и Отделение [3] дало на это официальный ответ. Покойный А. Н. Пыпин [4] сообщил мне это решение и его мотивы и я, посылая ему свою статью, одновременно на его руки послал свои замечания по поводу мотивов Отделения, прося его сообщить их Отделению. Не будете ли добры известить меня,

была ли передана покойному Александру Николаевичу эта моя записка Отделению или нет? Так как она посвящена вопросам принципиального значения и так как Отделение, по уведомлению покойного Александра Николаевича, «не равнодушно к интересам литературного малорусского языка», то мне не хотелось бы, чтобы мои замечания не дошли по назначению.

Присоединяя к этому пожелания всего лучшего ввиду приближающегося Нового года, остаюсь искренне уважающий

Мих. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 3, 3 зв.

III

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов, Понинского, 6
21 мая 1905 г.

Многоуважаемый Александр Александрович!

В Вашей монографии о Радзивилловской летописи[5], о которой мне хотелось дать заметку в «Записках», и в новом издании III т. «Истории»[6] совершенно умалена известная частичка старого издания Радзивилловской летописи о приходе послов от папы к Роману, нет ее и в фототипическом издании. Как это понимать? Не откажите объяснить в двух словах, чтобы мне не выражать недоумения.

Искренне уважающий Мих. Грушевский

P. S. Простите, если переврал Ваше отчество — не мог найти — и исправьте. Для удобства напишите и адрес Вашей квартиры. Кстати, исправляю и мое отчество, ошибочно приводимое в «Известиях». Я называюсь Михаил Сергеевич.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 4.

IV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

7 июня 1905 г.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Фототипическое издание Радзивилловской летописи[7] передает Вам весь ее текст. О послах от папы к Роману в Радзивилловской летописи ничего нет, что было ясно уже из разночтений к изданиям Лаврентьевской летописи[8]. Кажется, это известие включено в издание Радзивилловской летописи прошлого века. Но это издание решительно никуда не годно, так как оно без всякой оговорки дополнило издаваемый текст по другим источникам. Источники по большей части — ясны. Ответил бы обстоятельнее из Петербурга. Но письмо Ваше застало меня в деревне[9].

Искренне уважающий Вас А. Шахматов

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 2.

V

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Послал Вам письмо, но по ошибке оно пошло с семикопеечной маркой и, вероятно, не дойдет до Вас. Повторю поэтому его содержание. Фототипическое издание Радзивилловской летописи с точностью передает весь текст рукописи. В Радзивилловской летописи нет известия о приходе послов от папы к Роману. Об этом свидетельствовали и до фототипического издания разновременно издания Лаврентьевской летописи, снабженные вариантами из Радзивилловской. Помнится, известие, Вас интересующее, попало в изда-

ние Радзивилловской летописи XVIII в. Текст этого издания совершенно исказил подлинник, т. к. произвольно вставляет весьма обширные отрывки из других источников, вообще легко поддающиеся определению. Письмо Ваше получили в деревне, где у меня под руками мало книг. Поэтому более обстоятельно ответить не могу.

Искренне преданный А. Шахматов

8 июня 1905 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 3.

VI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

21 января 1906 г.

Многоуважаемый Алексей Александрович!

Брат мой, магистрант русской истории Киевского университета Александр Сергеевич Грушевский[10] желал бы выдать на страницах Ваших «Известий» свою статью о Максимовиче, которую при сем препровождаю на Ваше имя. Статью его я прочитал — она написана вполне научно и очень объективно, и со стороны содержания едва ли может вызвать затруднения.

Если Вы найдете возможным устроить ее в ближайшей книге, то это будет вдвойне полезно ему, а с тем и литературе. Корректуру я прошу выслать на мой адрес, так как брат мой довольно часто выезжает из Киева. Inter arma silent Musae[11]; сим, вероятно, объясняется и опоздание «Известий» Ваших, за которыми я внимательно слежу. Минувшей осенью я едва не собрался в Петербург, но перемены событий меня остановили.

Узнать о Вашем согласии на помещение статьи мне было бы очень приятно — я мог бы уведомить об этом брата.

С искренними пожеланиями Мих. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 5.

VII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Многоуважаемый Алексей Александрович!

Ужасно жаль, что Вы сделали такой [слово нерозбірливе] ко мне, и я не увиделся с Вами. Так как Вы передавали, что бываете около 12 часов у себя, то попробую Вас застать в пятницу.

Если, впрочем, предвидите свое отсутствие, не откажите предварить.

Искренне уважающий Вас М. Грушевский

[СПб], Екатерингодский, 93, кв. 7

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 6.

VIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Статья Вашего брата (очень интересная) будет помещена в ближайшей книжке «Известий». Выход 4-й книжки задержался вследствие прошедших забастовок.

Очень жаль, что Вам не пришлось побывать у меня в последнее время. Нам было бы о чем поговорить с Вами. Теперь положение становится с каждым днем все напряженнее. Едва ли мы избежим какой-нибудь катастрофы.

Искренне уважающий Вас А. Шахматов

25 января 1906 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 4.

IX

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
В пятницу я не свободен в 12 часов. У меня соберется комиссия, которая может просидеть долго. Удобнее всего для меня понедельник. Жду Вас и Вашего брата к завтраку.

Искренне уважающий А. Шахматов

18 мая 1906 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 5.

X

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов,
22/VI. 1906 г.

Искренне уважаемый Алексей Александрович!
Перед моим выездом из Петербурга заходил я к Вам, но не застал. Дело вот в чем: с 1 марта с. г. таможенный департамент начал взимать с заграничных украинских книг огромную устраняющую всякую возможность привоза этих книг в Россию пошлину в 17 руб. с пуда, установленную для заграничных книг на русском языке. Несомненно, таможенный тариф разумеет тут книги на русском государственном языке, то есть великорусском, все остальные, в том числе польский и литовский, а следовательно и украинский, остаются в категории иностранных, но таможенный департамент включает украинские в понятие русских. Получается весьма скверная история: в продолжение 30 лет украинские книги правительством не считались «русскими», не облагались пошлиною, как эти последние, но стояли под цензурным запрещением, теперь снимается цензурное запрещение, но произвольно прилагается тариф, равняющийся тому же запрещению*. По этому вопросу в австрийском парламенте уже внесен запрос (тариф принят торговым договором с Австриею и может только истолковываться, но не произвольно изменяться), и я, будучи в Петербурге, возбудил этот вопрос в Министерстве торговли, оно стало на нашей стороне, но таможенный департамент (Министерство финансов) из фискальных мотивов противится, и заявил между прочим, что отнесется в Академию наук с запросом, к какой категории должны быть отнесены заграничные украинские книги: «русских» или «иностранных». Вот по этому вопросу я и хочу предупредить Вас. Подразделение книг в таможенном уставе на «русские» и «иностранные», конечно, очень неудачно, но Вы теперь знаете, в чем дело, и сумеете отстоять наши книги, до сих пор никогда не считавшиеся за «русские», от нового, свалившегося на них запрещения.

При сей оказии повторяю свою просьбу о статье для «Украинского Вестника»; очень хорошо было бы, если бы Вы дали небольшую статью об украинском языке, его старозаветности, особности от великорусского в прошлом и праве на отдельное существование в настоящем.

Мой низкий поклон Вашей супруге[12]!

Искренне преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 9, 9 зв., 10.

* Об этом есть статья в IV № «Украинского Вестника», и одновременно посылаю Вам свою статью об этом в майской книжке Л. Н. Вісника.

XI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов,
17.4.1907 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Сегодня послал я ответ на запрос об украинском правописании[13] и письмо Вам, но по ошибке они пошли в конверте, адресованном прямо в Академию наук. Извините и извлеките их из канцелярии.

Ваш М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 12

XII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Позвольте мне просить Вас оказать содействие в его заботах Алексею Леонидовичу Петрову[14], магистру славяноведения, который по поручению Отделения русского языка и словесности едет в Австрию изучать вопросы, связанные с судьбами Угорской Руси. Пользуюсь случаем передать Вам мой искренний привет и наилучшие пожелания.

Преданный Вам А. Шахматов

11 мая 1907 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 6.

XIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов,
12(26).V.1907 г.

Многоуважаемый Алексей Александрович!
В настоящее время я приготовляю новое издание IV тома своей «Истории Украины», где речь идет между прочим и о литовских событиях XIV—XV вв. Необходимо, нужно бы мне просмотреть Ваш сборник литовских летописей[15], по слухам, давно напечатанный. Не могли ли бы Вы ссудить меня корректурным экземпляром, хотя бы заимообразно: я возвратил бы его в случае в самоскорейшем времени.

Не откажите, пожалуйста, в этой научной услуге: том мой должен выйти в августе, так что мне желательно бы просмотреть Ваш сборник немедля, хотя бы в самое короткое время.

Остаюсь с искренним уважением

М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 13, 13 зв.

XIV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Почт. ст. Вязовка Саратовского у.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Письмо Ваше я получил уже в деревне. Вашу просьбу о высылке чистых листов XVII тома П. С. Р. Л. исполню, но не сейчас, так как у меня нет [их] здесь. Писать о высылке их Вам также нет возможности. Выпишу свой экземпляр сюда и пришлю его Вам. Работа в значительной части принадлежит не мне, а С. Л. Пташицкому. Не очень я ею доволен.

Искренне Ваш А. Шахматов

31 мая 1907 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 7.

XV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов (дата на почтовой открытке неразборчива)

Многоуважаемый Алексей Александрович!
Я получил в свое время I т. «Статей по славяноведению», а дальнейших не получал, хотя, кажется, II т. вышел уже давненько[16]. Если я имею какое-нибудь право на получение дальнейших[17], то не откажите мне выслать.

Преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 14.

XVI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

29(VI)12.VII/ 1909 г.

Искренне уважаемый Алексей Александрович!
Большое спасибо за добрые и милые слова в письме ко мне и к Обществу[18]. Они для нас дорого стоят! И позвольте надеяться, что Вы теперь будете считать наше Общество и наши издания — своими и не оставите их своим высокоценным сотрудничеством. Вот и сейчас, прочитавши в Вашем письме, что Вы приготовили разбор грамматики Крымского для Краковского издания[19], попенял я на себя, что не догадался попросить Вас сделать такой разбор для наших «Записок». У нас ведь — по причине, о которой не буду распространяться, — с долгих пор не было достаточно основательной научной оценки. А может быть, и теперь еще можем Вас просить дать нам разбор в той бы краковской [слово нерозбірливе] редакции? Весьма был бы благодарен.

Надеялся снова свидеться с Вами в мае, в связи с изданием [слово нерозбірливе] моей «Истории», но не выходит: Общественная Палата, предложившая сама, пошла на попятный. Оправдывается «небывалым состоянием рынка» и откладывает окончательный ответ на осень. И это трудно понимать иначе, как отступление.

Поэтому май и половину июня провел в Киеве, где подгонял ненормальное положение типографии, и добился до выезда выхода VII тома своей «Истории»[20]. Не знаю, застал ли экземпляр ее Вас в Петербурге? Теперь, вернувшись, дописываю курс. Да и не тянет из города, — погода прохладная и дождливая. Если удастся, выеду в горы на август. А сейчас занимаюсь редактированием II тома для немецкого издания[21].

Об Энциклопедии слышал от А. Л. Лотоцкого и Ф. К. Волкова[22], что она нашла издателя, хотя и в сокращенном размере. Не знаю, насколько все это уже точно и как это повлияет на программу ея. В сентябре это, вероятно, выяснится, и Вы, может быть, напишете мне.

Передайте мой поклон, как выражение глубочайшего уважения, супруге Вашей и примите уверение в искренней преданности моей Вам.

М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 15, 15 зв., 16.

XVII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському[23]

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Сердечно благодарю за присылку VII тома «Истории».

Искренне преданный А. Шахматов

9 сен. 1909 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 8.

XVIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Благодаря М. М. Ковалевскому[24], фирма «Гранат» берется за осуществление Вашей мечты — издать «Украинскую энциклопедию». Но братья Гранат поставили некоторые свои условия: 1) перемену заглавия, 2) сохранение объема до 70 листов, 3) общедоступность изложения. Третьего дня мы имели с ними совещание. Остановились на заглавии «Украинский народ в его настоящем и прошлом»[25], согласившись на сокращение в следующих размерах по отделам:

1. Развитие украинских изучений в XIX в. и развитие в них вопросов украиноведения — 2 л.
2. Территория и население — 4 л.
3. История древнего, среднего, нового и новейшего периода — 20 л.
4. Этнографический обзор — 5 л.
5. Язык — 2 л.
6. Народная словесность — 4 л.
7. Литература до конца XVIII ст. Литература XIX ст. — 10 л.
8. Искусство — 3 л.
9. Хозяйство — 10 л.
10. Современная общественная и культурная жизнь — 10 л. Обсуждали карты и рисунки. Сроки доставления первых статей — 1 сентября 1910 года, последнего листа — 1 января 1912 года.

Гонорары: авторы получают 100 р. за лист (4000 букв), редакторы — по 25 р. за лист. Дело слажено окончательно, но не оформлено. Для того, чтобы его оформить, нужно Ваше согласие, а прежде всего совместное обсуждение разных подробностей и уверенность в наличности кадров сотрудников.

Мы просим Вас приехать сюда дня на два — на три. Хорошо было бы, если бы Вы могли быть здесь около 10-го. 10-го приедет сюда Корш[26], и вся редакция будет таким образом в сборе.

Конечно, на уступки мы пошли, скрепя сердце, но оказалось, что Гранаты затевают серию изданий, касающихся народов России; наше совещание признало нежелательным, чтобы редактирование украинской части попало в случайные руки.

Ждем ответа Вашего. Надеюсь, до скорого свидания.

Искренне преданный А. Шахматов

28 сен. 1909 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 9,9 зв., 10.

XIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Искренне уважаемый Алексей Александрович!
Недели две тому назад получил я от «Украинского народа»[27] за подписью М. М. Ковалевского запрос, в каком положении дело. Я сообщил, что отделы I, II и начало III рассчитываю выслать к 10/VII и затем к 20/VIII еще порцию III отдела (но не весь). Но, собственно, мне неясно, что это за инстанция, рассылающая [слово нерозбірливе].

Прежде предполагалось, что будем непосредственно отсылать рукопись издания, а теперь является еще некоторое горнило, через которое будут проходить наши отделы? Это нечто новое и не знаю, благоприятное ли? Куда же посылать рукописи, по мере того как будут готовы? И кому предъявлять счета? Прежде говорилось, что издатели дадут нам формальные письма, которые будут служить нашею гарантиею; но я такого письма не получил. Между тем сотрудникам, которым я разослал статьи, конечно,

деньги было бы желательно получить поскорее. Я не знаю, как будет со вводною (I) главою? Было бы хорошо, чтобы редакционный комитет ее заслушал. Но теперь подходит такое глухое время, что не знаю, возможно ли это?

Брат мой Ал. Сер. просит Вас сообщить ему (Киев, Паньковская ул. 9), какая часть истории литературы за ним оставлена, и в каком размере, и кто пишет прочие части, чтобы с ними не сталкиваться, кто каких писателей берет и на чем останавливается.

Сочувствие Академии доставляет украинскому обществу много утешения в теперешней официальной и официозной оргии преследований и напоминает о истории этого оригинального рефлекса и [слово нерозбірливе] великорусского общества (в общем весьма индифферентного в этом вопросе). Вы не огорчайтесь поэтому, если я позволю себе заметить, что в этом случае неприятным диссонансом является то обостренное общерусское положение, какое занимают по отношению к украинским дисциплинам некоторые академические издания — публикации Нидерле и Ягича[28] в [слово нерозбірливе] и библиографические указатели «Известий», где украинские дисциплины свалены в одну кучу «русскую», даже без подтем.

Я печатаю I т. «Киевской Руси», т. е. переработку I т. своей «Истории» по-великорусски. Другие занятия и огорчения парализуют мою работу, и до осени я закончу только 1 т. — первые 4 главы, до образования государства. Сообщаю потому, что Вы именно, уважаемый Алексей Александрович, были наиболее побудившим меня к сему.

Мое искреннее почтение прошу передать глубокоуважаемой супруге Вашей.

Ваш искренне М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 19, 20 зв.

XX

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Извиняюсь, что несколько запоздал с ответом на Ваше письмо. Циркулярное обращение М. М. Ковалевского вызвано необходимостью поторопить некоторых из редакторов, в том числе меня, Ф. Е. Корша и других, у которых дело не налаживалось. Вам циркуляр послан, так сказать, к сведению, чтобы Вы знали, что мы действуем и хлопочем. Никакой новой инструкции не создавалось. Циркуляр составлен М. А. Славинским[29-30], а Ковалевский только любезно подмахнул его. Но появление циркуляра имело значение для дела, между прочим и для организации экономического отдела. Редакторы могут направлять свои рукописи непосредственно издателям, хотя я бы предпочел направлять их через М. А. С-го или А. И. Лотоцкого, которые так обязательно взяли на себя секретарские обязанности и сношения с редакцией.

Мне очень досадно, что А. Е. Крымский, сначала горячо взявшийся за дело, вскоре сослался на недосуг и даже стал было отказываться от редакторства.

Вы спрашиваете относительно денег и расчетов с издателями. Я думаю, что правильнее всего будет через редакционный комитет (Вы сами употребили в своем письме это выражение), секретарем которого состоит М. А. Славинский, а председательствование в нем взял на себя Ковалевский.

Относительно Нидерле и его труда в Энциклопедии я вполне с Вами согласен. Мне не понравилось его отношение к большому нашему вопросу. Но я совершенно бессилен в этом случае. Я сильно опасаюсь как-нибудь обидеть или огорчить Ягича, которым я так дорожу, как редактором Энциклопедии[31]. Поэтому я не позволил бы себе какого-нибудь вмешательства. Замечательно[32], что чехи вообще решительно не понимают украинского вопроса.

Радуюсь в высшей степени великорусскому переводу I тома Вашей «Истории». Появление его будет крупным событием в нашей исторической литературе.

Искренне уважающий Вас А. Шахматов

14/27 июня 1910 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 11, 11 зв., 12, 12 зв.

XXI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Искренне уважаемый Алексей Александрович!

Вчера я выслал на Ваш адрес рукопись энциклопедии: отделы I, II и половину III, всего около 15 листов печатных. Прошу передать их, куда следует, и согласно условия об издании просить неукоснительно выслать авансы и затем корректуры по прилагаемым при сем адресам. Я думаю, корректуру авторам выслать врознь и, посылая, подписывать, чтобы авторы выслали ее (для окончательного соглашения) редактору отдела, сиречь мне.

При согласовании текста возникли разные вопросы: II отдела в общей сложности вышло не 3 листа, а около 4-х. Примут ли гг. соредакторы это увеличение? В противном случае я собственно уменьшу 2-ю половину исторического обзора. Другой вопрос. Кроме общего истор.(ического) обзора считаю полезным дать исторические очерки двух окраин, живших своей особой жизнью, вне общей эволюции, — Угорской Руси и Буковинской Руси. Это может дать до одного листа в общей сложности.

Считаю неуместным только, что вследствие того, что проектированные отделы по истории сословий, права и экономической эволюции затем были вычеркнуты и мне было поручено при отдельных периодах дать спец.(иальные) главы по этим вопросам, — внешняя история и без того сведена ad-minimum.

Древнейший (до образования государства), древний (I пол. XIV в.) и средний (литовско-польский период), хотя и сведены до минимума*, дадут все же около 10 л. Пока что на период козацкий и XVIII—XIX вв. (до половины XIX в.?) остается и без того всего 7 л., и внешняя история козачества должна быть представлена короче гораздо, чем в Очерке, и всякое дальнейшее уменьшение должно отражаться на ней же — на сокращении внешней истории козачества.

Далее — как быть с картами? Нужно ли заказать карту физиографическую и политическую на одной карте или две отдельных? На это нужно деньги... Как быть с названиями местностей? Дать ли их как в украинской форме или в форме, употребляемой в научной литературе, т. е. Львів или Львов, Чернігів или Чернигов? и т. д.

Относительно дальнейшего: сейчас у меня другие неотложные работы, но постараюсь, чтобы задержки дальнейшего, остающегося за мною — не было.

Искренне уважающий М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 21, 21 зв., 22.

XXII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Только третьего дня удалось собраться совещанию наличных в Петербурге редакторов. Положено просить Вас не сокращать Вашего отдела ни в каких частях его, не смущаясь тем, что Вы просите листа на 2—3 назначенное на

* Несколько даже короче, чем в моем Очерке.

Ваш отдел число листов. Далее положено сообщить Вам, что фирма охотно примет расходы по картам; поэтому дайте две, а не одну. Перерисовка карты будет сделана, вероятно, самой фирмой, но Вы можете потребовать корректуру. Географические имена должны быть приведены в великорусской форме. Рукописи переданы мною для дальнейшего направления М. А. Славинскому, взявшему на себя техническую часть редакторских забот.

Вы, вероятно, знаете, что В. Н. Перетц[33] отказался от участия в Энциклопедии из-за того, что не пригласили в сотрудники К. И. Арабажина. Совещание редакторов решило обратиться к Студинскому[34] для литературы XV—XVIII вв. и к Янчуку[35] для народной словесности.

Искренне преданный А. Шахматов

9 окт. 1910 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 13, 13 зв.

XXIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Приношу Вам глубокую благодарность за книгу[36]. Как хорошо, что она появилась на русском языке.

Искренне преданный А. Шахматов

21 окт. 1910 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 14.

XXIV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов, 12/25.XI.1910 г.

Искренне уважаемый Алексей Александрович!
При ближайшей возможности не откажите пожурить кого следует, чтобы моим сотрудникам по Энциклопедии, переславшим через меня свои статьи, вот уже второй месяц были высланы авансы: на основании предложенных издателем условий (прошлогодней осенью) я обнадежил их, что они скоро получат авансы, люди торопились к сроку и вот проходят месяцы и ничего не получают. В конце концов я являюсь для них ответственным лицом и [слово нерозбірливе] ставить меня в очень неловкое положение.

Искренне преданный М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 17 зв.

XXV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Замедлил несколько с ответом на Ваше письмо. Хотел убедиться в том, что М. А. Славинский действительно послал рукописи в Москву в издательство «Гранат». Теперь я в этом убедился, а также и в том, что М. А. Славинский от имени М. М. Ковалевского просил Гранатов выслать авансы по указанным Вами адресам.

Искренне преданный А. Шахматов

22 ноября 1910 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк.15.

XXVI

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
У нас было только что редакторское совещание, и мне поручено ответить на Ваше письмо. Сначала о самом главном вопросе. Мы признали необходимым считаться с требованиями фирмы «Гранатов», то есть не рассчитывать на начало печатания до получения издательством 2/3 всех статей. Первыми отделами решено пустить: Ваш, а затем отдел хозяйства, как уже почти законченный и представленный издательству. Совокупность этих отделов уже составит 1/2 всех статей Энциклопедии *. Следовательно, весьма желательно, чтобы возможно скорее были представлены все статьи Вашего отдела. Мы понимаем, что Вас задерживает вопрос о двух географическо-статистических статьях, о которых Вы пишете. Извиняемся, что не списались относительно нас с Вами раньше. Мы остаемся при прежнем решении и просим Вас не о ликвидации, а о том, чтобы Вы вошли бы в переговоры и обсудили, как переработать их. Эти статьи поставлены были Вами, стоят и теперь во главе Вашего отдела.

Вопрос о последнем отделе до сих пор, до сегодняшнего дня в совещании редакторов не обсуждался. Но, как мы вспоминаем, уже давно (и притом в Вашем присутствии) было намечено для этого отдела две статьи: 1) «Очерк украинского движения за последнее десятилетие» и 2) «Политические и национальные отношения украинского народа». Для первой статьи намечался Ефремов[37], для второй — Славинский. В настоящем заседании постановлено: войти с Вами в переговоры относительно состава этого отдела и приглашения названных сотрудников. Мое письмо должно послужить исполнением этого постановления. Ответ просим адресовать М. М. Ковалевскому и сообщить ему, согласны ли Вы с нашими предложениями.

Фирма «Гранатов» относится к изданию вполне благополучно и предупредительно. Платит авансы. Просим поспешить с присылкой статей. В апреле получено письмо, не оставляющее никакого сомнения в доброжелательном отношении фирмы.

Фирме сообщена схема издания. В ней против этнографического предположения, как я сказал выше, внесено только одно изменение: хозяйство переставлено на второе место.

Статьи Вашего отдела просим адресовать: Москва, Товарищество А. и И. Гранат и К°. Большая Никитская, 5, для «Украинского народа».

Искренне преданный А. Шахматов

6 мая 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 16, 16 зв., 17.

XXVII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
По поводу Энциклопедии, а в частности и затронутых Вами вопросов, мы собираемся на этих днях, и я подробно напишу Вам, в каком положении все дело.

С «Известиями» у нас произошла большая задержка; мы не можем справиться с присланными материалами. Все авторы сборников на меня рассердились, но я оказываюсь бессильным с нашей типографией. Обзор Александра Сергеевича постараюсь поместить во 2-ю книжку, но весьма определенно заявляю, что снимаю с себя всякую ответственность за срочность выхода этой книжки.

---

* Но у нас готова этнография и часть литературы, так что в общем у нас с Вашими материалами уже около 2/3.

Свои статьи я уже перестал печатать в наших «Известиях», не желая помешать кому-нибудь из наших сотрудников. Печатаюсь в «Известиях» Академии и «Живой Старине». Оттиск из «Живой Старины» на днях Вам доставлю.

Искренне преданный А. Шахматов

24 апр. 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 23, 23 зв.

XXVIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

В нашем экземпляре Лексіс Л. Зизания (также переплетенный вместе с его Грамматикой)[38] оказался настолько отличным от присланного Вами в наборе, что мы решили переделать страницу, не внеся поправки в корректуру. Препровождаем Вам список и корректуру. Надеюсь, до Вас дошли оба мои письма, адресованные во Львов.

Искренне преданный А. Шахматов

10/23 мая 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 18.

XXIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Искренне уважаемый Алексей Александрович!

Мне очень совестно, что и своею последнею [слово нерозбірливе] справкою в конце концов тоже побеспокоил Вас. Примите искреннюю благодарность и передайте также В. И. Срезневскому[39].

Оба предшествующие письма Ваши я получил. Очень жалею, что большие размеры, какие принял обзор изданий, сделанный моим братом, поддал Вам затруднений; он сам видел это и всячески пробовал его сокращать; дальнейшие, возможно, были бы короче — было бы жаль, если бы заминка с первым обзором отбила бы охоту в дальнейшем.

Относительно Энциклопедии собирался написать согласно Вашему показанию на Моховую[40]; неловко только мне по этому адресу поднимать вопрос о последнем отделе Энциклопедии; из Вашего письма явствует, что авторы для него действительно уже намечены и, откровенно говоря, намеченный план меня не удовлетворяет. Замечу, что при мне вопрос о последнем отделе ни разу не поднимался — после того как с самого начала был отложен на после. Прежде всего нужно было бы установить, должен ли этот отдел дать status quo ante[41] данного момента или образ последних годов, последнего десятилетия? последнего пятилетия? последней четверти века? Для меня существенно важно, чтобы знать, где я должен остановиться: на 1840-х гг.? 60-х? 70-х? 90-х? или 1910? Я думал бы, что по крайней мере последнее десятилетие должно бы отойти в последнюю главу. Затем, amicus Plato[42] не думаю, чтобы Славинский и Ефремов совладали даже status praesens[43], хотя бы потому уже, что и тот и другой не знакомы ближе с украинской жизнью Австрии, а ведь последняя в общей сумме украинской [слово нерозбірливе] жизни играет роль большую.

Все это, конечно, можно было своевременно выяснить [слово нерозбірливе], а теперь сделалось вопросом щекотливым. Редакционный комитет поступил со мною довольно неловко, поставив меня перед свершившимся фактом, если не формально, то по существу. О прочем напишу на Моховую.

Еще по одному вопросу. В газетах появилось известие, что Ваша Академия имеет заняться осуществлением Софийской резолюции относительно

образования Союза славянских академий и ученых обществ[44]. Правда ли это и если да, то кто будет вершить это дело? Для соблюдения Decoruma[45] в таком случае нужно бы не упускать из виду, чтобы наши ученые общества не были обойдены, раз организация будет исходить от Вашей Академии.

Искренне Вам преданный М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 23, 23 зв., 24.

XXX

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
М. М. Ковалевский на днях ответит, а может быть, ответил на Ваше письмо. Как увидите, в решение редакционного совещания внесена существенная поправка. Мне стало очень досадно, когда я увидел из Вашего письма, что, поднимая вопрос о Союзе академий, наша Академия исполняет постановление Софийского съезда. Думаю, что это моя идея, действительно, мне она никем не внушена (т. е. составленный проект). Надо бы считаться с разными академиями в Отделении. Я надеюсь, что коррективы внесут делегаты академий на предварительном совещании Союза славянских академий и ученых обществ.

Будьте уверены, что я все время думал о дорогом мне, как русскому, Шевченковском обществе, как о члене Союза. Но в первую очередь решено обратиться к пяти славянским академиям. Им и посланы приглашения.

Искренне Ваш А. Шахматов

25 мая 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 19, 19 зв.

XXXI

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Только что получил извещение об избрании меня членом Товарищества имени Шевченка. Официальную благодарность я уже послал по адресу Общества. Чувствую живейшую потребность принести Вам свою признательность за этот знак внимания к моей бедной и малопроизводительной деятельности. Вы, конечно, поверите мне, когда я говорю с восторгом о Вашем, теперь могу сказать нашем, обществе. Мое русское сердце бьется с гордостью при мысли о том, какое великое научное дело совершено при скудных средствах и стесненных обстоятельствах нашими братьями, руководимыми Вами в зарубежном Львове. Я часто говорю, что деятельности Товарищества может позавидовать любая Академия.

Вероятно, Вас поставили в известность о ходе переговоров с книжными издательскими фирмами по поводу Энциклопедии. Я с нетерпением жду окончательного решения этого вопроса, так как с удовольствием начал готовиться к составлению своего очерка. Но вряд ли без энергичного Вашего вмешательства дело подвинется вперед.

Я сейчас в деревне. Только что окончил разбор «Украинской грамматики» А. Е. Крымского для краковского Rocznik slawistyczny.

Жена просит Вам поклониться.

Искренне преданный Вам А. Шахматов

20 июня 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 20, 20 зв.

XXXII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Очень виноват за промедление с ответом.

Во-первых, я от всей души приветствую мысль об Украинской Академии; буду мечтать, что при благоприятных обстоятельствах она из Львова будет перенесена в родную Украину[46]. Очень прошу повторить, где надо мой отзыв о деятельности Вашего славного Товарищества, где я пишу, что такой деятельности может позавидовать любая Академия.

Во-вторых, статьи Русова и Рудницкого[47] сегодня или завтра отсылаются к Гранатам, комитет принял их. Если авторам нужны авансы, сообщите об этом Гранатам или Ковалевскому: литературный отдел, а в том числе и статью Александра Сергеевича сдам в течение нашего октября.

Проект устава Союза слав(янских) академий настолько несовершенный, что от него ничего не останется при совм(естном) обсуждении с делегатами славянских академий. Он явился плодом компромисса. Вы могли бы принять участие и в предварительном обсуждении проекта.

Искренне преданный А. Шахматов.

26 сен. 1911 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 22.

XXXIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Письмо Ваше получил. Комитет соберется в середине апреля по старому стилю. Сейчас отсутствуют Ковалевский и Славинский; болен Лотоцкий. Гранатами сдан уже литературный отдел. По языку не доставлены еще две статьи, но фирма имеет теперь в своем распоряжении 2/3 всего материала и смело может приступить к набору. Я слышал, что набор начнется этой весной.

В 1-й книге «Известий» 1912 г. будет помещен отзыв А. Е. Преснякова о Вашей книге[48].

Искренне преданный А. Шахматов

26 мар. 1912 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 24.

XXXIV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Меня очень встревожило Ваше сообщение относительно Гранатов. Но другие члены нашего комитета советуют не придавать значения этим слухам. Гранаты хотели начать печатать теперь, этой весной, в Петербурге литературный отдел сдан весь. В отделе языка задержка. Но весьма приятно, что статья Знаменского готова, готова также вчерне статья А. Е. Крымского — отдел этнографии и антропологии сдан.

7 мая соберемся в совещании представителей академий для заключения Союза славянских академий.

Искренне Вам преданный А. Шахматов

23 апр. 1912 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 25.

XXXV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Приношу Вам сердечную благодарность за присланную мне Вами Вашу книгу «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці»[49].
Искренне Вам преданный А. Шахматов

1 ноябр. 1912 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 26.

XXXVI

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Приношу Вам искреннюю благодарность за присылку Вашего прекрасного издания «Иллюстрированная история Украины»[50].
Искренне Вам преданный А. Шахматов

16 дек. 1912 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 27.

[1] Маються на увазі «Известия II отделения императорской Академии наук» за 1902 р. — Т. VII. — Кн. 1—4.

[2] Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український письменник, філолог, етнограф, збирач матеріалів для словника і граматики українських діалектів. Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український етнограф, фольклорист. Один з редакторів «Літературно-наукового вісника» та «Етнографічного збірника». В 1897—1911 рр. видав 6-томне дослідження «Етнографічні матеріали з Угорської Руси».

[3] Відділення російської мови і словесності Петербурзької Академії наук.

[4] Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — відомий історик культури, літературознавець, етнограф, археограф, публіцист.

[5] М. С. Грушевський мав на увазі працю О. О. Шахматова «Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи», опубліковану у «Памятниках древней письменности» (1902, № СХУПІ).

[6] Мова йде про третій том другого видання «Історії України-Руси», яке здійснювалося у Львові.

[7] Фототипічне видання основного списку Радзівіллівського літопису було здійснено в 1902 р. Перший том містив рукопис, другий — статтю О. О. Шахматова, присвячену описанню рукопису («Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи»), та статтю Н. П. Кондакова про мініатюри рукопису.

[8] Посилання на різночитання Радзівіллівського і Троїцького (Московсько-академічного) літописів містились уже у виданні Лаврентіївського літопису 1824, 1846, 1872 і 1897 рр.

[9] Майже до літа 1917 р. О. О. Шахматов проводив у маєтку свого дядька по лінії батька — О. О. Шахматова — Губарьовці Саратовського повіту Саратовської губернії.

[10] Олександр Сергійович Грушевський — молодший брат М. С. Грушевського. По закінченню Київського ун-ту працював приват-доцентом Петроградського ун-ту. Основні праці: «Пинское полесье. Исторические очерки». Ч. 1—2, К., 1901—1903; «Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов» (Петроград, 1916); «Города В. княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина и борьба за старину». (К., 1918). Біографічні матеріали про О. С. Грушевського містяться в фонді М. С. Грушевського в Центральному державному історичному архіві України.

[11] Inter arma silent Musae — лат. Серед зброї музи мовчать.

[12] Дружина О. О. Шахматова — Наталія Олександрівна Шахматова, уроджена Градовська, дочка відомого історика права О. Д. Градовського.

[13] Академія наук та її Відділення російської мови і словесності всіляко сприяли розвитку філології в Україні. На початку XX ст. Відділення особливо цікавилося проблемою українського правопису й з цією метою розіслало відомим ученим Росії анкету із запитаннями про сутність українського правопису, його сильні і слабкі сторони.

[14] Петров Олексій Леонідович (1859—1932) — історик-славіст, учень І. І. Срезневського та В. І. Ламанського. Основною сферою його наукової діяльності була історія слов'янських земель, у тому числі Закарпатської України. В 1905—1911 рр. в «Сборнике ОРЯС» побачили світ перші шість випусків його «Материалов для истории Угорской Руси».

[15] Мається на увазі XVII т. Повного зібрання руських літописів — «Западнорусские летописи» під ред. О. О. Шахматова та С. Л. Пташицького. — СПб., 1907.

[16] Перший випуск «Статей по славяноведению», виданий II Відділенням АН під ред. В. І. Ламанського, вийшов у 1904 р., другий — 1906 р.

[17] Петербурзька Академія наук протягом багатьох років надсилала безкоштовно зацікавленим особам наукову літературу зі свого книжкового складу. М. С. Грушевський, звичайно, мав усі права на одержання видань Академії.

[18] Мається на увазі «Товариство ім. Т. Г. Шевченка» у Львові, яке з 1897 р. очолював М. С. Грушевський.

[19] Відгук О. О. Шахматова про книгу А. Кримського «Украинская грамматика» вийшов у краківському журналі «Rocznik Slawistyczny» в 1909 р. (Т. II. — С. 135—174).

[20] Том VII «Історії України-Руси» — «Козацькі часи до р. 1625» — вийшов у «Збірнику Історико-філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» (тт. XII—XIII).

[21] І том «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volhes» в авторизованому перекладі вийшов у Лейпцігу в 1906 р. у видавництві B. G. Teubner'a.

[22] Лотоцький Антон Львович (1881—1949) — український письменник, писав переважно для дітей та юнацтва («Ведмедівська попівна», 1909; «Триліси», 1910 та ін.). Волков Федір Кіндратович (1847—1918) — етнограф, антрополог, археолог. Один з перших дослідників палеолітичних пам'яток в Україні. Ввійшовши до складу редакції «Украинской энциклопедии», редагував матеріали з антропології, етнографії та мистецтва.

[23] Написано на листівці. Адреса зазначена: «Київ, його високородію Михайлу Сергійовичу Грушевському. В. Володимирська, 28, Книжкова крамниця «Літературного і наукового вісника».

[24] Ковалевський Максим Максимович (1851—1916) — до 1887 р. професор державного права та порівняльної історії права в Московському ун-ті, потім читав лекції в університетах Європи й Америки. Під час виборів до II Державної Думи від академічної курії був обраний у Державну Раду. В 1914 р. став професором Петербурзького ун-ту й академіком.

[25] «Украинская энциклопедия» — первісна назва двотомної праці. За вимогою видавців — братів Гранат — вона одержала назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

[26] Корш Федір Євгенович (1843—1915) — професор Московського ун-ту, спеціаліст з класичного, слов'янського і порівняльного мовознавства, східних мов. Ввійшов до складу редакційної колегії «Энциклопедии».

[27] Скорочена назва «Украинского народа в его прошлом и настоящем».

[28] Нідерле Любор (1865—1944) — чеський історик, археолог, етнограф. В 1898—1929 рр. — професор етнографії й археології Празького ун-ту. Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович) (1838—1923) — видатний філолог-славіст, палеограф, видавець, педагог.

[29—30] М. О. Славінський був видавцем «Украинского народа». Видання редагували Ф. К. Волков, М. С. Грушевський, М. М. Ковалевський, О. О. Шахматов, Ф. Ю. Корш, М. І. Туган-Барановський та А. Ю. Кримський.

[31] В 1903 р. Відділення російської мови і словесності ухвалило видати на свої кошти «Энциклопедию славянской филологии», доручивши обов'язки редактора Г. В. Ягичу.

[32] Слово «чудово» О. О. Шахматов використав у застарілому нині значенні — «знаменно».

[33] Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — літературознавець, фольклорист, професор Київського ун-ту св. Володимира. Особливу увагу приділяв розробці проблем східнослов'янських літератур. Ввійшовши в 1914 р. до складу Академії наук, викладав у столичному ун-ті історію давньоруської, стародавньої української і білоруської літератур та народної словесності. Вивчав полемічну українську літературу XVI—XVII ст.

[34] Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець, спеціаліст в галузі давньої української літератури, українсько-польських і українсько-чеських літературних зв'язків. В 1900—1918 рр. — доцент, потім — професор Львівського ун-ту.

[35] Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — відомий етнограф, фольклорист, письменник. Зокрема, в 1886 р. надрукував працю «Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского повета Седлецкой губ.» (вміщена в «Известиях об-ва антропологии и этнографии»). Багато писав про єдність, культуру слов'ян, а також про історію слов'янських пам'яток.

[36] Мається на увазі, очевидно, 1-й том книги М. С. Грушевського «Київська Русь».

[37] Єфремов С. О. був спеціалістом з історії української літератури. Пізніше займав посаду віце-президента Всеукраїнської Академії наук.

[38] Мається на увазі «Лексис» Лаврентія Зизанія-Тустановського «Синонима славенороссская» (церковнославянско-украинский глоссарий, приложенный к его труду «Наука к читанию», 1596).

[39] В'ячеслав Ізмаїлович Срезневський — син академіка І. І. Срезневського, був співробітником О. О. Шахматова по Відділенню російської мови і словесності та Рукописному відділенню Бібліотеки Академії наук.

[40] На Моховій вул. у Москві в той час знаходився історико-філологічний факультет Московського ун-ту.

[41] Status quo ante — лат. Становище, яке було раніше.

[42] Amicus Plato — лат. Платон — друг. Початок крилатого виразу: «Платон — мені друг, але істина дорожча».

[43] Status praesens — лат. Справжнє становище речей.

[44] Ідея створення Союзу слов'янських академій гаряче обговорювалася їх вченими з

1910 р., коли на Слов'янському конгресі у Софії (24—27 червня) вона була висловлена. Справа просувалася досить повільно через розбіжність під час погодження статуту Союзу, через небажання ввійти до нього Празької і Краківської академій.

[45] Decorum — лат. Пристойність, благопристойність.

[46] Галицькі та київські учені кінця 80-х — початку 90-х рр. XIX ст. (В. Б. Антонович, М. В. Лисенко та ін.) відстоювали ідею створення Української Академії. В березневій книжці «Правды» за 1889 р. ішлося про необхідність надання Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові титулу і статусу Академії й одержання для неї урядової дотації. Про це ж з кінця XIX ст., а особливо на початку XX ст. клопотався і М. С. Грушевський (Див.: П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 30, 35).

[47] Русов Олександр Олексійович (1847—1915) — український статистик, етнограф, фольклорист. У період входження в авторський колектив викладач статистику в Київському комерційному інституті. С. Рудницький — автор «Короткої географії України» (К., 1910).

[48] Відгук А. Ю. Преснякова, вміщений в «Известиях II Отделения ИАН», кн. 1, 1912 р., присвячений праці М. С. Грушевського «Киевская Русь. Т. 1. Введение. Территория и население в эпоху образования государства». — СПб., 1911.

[49] Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — К., Львів, 1912.

[50] Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К. — Львів, 1912. У тому ж році там же вийшло доповнене і перероблене друге видання праці.

(Далі буде)

С. І. Білокінь (Київ)

Київська школа акад. М. С. Грушевського*

Цієї осені майже збігаються дві дати — 130 років від дня народження великого українського історика Михайла Грушевського та 60 літ від часу заснування Інституту історії України. Цей збіг — добра нагода зробити екскурс у спадщину дослідників, чиї імена звичайно покривають поняттям Київської школи Грушевського. Остання мала, звісно, зовсім іншу генезу за його попередню, Львівську школу. Тоді він викладав у Львівському університеті, читав свій курс, що ліг в основу десятитомника, — і найздібніші його вихованці склали гурток дослідників, які під опікою свого патрона виросли у більш чи менш видатних істориків України. У Києві вийшло інакше. Повернувшись із еміграції, Грушевський застав тут молодих вчених, уже ніби цілком підготовлених до наукової роботи. Вони покінчали університети напередодні революції або й після неї, коли сам Грушевський перебував на засланні до Росії, займався політичною діяльністю в Києві, провадив малопродуктивну (як для нього) дослідницьку діяльність на вимушеній еміграції. Їх тим часом виховували Василь Данилевич, Осип Гермайзе, інші історики. Сам Михайло Грушевський у їхні студентські роки лекцій їм не читав. І все ж таки в історіографії за цією плеядою вчених навіки усталилось поняття Київської школи Грушевського, і це уявлення разом з історіографами однозначно поділило й НКВС, що позначилось на їхніх долях у найтрагічніший спосіб. У своїх споминах Дмитро Кравців переказує характеристичну репліку, якою його приголомшив у Києві по війні Микола Петровський:

— Що ви! Учень Грушевського — це ж штамп на спині![1]

Очевидно, робочі взаємини Михайла Сергійовича з цим гуртком молодих істориків протягом якихось п'яти років так визначально вплинули на їхню, сказати б, фахову ментальність, що тематично й методологічно це ув'язало наукову діяльність їхню у ту течію історичної думки, осереддям якої був саме славетний десятитомник їхнього метра. Справа фахівців із

* Матеріал подано в авторській редакції.

відповідних вужчих питань — визначити, в чому конкретно полягає їхня спільність, що саме перетворило їх на школу. Я обмежусь тільки констатацією самого факту, подаючи певні матеріали як до їхньої біобібліографії, так і до вивчення організаційних питань, без чого характеристика Катедри історії України М. Грушевського буде неможлива.

Особові архіви київських учнів Грушевського за 1920-ті роки не збереглися. Від їхньої діяльності лишилося, втім, найважливіше — їхня наукова продукція тієї пори. Але дивним чином зациліли їхні особові справи часів їхнього перебування в катедральній аспірантурі. У цих справах і зосереджується окреслена щойно фактографія. І зациліли вони не де, як у науковім архіві Інституту історії України (Оп. 2. № 172), не притягаючи до себе жадної уваги співробітників, громадсько-політична (не скажу — наукова) кар'єра яких склалася без порівняння благополучніше. Набір справ, з нашої, нинішньої точки зору, доволі випадковий. Окрему справу заведено тут на Варфоломія Ігнатієнка, якого ми звично асоціюємо не з Катедрою Грушевського, а із світом книгознавства, працюючи в якому він створив таку важливу для своєї доби працю (нині значно перестарілу), як покажчик української преси[2]. Фігурує тут і справа такого трагічного героя тієї пори, як Іван Кравченко, у науковій спадщині якого центральне місце займає моторошна стаття «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії», де перепало кожному із його вчорашніх товаришів[3]. Все-таки за якоюсь діловодчою логікою як змістом, так і оформленням своїм ця група особових справ складає певний комплекс, що вимагає відповідно корпусного їхнього відтворення.

Уже в двадцятих роках життєві шляхи окремих істориків київської школи Грушевського почали розходитись у різних напрямках. Якщо один з її представників очолював академічний місцевком, і його позиція мала певне значення в ході чисток, другий ішов явно під розстріл, а от долю третього (третьої, Оксани Степанишиної) так досі ще навіть і не з'ясовано[4]. Але на початках, на самих початках їхньої наукової діяльності вони являли собою єдиний тип досовєтського безпартійного історика, невдовзі систематично й послідовно винищений саме як тип [5]. Саме тоді, як вони працювали під проводом академіка Грушевського, вивершили вони найкоштовнішу частину своєї наукової спадщини, навіть якщо жили довго, дотягнувши хоч і до років 960-тих. Не торкаймося зараз їхніх людських, буває, слабкостей, але їхня наукова свідомість, ба навіть наукове сумління не підпускали близько жодної партійності, тим більше натоді панівної. Не оглядаючись на злобу тодішнього дня і поточні гасла, на якісь можливі формальні приписи щодо обсягу статей, характеру й насиченості приміток, вимог починати й кінчати з певних цитат і висновки формулювати ще перед дослідженням, вони натхненно творили історичну науку, той фізичний масив різнопредметних і різноформатних студій, які самі у свою чергу стають тепер об'єктом дослідження. Визначальна риса цих студій — оберненість до предмету не через літературу, а таки через джерело, звертання в першу і в другу чергу до сирового матеріалу. До речі, заслуговує на окреме вивчення питання, що являли собою історичні джерела для істориків того часу, адже це зовсім не те, що являють вони, навіть коли й збереглися, — нині.

Перехідний період, у якому перебуває історична наука сьогодні, актуалізує звернення до життєвого й наукового досвіду цих людей, адже тоді це були ще вільні, не деформовані люди. Мають певне значення й задокументовані в цих справах подробиці про їхні взаємини, коли, скажімо, під час засідання (мабуть!) витяг із протоколу накидує не секретар Сильвестр Глушко, а таки академік Грушевський (!), але коли для виступу на прилюдній обороні промоційної праці треба було заздалегідь записатись. Перегляд тодішніх наукових ритуалів може мати сьогодні, зрештою, й деяке практичне значення. Ще важливіше оприлюднення цих історіографічних джерел у підготовці біобібліографічних словників, серія яких присвячена історикам України, готується нині і в Інституті історії України.

Думається, що корпусне видання цих матеріалів під інститутською фірмою матиме й характер певного морального уроку, віддаючи належне тим, хто ніколи раніше цього не мав.

Таким чином, як уже підкреслено вище, особові справи публікуються повністю. Тексти документів самого М. Грушевського подаються аутентично, з буквальною точністю, що додасть новий, а головне, безсумнівний матеріал для вивчення його мови. Разом з тим ми одержуємо нову групу його творів — відгуки на промоційні праці його учнів. У заголовках максимально зберігаються заголовки аутентичні. Дати виносяться у горішній правий край, перед текстом. Написи, нотатки на документах відтворюються після археографічної легенди. Усі бібліографічні описи передаговано, виходячи із сучасних бібліографічних стандартів. Описи зроблено здебільшого de visu, в крайньому разі за класичним каталогом М. Іванченка та Яр. Стешенка та його додатками М. Сагарди[6]. Форма <підпис> означає наявність автографа.

1. Рукопис у приватній збірці.
2. Ігнатієнко В. Українська преса, 1816 — 1923: Іст.-бібліогр. етюд. К., 1926.
3. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки Історично-археографічного інституту. К., 1934. С. 124 — 162 (далі: Кравченко [1934]).
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 8. [Paris — New York, 1976]. С. 3047; Від редакції // Український історик. Кн. 69 — 72. 1981. Кн. 1 — 4. С. 174.
5. Див. про нього: Курінний П. Провідні ідеї і люди української науки // Шлях перемоги. 1954. Ч. 9 — 10; Оглоблин Ол. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. С. 5 — 15; Його ж. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк: УВАН, 1977. С. 21.
6. Іванченко М. М. та Стешенко Я. І. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук, 1918 — 1929. К., 1930. 286 с.; Сагарда Микола. Каталог видань Всеукраїнської Академії наук за (1930 — 1932) рік. К., 1931 — 1933.

ОЛЕКСІЙ БАРАНОВИЧ

Док. № 1

Олексій Баранович. Curriculum vitae

[Між 21 вересня і 24 жовтня 1926 р.]

Баранович Олексій Іванович. Рік народження 1892.

1916 р. скінчив університет, історичний відділ історико-філологічного факультету в Ленінграді.

Кандидатська робота: «Магдебурзькі міста в воєводствах Волинському та Подільському у XVIII ст.»

1916 — 1920 рр. викладав історію в ґімназіях на Волині.

1918 р. працював в архівнім відділі Головного управління у справах мистецтв та національної культури.

1920 — 1921 був зав. відділом повітнаросвіти на Волині в Старім Костянтинові.

1922 там само головою повітвідділу спілки Робітос.

1920 — 1923 — зав. трудшколою.

1921 — 1923 — зав. педкурсами.

З 1923 по цей час — науковий співробітник Історико-ґеоґрафічної комісії УАН.

1923 — 1925 — вчитель [культурознавства] трудшколи № 102.

1923 — 1924 — викладач райпартшколи на Деміївці.

1924 — голова місцевкому Робос № 247.

1925 — 1926 керував семінарами з української історії в КІНГу.

З 1926 читає курс історії господарства та культури України в КІНГу.

З 1918 по цей час провадив збирання та студіювання архівного матеріялу.

1924 р. з жовтня — аспірант Катедри історії України.

З 1923 р. читані на історичній та історично-економічній секціях УАН Барановичем такі доповіді:

1) Критика та інтерпретація тарифів поборових XVI ст.

2) Заняття та соціяльний поділ мешканців міст Волині XVI ст.

3) З історії заселення півдня Волині (друковано: Записки Історично-Філологічного відділу [УАН, далі — ЗІФВ УАН]. — Кн. VI. — 1925).

4) Господарство Мнішків в Вишневецькім ключі в другій половині XVIII ст.

5) Заселення півдня Волині у XVIII ст.

6) Господарчий розвиток півдня Волині у XVIII ст.

Читав на Катедрі доповіді:

1) З проблем марксівської теорії пізнання (друковано: Життя й революція. — 1925. — № 9).

2) Фільварок півдня Волині XVIII ст.

29 червня 1926 р. зроблено перевірку на Катедрі з літератури по історії України і визнано, що він відповідає вимогам, які ставляться до переводу в наукові співробітники.

1926 р. 21 вересня читав на Катедрі свою промоційну працю.

21 вересня бюро Катедри визнало працю «Нариси маґнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.» гідною промоції, а її автора — бажаним науковим співробітником Катедри.

Опонентами на промоційнім засіданні Катедра обрала О. С. Грушевського та О. Ю. Гермайзе.

Арк. 25 — 26 — автограф. На звороті арк. 26 рукою С. Глушка написано: Промоційну працю Баранович захищав 24/X — 1926 р.

Док. № 2

Відзив керівника секції Ол. С. Грушевського, під безпосереднім керівництвом котрого працював Ол. Ів. Баранович

[1926 р.]

Праця Ол. Барановича «Нариси магнатського господарства» поставила цікаву та не розроблену ще тему. Дослідник сам для неї збірав ненадрукований матеріял по ріжних приватніх збірках і через відсутність реєстрів та описів збірок витратив багато праці на цю підготовчу стадію та зібрав, нарешті, багато матеріялу. Тему пророоблено повно і еволюцію магнатського господарства взято в зв'язку з загальними умовами тих століть, загальним ходом колонізації, війнами та ін. Зв'язування розвою магнатського господарства з експортом на Захід примусило дослідника притягнути певні дані з історії західньоєвропейських країв задля освітлення деяких моментів. Архівний матеріял використано уважно, місцями долучено також і мемуарний матеріял задля пояснення окремих деталів. Зауважена диспропорція розділів; менше освітлення деяких питань магнатського господарства може бути пояснене не тільки схемою дослідника, але теж і відсутністю архівного матеріялу задля освітлення окремих питань. Важно, щоб дослідник пізніш знову повернувся до питання колонізації та перевірив би свої висновки щодо обчислення густоти людности, які здобуті таким складним шляхом. Варто також докладніш спинитись на ролі магнатських капіталів в колонізації зазначених районів. Варто, нарешті, перевірити розмір допомоги, яку давали посесори новоосілим селянам, на більшій

кількості архівного матеріялу. Але все це не зменшує цінности праці Барановича.

Арк. 11, 15 — машинопис із правкою, без підпису.
Арк. 21, 28 — машинописна копія, яку завірив секретар Катедри С. Глушко.

Док. № 3

Відзив другого керівника секції О. Ю. Гермайзе

[15 листопада 1926 р.]

Олексій Іванович Баранович, працюючи при Катедрі історії України як аспірант, виявив велике зацікавлення науковими питаннями та велику працездатність.

Довгий час працював він над архівним матеріялом ще не розібраних архівів, витратив багато енергії на розборку їх і зумів з тих матеріялів почерпнути багато цінного для своєї промоційної праці.

Так само активну участь брав т. Баранович в праці семінарів при Катедрі, відчитав доповідь по філософії марксизму, яка була видрукувана.

Загальна історична освіта т. Барановича є досить велика, так що він на протязі останнього року міг самостійно провадити навчання української історії з студентами Київ[ського] Інст.[итуту] нар.[одного] госп.[одарства].

Арк. 12, 16 — машинопис із правкою, без підпису.
Арк. 21-22, 28-29 — машинописна копія, яку завірив С. Глушко.

Док. № 4

Відзив дійсного члена Катедри В. І. Щербини

[1926 р.]

Під час моєї праці у центральному архіві ім. В. Б. Антоновича я мав нагоду почасту бачити там аспіранта О. І. Барановича, що ретельно виучував архівні матеріяли, переважно приватніх архівів, до освітлення економічного стану маєтків на Волині. На зібраннях пленуму Катедри Баранович завше брав жваву участь в обговоренню зачитаних рефератів. На прилюдному зібранні Катедри він дуже вдало захищав подану ним працю. Тому вважаю, що Баранович може бути визнаний за наукового співробітника Катедри.

Арк. 20 — автограф.
Арк. 22, 29 — машинописні копії, одну з яких завірив С. Глушко.

Док. № 5

Відзив члена Катедри В. Ю. Данилевича

16 листопада 1926 р.

Аспірант О. І. Баранович під час своєї праці в мене виявив цілковите вміння самостійно працювати над джерелами та орієнтуватися щодо різноманітности наукових поглядів та метод в історичній літературі. Взагалі він цілком виявив свою здатність до самостійної науково-дослідчої праці. Поруч з тим його вміння схопити в кожному питанні найголовніше й сформувати справу стисло доводять також його здатність до вузівської педагогічної праці. Тому я визнаю його за цілком здатного стати науковим співробітником Катедри.

Арк. 17 — машинопис із правкою, без підпису.
Арк. 22, 29 — машинописні копії, одну з яких завірив С. Глушко.

Док. № 6

Відзив дійсного члена Катедри П. В. Клименка

24 листопада 1926 р.

За час своєї праці аспірантом в н.-д. Катедрі історії України О. І. Баранович зробив такі досягнення: набув уміння вибирати, систематизувати сировий архівний матеріял, головне економічного змісту, та на підставі його досліджувати факти минулого розвитку господарчого Правобережної України. Загалом О. І. Баранович визначається як добрий знавець літератури предмету і методів праць, так що науковим співробітником Катедри з успіхом може працювати.

Арк. 18 — автограф. Заголовок виправлено рукою М. Грушевського.
Арк. 22-23, 29-30 — машинописні копії, одну з яких завірив С. Глушко.

Док. № 7

Відзив керівника Катедри акад. М. С. Грушевського

[1926 р.]

Ол. Ів. Баранович як в дискусіях, ведених на пленарних засіданнях Катедри, так в своїх власних працях, зокрема в праці промоційній та її обороні, виявив вповні вдоволяюче методологічне підготовлення, потрібне очитання в науковій літературі, любов до дослідчої роботи, хист до неї, який він виявив особливо в своїй промоційній праці, опертій на архівнім матеріялі, тому вважаю, що він може працювати як співробітник Катедри.

Арк. 10, 19 — машинопис без підпису.
Арк. 23, 30 — машинописні копії, одну з яких завірив С. Глушко.

Док. № 8

Циркуляр Київської науково-дослідчої Катедри історії України

16 вересня 1926 р.

Цим доводиться до відома членів, керівників секцій та аспірантів н.-д. К.[атедри] історії України, що у вівторок 21 вересня відбудеться перше засідання Катедри в 1926/27 акад. році.

Порядок денний

О 12 год. т. Баранович О. І. прочитає свою промоційну працю.
О 2 1/2 год. — засідання бюра керівників Катедри.
О 3 год. — пленум Катедри.

/Секретар: <підпис>

Арк. 1 — відпуск. Машинопис.

Док. № 9

Витяг з протоколу засідання пленуму Катедри

21 вересня 1926 р.

Слухали: Ухвалу керівників Катедри, що аспірант О. І. Баранович виповнив усі вимоги для промоції в співробітники Катедри.

Ухвалили: Просити уповноваженого Укрнауки визначити прилюдне промоційне засідання для аспіранта Барановича й повідомити завчасу про термін засідання.

Арк. 2 — машинописна копія. Угорі напис: До Уповнов[аженого] Укр-Науки в Київві.

Док. № 10

Відношення канцелярії Неодмінного секретаря УАН до Катедри

23 жовтня 1926 р.

Українська Академія наук повідомляє, що на прилюдне засідання Катедри для переходу аспіранта тов. Барановича в наукові співробітники Катедри представником від Академії наук уповноважується академик М. П. Василенко.

Неодмінний секретар УАН
академик <підпис> [А. Кримський]
Керуючий справами <підпис>

Арк. 3 — оригінал. Бланк.

Док. № 11

Программа и план работы аспиранта, представленный руководителем кафедры

[...] 34. *Перечень литературы по вопросу избранной специальности, каковую аспирант должен изучить:* 1. Інвентарі і тарифи XVI — XVIII ст.; 2. Volumina legum; 3. Яблоновський. Zrodla dziejowe, Wolyn, Ukraina; 4. Новицкий. Очерк истории крестьянского сословия; 5. Антонович. Крестьянство XVII — XVIII в.; 6. Антонович. Гайдамаки; 7. Грушевский. Барское староство; 8. Schmitt. Dzieje Polski XVIII; 9. Schmitt. Panowanie Stanislawa Augusta; 10. Kalinka. Seym czterolatni; 11. Korzon. Dzieje za Stanislawa Augusta.

35. *Перечень практических работ.* Рікертіянська школа і матеріялістичне розуміння історії. [...]

37. *Специальная научная тема и вопросы, в ней заключающиеся, для самостоятельной работы аспиранта, сроки представления им письменных докладов и отчетов об этом, назначенные ему руководителем кафедры.* Маґнацьке господарство південної Волині XVIII в. Справоздання про працю представляються 1 червня і 1 грудня.

Арк. 6 зв. — заповнений бланк.

Док. № 12

Ол. Баранович. Історія Старого Константинова (панського міста): Тези доповіді. Розділ II. Від Руїни до другої половини XVIII ст.

1. Після Руїни в цій околиці місто скоріше відроджується, ніж село. Відродження міста провадиться переважно силами самого міщанства. Дідич в відродженні міста грає незначну ролю, в цей період місто його цікавить лишень як фортеця, а не як осередок панського господарства. Міщанство само розвиває господарчі можливости міста, господарче обличчя міста характеризує розвиток великого міщанського земельного господарства. В цей період сильно розвинена міська автономія.

2. З початку XVIII ст. шляхта береться за господарювання в цім краї. Відроджуючи села, фільваркове господарство, дідич цікавиться і містом. Дідич прибирає до рук стави, млини, вводить оренду, утворює в місті центральний фільварок. Утворення в місті панських підприємств зв'язане з грабіжом та поневоленням паном міщанства. В зв'язку ж з поневоленням міста робиться паном погром міської автономії, підпорядкування магдебургії. Міщанство в боротьбі з паном безсиле.

3. Підпорядковане паном місто ставиться на службу панському господарству, виконує в цій службі своєрідні завдання. Місто є осередок промисловий, в котрім перероблюється сільськогосподарча сировина панських маєтків; місто є промисловий осередок, де вироблюються знаряддя, потрібні для панщизняного господарства, та річи, потрібні для побуту панщизняного населення. Місто є торговельний осередок, потрібний для організації внутрішнього ринку при збуті продуктів панського господарства та предметів монопольної панської торгівлі. Місто потрібне панові та потрібне в певних межах. Ставлячи розвиток міського господарства в певні межі, пан надає господарчому обличчю міста своєрідний характер, шкідливо впливає на розвиток багатьох ділянок господарства міського населення. Таке місто, поставлене на службу панському господарству, має своєрідне суспільне обличчя. Дуже численна група міського населення безпосередньо зв'язана з панським господарством. Ця група є в місті найсильніша економічно та й найбільш впливова.

Все це відбивається і на міськім самоврядуванні. Останнє підпорядковане зовсім волі дідича. Міське населення не може обстоювати своєї автономії не тільки тому, що пан дужчий і економічно, і соціяльно, а ще й тому, що в місті є кілька відокремлених самоврядувань: магдебургія, кагал.

Магдебургія є орган християнської, економічно біднішої частини міста. Магдебургія не є буржуазна сен[ьй]орія, а орган міста, обдарованого вільностями (ville afranchie). Джерело влади і права в місті є пан, магістрат — орган більше дідича, ніж міщанства.

Арк. 5 — автограф.
Арк. 7, 7 зв., 8, 8 зв. — машинописні копії.

Док. № 13

Відношення керівника Катедри акад. М. Грушевського до Укрнауки

Листопад 1926 р.
До УкрНауки через уповноваженого її в Київі

Науково-дослідча Катедра історії України отсим подає УкрНауці Олексу Івановича Б а р а н о в и ч а на затвердження науковим співробітником катедри з т[ак]их мотивів: Ол. Ів. Баранович від 1 червня 1924 р. брав постійну участь в заняттях Катедри як аспірант, був затверджений в аспірантурі УкрНаукою, двічі зачитував свої праці в пленарних засіданнях катедри, 29 червня 1926 р. був перевірений в загальнім очитанню в літературі і в знанню мов. Промоційна праця його друкована, п.з. «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в.», обговорена на пленарнім засіданні катедри 21 вересня, була допущена до оборони на прилюднім засіданні 24 жовтня. Оборона ся признана Катедрою вповні відповідаючою і відповідною для перечислення О. І. Барановича з аспірантів у наукові співробітники, і Катедра просить УкрНауку затвердити його науковим співробітником її та призначити йому постійну платню як науковому співробітникові, а до того часу зіставити за ним дотеперішню стипендію.

Керівник Катедри
акад. <підпис> /М. Грушевський/
Секретар <підпис> [С. Глушко]

Арк. 27 — оригінал.
Арк. 9, 14 — відпуски.

Док. № 14

Відношення Катедри історії України до заступника голови Укрнауки проф. М. Яворського

22 жовтня 1926 р.

Користаючи з Вашої присутності в Київі, н.[ауково]-дослід.[ча] катедра історії України подає до Вашого відома, що в неділю 24 с.[ього] м.[ісяця], в год.[ині] 12 1/2, відбудеться в приміщенню Академії в залі ім. Антоновича прилюдне засіданнє Катедри для перевода аспіранта О. І. Барановича в наукові співробітники. Повідомляючи Вас про се, Катедра просить Вас ушанувати се засіданнє Вашою присутністю, коли маєте на се якусь змогу.

Керівничий Катедри /М. Грушевський/
Секретар
З оригіналом згідно: П. Глядківський

Арк. 24 — відпуск.

ДОДАТКИ

Н. Полонська-Василенко повідомляє, що Ол. Барановича звільнили з роботи 1934 р. [1]. Відтоді він працював у вузах і науково-дослідних установах Москви [2]. Як зазначається в некролозі, після війни доктор історичних наук О. І. Баранович працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН СРСР. Помер він 3 травня 1961 р. [3].

[1] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. — Париж; Чікаго, 1962. — С. 63 (ЗНТШ. — Т. 173). — Далі — Полонська-Василенко Н. Історична наука (1962).
[2] Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. І. — С. 109 (далі — РЕІУ).
[3] Алексей Иванович Баранович // Вопросы истории. — 1961. — № 8. — С. 214.

Праці О. І. Барановича

З історії заселення Південної Волині // ЗІФВ УАН. — 1925. — Т. VI.
Нариси магнатського господарства на півдні Волині у 18 ст. // Студії з історії України. — 1926. — Т. 1. — С. 1 — 90; 1930. — Т. 3. — С. 61 — 116. Окреме видання: К., 1926. [2], 90 с. 50 прим.
«Пан Тадеуш» Міцкевича як історичний документ // Україна. — 1928. — Кн. 4 (29). — С. 34 — 45.
Панське господарство в ключі Володарським за часів Коліївщини // Ювілейний збірник на пошану академікові Михайлові Сергієвичу Грушевському. — К., 1928. — Т. 1. — С. 274 — 279.
Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів // ЗІФВ УАН. — 1928. — Т. XVII. — С. 1 — 63. Окреме видання: К., 1928. [2], 64 с. 55 прим.
Рец.: Ярошевич А. І. Капіталістична оренда на Україні за польської доби (Записки Соціяльно-економічного відділу. — Т. V — VI. — 1927) // Україна. — 1928. — Кн. 3 (28). — С. 138 — 151.
Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — 156 с.
Налагодьмо виробничу роботу // За Радянську Академію. — 1930. — 7 листоп. — № 3 (5). — С. 3.
Про облік роботи // За Радянську Академію. — 1930. — 21 лип. — № 15. — С. 2.
Громадський пасив ВУАН // За Радянську Академію. — 1931. — Січень. — № 5(7). — С.4.
Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1931.
Лист до редакції // За Радянську Академію. — 1931. — Травень. — № 9 (11). — С. 4.
Комплексне дослідження Сталінщини // За Радянську Академію. — 1932. — 20 черв. — № 16 (30). — С. 2.
Робота над збірником «Сталінщина» розгортається // За Радянську Академію. — 1932. — 4 серп. — № 17 — 18 (31 — 32). — С. 4.
Рец.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К., 1931 // Україна. — 1932. Січень-червень — № 1 — 2. — С. 182 — 189.
Історія на службі колоніальної політики Польщі // Записки Історично-археографічного інституту. — К., 1934. — С. 227 — 249.

Рец. на вид.: Rocznik Wolynski. — T. 2. — Rowne, 1931.

Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. // Вопросы истории. — 1947. — № 8. — С. 30 — 49.

Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. — М., 1950. — Т. 32. — С. 198 — 232.

Новый город Западной Украины XVI в.: Основание Староконстантинова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — 1951. — Т. 3. — С. 236 — 263.

Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1952. — С. 303 — 310.

Хозяйство фольварка на юге Волыни в XVIII в. // Материалы по истории земледелия СССР. — М., 1952. — Т. 1. — С. 411 — 458.

Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. — М., 1955. — 184 с.

Украина // Очерки истории СССР: Период феодализма. Конец XV в. — начало XVII в. — М., 1955. — С. 710 — 735.

Украина и Белоруссия; Воссоединение Украины с Россией // Очерки истории СССР: Период феодализма. XVII в. — М., 1955. — С. 667 — 712.

§ 5, присвячений Білорусії, написано у співавторстві з М. Г. Бережковим.

Ценный труд по истории белорусского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 2. — С. 116 — 123. Подп.: И в а н о в Л. М., Ш е к у н О. А., Л е щ е н к о Н. Н., М ы ш к о Д. И.

Рец. на кн.: История Белорусской ССР. — Минск, 1954 — 1958. — Т. 1 — 2.

К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. — М., 1956. — Т. 5. — С. 146 — 158.

Правобережная Украина // Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. — М., 1956. — С. 593 — 600.

Ред.: Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. — М., 1956. — 894 с.

Ред.: Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. — М., 1957. — 866 с.

Украина накануне освободительной войны середины XVII века: Социально-экономические предпосылки войны. — М., 1959. — 209 с.

Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй пол.[овине] XVII и начале XVIII вв. // История СССР. — 1960. — № 5. — С. 148 — 158.

К вопросу о запустении и заселении украинских земель в XVI — начале XVII вв. // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. — М., 1961. — С. 40 — 42.

Література про О. І. Барановича

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1923 рік. — К., 1924. — С. 60, 150.
Ол. Баранович — постійний нештатний співробітник Комісії для складання історично-географічного словника української землі. Перевіряв межі українських районів. Проводив вибирання карток.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1924 рік. — К., 1925. — С. 76.
Баранович — постійний нештатний співробітник тієї самої комісії.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1926 рік. — К., 1927. — С. 107.

Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 30 — 33.

Діяльність ... в році 1927. — К., 1928. — С. 30, 33.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1927 рік. — К., 1928. — С. 113.
Баранович — штатний співробітник.

Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1928. — К., 1930. — С. 7, 25.

K o r d u b a M i r o n. La litterature historique Sovietique-Ukrainienne, Compte rendu 1917 — 1931. — Varsovie, 1938. — P. 177, 202, 205 (далі — K o r d u b a [1938]).

O h l o b l y n O. I. Ukrainian Historiography, 1917 — 1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1957. — Vol. V — VI. — N 4 (18) — 1, 2 (19 — 20). — P. 313, 315 — 316.

Олексій Іванович Баранович // Укр. іст. журн. — 1961. — № 5. — С. 173. Підп.: Група товаришів.

П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історична наука [1962]. — С. 9, 63, 70, 284.

РЕІУ. — 1 (1969). — С. 109.

Ш в и д ь к о А. К. Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины 16 — 18 вв. в трудах А. И. Барановича // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1976. — Вып. 3. — С. 112 — 118.

Г р о с с м а н Ю. М., К у т и к В. Н. Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь. Изд. 2, перераб. и доп. — Львов, 1983. — С. 80.

Баранович про архіви Жевуських.

С а н ц е в и ч А. В., К о м а р е н к о Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 66.

Історія Академії наук України, 1918 — 1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 515.

8* 6-445

МИКОЛА ТКАЧЕНКО

Док. № 1

Автобіографія М. Ткаченка

11 травня 1927 р.

Народився я в 1892 р. в м. Тальному на Уманщині. В 1911 р. закінчив середню школу у Київі, в 1916 — вищу — історично-філологічний факультет Київського у[ніверсите]ту. [Закреслено: Інтерес до історичних наук утворився у мене за часів перебування у середній школі.] В вищій школі [закреслено: він поширився та поглибився] в галузі української історії поширення інтересу зв'язується з практичними заняттями з давньої української історії під керівництвом проф. В. Данилевича; курсова праця «Київська* сотня Переяславського полку за Рум'янцевської ревізії», потім зарахована за дипломну, написана була також під керівництвом згаданого професора. Вона пізніше в скороченому вигляді з деякими додатками надрукована в VII — VIII кн. «Записок Історично-Філологичного Відділу Української Академії [наук]» (К., 1926).

Дальші наукові студії відновив в 1919 р., коли читав доповідь в Істор.[ичній] секції Укр.[аїнського] Наук.[ового] Т[оварист]ва та став працювати в Історичній комісії Історично-географічного словника української землі. Цю роботу поєднував з педагогічною діяльністю, яку почав в 1918 р. (посади вчителя, зав. трудшколою, інспектора трудшкіл тощо).

В науковій роботі продовжував студії з економічної та соціяльної історії XVII та XVIII ст. ст. Лівобережної України, потім працював з історії колонізації тощо. Наслідками цієї праці з'явилися надрукованими розвідки ([...] перелік праць М. Ткаченка див. нижче. — *С. Б.*).

В 1923 р. з утворенням у Київі науково-дослідчої катедри сільськогосподарської економики ближче ув'язався з її роботою. В 1924 р. [з] організацією науково-дослідчої катедри історії України під керівництвом академика М. Грушевського перейшов до цієї катедри. Під час перебування у катедрі поглибив свої знання з історії XIX та початку XX століття з історії Степової України та в галузі матеріяльної культури. Продовжував також студії з історії Лівобережжя XVII — XVIII ст., працюючи над вивченням історії закріплення селян в XVII ст. та початку XVIII ст.

Зараз же є членом Історичної секції УАН, в.[иконуючим] об.[ов'язки] керуючого Комісії Степової України, працюю в Історично-географічній та Археографічній комісіях, Науково-дослідчій катедрі історії України, поза Академією працюю у Київському інституті народньої освіти. Всього маю надрукованими 14 більших та менших розвідок та рецензій (останніх — 6), зачитав 17 доповідей на засіданнях Історичної секції та инших комісій, відбув 10 командировок наукового характеру. Для Комісії Історично-географічного словника УАН виготував біля 500 статей з історії поселень Остерщини, Уманщини, Кременчуччини, для яких використовував неопубліковані архівні матеріяли (Рум.[']янцевська] Рев.[ізія], ревізькі книжки, архівні матеріяли соц.[іяльно]-іст. [оричного] музею м. Умані тощо).

11/V-27 р. М. Ткаченко

Арк. 11 — 12 — авторизований машинопис.

* Помилка друкарки, якої автор не помітив. Рукопис «Каневская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи» зберігається в Державному архіві м. Києва (ф. 16, оп. 471, № 507).

Док. № 2

Диплом М. Ткаченка про закінчення Університету Св. Володимира

30 жовтня 1917 р.

Предъявитель сего, Т К А Ч Е Н К О НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧ, православного вероисповедания, сын крестьянина, родившийся в 1892 г. (число и месяц в метрическом свидетельстве не означены), выдержал на ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ факультете университета Св. Владимира, по отделению ИСТОРИЧЕСКОМУ, полукурсовые испытания: по введению в философию — весьма удовлетворительно, по логике — весьма удовлетворительно, по психологии — весьма удовлетворительно, по греческому автору — весьма удовлетворительно, по философии и методологии истории — весьма удовлетворительно, по истории церкви — весьма удовлетворительно, по истории Византии — весьма удовлетворительно, по истории западноевропейских литератур — весьма удовлетворительно, по истории искусств — весьма удовлетворительно, по истории русской словесности — весьма удовлетворительно, по историографии и источниковедению — весьма удовлетворительно, представил курсовое сочинение «Каневецкая (sic) сотня по Румянцевской описи», признано весьма удовлетворительным, и, по зачете восьми семестров, подвергался окончательному испытанию в историко-филологической испытательной комиссии при университете св. Владимира в сентябре, октябре и ноябре месяцах 1916 года, причем оказал следующие успехи: по древней истории — весьма удовлетворительно, по средневековой — весьма удовлетворительно, по новой — удовлетворительно, по русской истории — весьма удовлетворительно, по истории славян — весьма удовлетворительно, по истории новой философии — весьма удовлетворительно.

МП № 41090

5740 Посему по зачете ему названного сочинения в качестве дипломной работы на основании ст. 81 общаго устава российских университетов 13-го августа 1884 года определением вышеупомянутой комиссии 29-го ноября 1916 года Т К А Ч Е Н К О НИКОЛАЙ удостоен диплома П Е Р В О Й степени. В удостоверение сего и дан настоящий диплом г-ну ТКАЧЕНКО за надлежащею подписью и с приложением печати канцелярии попечителя Киевского учебного округа. Город Киев, октября 30-го дня 1917 года.

Попечитель Киевского учебного округа В. Науменко. Председатель Историко-филологической испытательной комиссии Н. Бубнов. Правитель канцелярии попечителя Киевского учебного округа В. Иранов.

Арк. 8 — 9 — незавірена машинописна копія.

Док. № 3

Відгук ректора й політкома ВІНО

20 грудня 1923 р.

Тов. Ткаченко работает в ВІНО в качестве помощника библиотекаря [исторического кабинета], раньше был ассистентом по кафедре укр.[аинской] истории. С моей стороны нет никаких возражений против утверждения товарища в качестве аспиранта.

Ректор и политком ВІНО /подпись/
/печатка/

Арк. 8 — незавірена машинописна копія.

Док. № 4

Заява М. Ткаченка до уповноваженого Бюро дослідчих катедр у м. Києві

31 грудня [1923 р.]

Прошу мене зарахувати до складу наукових робітників дослідчої катедри економіки сільського господарства в галузі історії сільського господарства. Відомості про себе подаю у життєписі.

М. Ткаченко

Прошу затвердити.
Керівник (підпис)

Арк. 7 — незавірена машинописна копія.

Док. № 5

Посвідка про одержування стипендії

Не раніше 1914 р.

Означенный в сем, НИКОЛАЙ ТКАЧЕНКО, в бытность свою студентом университета Св. Владимира пользовался казенною учительскою стипендиею с осеннего полугодия 1912 г. по весеннее полугодие 1914 года, а потому обязан, на основании существующих правил, отслужить по назначению правительства за каждый год пользования стипендией полтора года по ведомству Министерства народного просвещения, о чем и сделана сия надпись на настоящем документе.

Копія з оригіналом згідна. Заст. керуючого справами КНС Всеукр. Академії наук Б. Базілевич

2.VII.924 р.

Арк. 8 — незавірена машинописна копія.

Док. № 6

Программа и план работы аспиранта, представленный руководителем кафедры

Бл.[изько] 1925 р.

[...] 34. *Перечень литературы по вопросу избранной специальности, каковую аспирант должен изучить:* 1. А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне; 2. В. А. Мякотин. Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст.; 3. В. Мякотин. Очерки социальной истории Малороссии; 4. Барвинский. Крестьяне в левобережной Украине; 5. А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I, II, III і рецензії на ці томи ак. Багалія, проф. І. Лучицького, В. Мякотина; 6. М. Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем; 7. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, т. I, II, III; 8. М. Покровский. Русская история; 9. М. Яворський. Україна в добу капіталізму, в. I; 10. В. Семевский. Крестьяне в царствование Екатерины II; 11. В. Семевский. Крестьянский вопрос в России та інші.

35. *Перечень практических работ* [...]. 1. Марксизм і національна проблема; 2. Техніка знахідок трипільської культури на Остерщині.

37. *Специальная научная тема* [...]. Селяне і закріплення їх у Гетьманщині.

Справоздання про працю представляються 1 червня і 1 грудня.

Арк. 1, 1 зв. — оригінал, заповнений бланк.

Док. № 7

Заява М. Ткаченка до уповноваженого Бюро дослідчих катедр у м. Києві

26 травня 1924 р.

Прошу мене зарахувати до складу наукових робітників науково-дослідчої історичної катедри. Додаю при цьому свою заяву до дослідчої катедри економіки сільського господарства і життєпис.

Микола Ткаченко

Арк. 7 — незавірена машинописна копія.

Док. № 8

Рекомендація [...]

[1924 р.]

Мик. Ткаченко вже кілька років працює самостійно, науково, праця його мені відома; для завершення наукової підготовки вважаю корисним проходження ним аспірантури, бодай рік

(Підпис)

Арк. 7 — незавірена машинописна копія.

Док. № 9

Рекомендація [...]

Не пізніше 4 липня 1924 р.

Одіслано на затвердження до ВУНК 4.VII.1924 р. за № 108.

Секретар (підпис)

Ткаченка Миколу Михайловича я мав нагоду пізнати по його працях по Рум'янцевському опису, з цих праць економічного змісту можна бачити підготовленість до самостійної наукової роботи та знання методів істор. [ично-]економічних дослідів.

(Підпис)

Арк. 7 — незавірена машинописна копія.

Док. № 10

Подання проф. В. Данилевича про наукову працю аспіранта М. Ткаченка до початку грудня 1925 р.

10 грудня 1925 р.

Праця аспіранта М. М. Ткаченка провадилася у двох напрямах: те[о]ретичному та практичному. З одного боку, він доповнював своє знаття фахової літератури, переважно іншомовної. З другого боку, він провадив, обпіраючися на здобуте їм теоретичне знаття, практичну дослідчу працю в обсязі передісторичної археольогії України. Він брав діяльну участь у всіх тих археольогічних комісіях, що їх випроваджував до Остерщини Підготовчий комітет про улаштування прийдучої археольогічної конференції. Так саме як голова Боришпільської комісії того ж Підготовчого комітету він брав діяльну участь у всіх підготовчих археольогічних розвідках у Боришполі та в його околицях та взяв так саме діяльну участь в розкопах, що їх перевели в Боришполі В. Є. Козловська та я. Крім того, він знайшов час відвідати розкопи в обсязі Трипільської [культури] коло с. Халеп'я, що їх провадив там проф. М. О. Макаренко. Не згадаю вже про численні огляди пам'яток старовини, що їх зробив протягом цього часу М. М. Ткаченко. Таким чином, той фах, що його обрав М. М. Ткаченко, він зрозумів цілком правильно, не обмежуючи своєї праці тільки теоретичною роботою. Нас-

лідки його праці визнаю за цілком гарні й, в практичній її частині, цікаві й корисні задля науки.

Член Катедри проф. В. Данилевич

Арк. 2, 2 зв. — автограф.

Док. № 11

Відгук керівничого Секцією О. Ю. Гермайзе

12 грудня 1925 р.

Ткаченка М. М. [я] дуже добре знаю як члена Істор.[ично-]географ. комісії, [можу відзначити] солідну загальну підготовку в українській історії, обізнаність в науковій літературі окремих її питань, уміння працювати над архівним матеріялом та методи використовування архівних джерел.

Аспірант М. М. Ткаченко в своїй роботі при катедрі продовжував свої студії гол.[овним] чином над Рум'янцевським описом. Хороша попередня підготовка дала йому змогу в короткому часі закінчити й опублікувати декілька наукових розвідок, опертих на архівному матеріялі. В семінарській роботі участи не брав, зважаючи на свою ерудицію й знання, набуті раніш.

О. Гермайзе

Арк. 3 — автограф. Перший абзац — конспект відгуку — написано рукою Ол. Грушевського.

Док. № 12

Заява М. Ткаченка до науково-дослідчої катедри історії України

2 грудня 1926 р.

Цим повідомляю, що я отримую зараз 65 карб. (шт.[атна] пос.[ада] у Академії наук [-] наук.[овий] співр.[обітник]) та 67 карб. по ІНО.

М. Ткаченко

Арк. 4 — автограф.

Док. № 13

Особиста карточка аспіранта, зареєстрованого Укрнаукою

28 березня 1927 р.

1. *Прізвище, ім'я та по-батькові.* Ткаченко Микола Михайлович.
2. *Національність та рідна мова.* Українська.
3. *Рік, місяць і місце народження.* 1892 р., грудень, м. Тальне на Уманщині.
4. *Родинний стан.* Одружений.
5. *Хто на Вашому утриманні?* Мати.
6. *Соціяльне походження.* Селянин (батьки).
7. *Член якої спілки?* Робітос № 105885.
8. *Де й на якій посаді працював або вчився:*

а) *до Лютневої революції* — Закінчив Істор.[ично]-філол.[огічний] фак.[ультет].

б) *до Жовтневої революції* — Київськ.[ий] ун.[іверситет], потім був асистентом ІНО у Києві та пост.[ійним] членом Іст.[орично-геогр.[афічної] ком.[ісії] Укр.[аїнської] Ак.[адемії] наук

в) *до затвердження* аспірантом.

9. *Відношення до військової служби, де рахується на учоті, № учотної карточки.* У Києві за № 1224.
10. *Ступінь і службове заняття в армії до Жовтневої революції й після Жовтневої революції.* Не був.
11. *Партійність.* Не належу.

12. *Де і як працюєте зараз?* Асистент у Київськ.[ому] інст.[итуті] нар.[одної] освіти; наук.[овий] співр.[обітник] Укр.[аїнської] Ак.[адемії] наук.

13. *Що доручив Вам вуз: лекції, практичні заняття, як і скільки годин?* 4 години — лекції з історії України (група вичитників).

14. *Постійне місце замешкання й адреса.* Київ, вул. Леніна, 74/10.

15. *Освіта — вища, середня, нижча.* Вища.

16. *Який факультет, відділ чи спеціяльність закінчили Ви та з якою ступінню?* Іст.[орично]-філ.[ологічний]фак.[ультет], історія, з дипл.[омом] 1 ступ.[еню].

17. *Тема дипломної чи спеціяльної праці, головного проекту й инше, виконане при закінченні.* Канівська сотня Переяславського полку за Рум.['янцевською] рев.[ізією].

18. *Практична праця не по спеціяльности:*

а) *до закінчення вуз'у* — давав приватні лекції,

б) *після закінчення вуз'у* — педагогічна, вчителювання, завідування школою.

19. *Практична праця по вибраній спеціяльності:*

а) *до закінчення вуз'у* — практичні заняття у вуз'і,

б) *по закінченні вуз'у* — працював в Істор.[ично-] геогр.[афічній] комісії, Іст.[оричній] секції б.[увшого] Укр.[аїнського] Наук.[ового] Т[оварист]ва у Києві, Археографічна, Археологічна, Комісія Степової України, працював у архівах Києва, Чернігова, Полтави, Катеринослава, Одеси, доповіді на засіданнях.

20. *Суспільна праця.* Вчителював, брав участь в конференціях та з'їздах по освітній справі, працював у профспілці (місц[ев]ком ч. 15 у Києві), був делегатом кількох округових з'їздів спілки Робітос.

21. *В яких наукових та спеціальних гуртках і товариствах працював та які обов'язки виконував?* Т[оварист]ва позначив в п. 19 б; зараз в.[иконую] об.[ов'язки] керуючого Комісією Степової України, секретарем київської Комісії наукового дослідження території Дніпрельстану. Крім того, в наук.[ово]-досл.[ідчій] катедрі історії України є аспірантом з 1924 р.

22. *Чи працював у марксівських гуртках, де та які обов'язки виконував?* Не працював, але обізнаний в марксівській літературі був [ще] до рев.[олюції] 1917 р., далі поширював та поглиблював знання читанням. В 1925 р. мав доручення в Київ.[ському] Інст.[итуті] нар.[одної] освіти провадити заняття зі студентами з історії ревруху в Україні та в Росії як асистент.

23. *Наукові доклади й теми і місце їх читання або зложення.* Зачитано 15 доповідей в Істор.[ичній] секції Істор.[ично-]геогр.[афічної] ком.[ісії] у 1919 — 1926 рр.

24. *Наукові праці, переклади, популярні [роботи?], покажчики й инше.* Надруковані:

1. Про київські стародруки XVII і початку XVIII ст., 1616 — 1721 рр. // Бібліологічні вісті. — 1924. — Січень — березень. — Кн. 1 — 3. — С. 83 — 93, вкл. Підп.: Микола Михайленко.

Без вказівки, де саме цей псевдонім вжито, Ол. Тулуб розшифрував ім'я автора цієї статті — М. Ткаченко (Т у л у б О л. Словник псевдонімів українських письменників: Матеріяли. — К., 1928. —С. 16). О. І. Дей у своєму словнику помилково розкрив авторський ініціал, як Михайло Ткаченко (Д е й О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI — XX ст. — К., 1969. — С. 254, 539). Те, що «Микола Михайленко» — його псевдонім, М. Ткаченко підтвердив ще раз у листі до Ф. П. Максименка від 19 липня 1963 р.: «Я написав цю статтю на замовлення, не пригадую кого».

2. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 39 — 52.

3. М. Остер в XVII — XVIII вв.: За Рум'янцівською ревізією та иншими матеріялами // ЗІФВ УАН. — Кн. VI. — 1925. — С. 151 — 207.

4. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією: Студія з економічного та соціяльного питання Полтавського Подніпров'я // ЗІФВ УАН. — Кн. VII — VIII. — 1926. — С. 242 — 307. Окреме видання: К., 1926. — 66 с.

5. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна. — 1926. — Кн. 2 — 3 (17). — С. 146 — 159.

6. Архів Капністів // Україна. — 1925. — Кн. 6 (15). — С. 170 — 173.

7. Рец. на кн.: Р-ський В. Од Київа до Канева: Уст. місцевости (К., 1919) // Книгарь. — 1920. — Кн. 1 — 3. стовп. 62 — 64.

8. Рец. на кн.: Загоровский Е. А. Очерк истории северного Причерноморья. — Одесса, 1922 // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 159 — 160.

9. Рец. на кн.: Клейнборт Л. М. Николай Иванович Зибер. — Пг., 1923 // Україна. — 1926. — Кн. 5 (19). — С. 171 — 173.

10. Рец. на статті: Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII ст. (ЗНТШ. — Т. CXXXIV — CXXXY. — 1924); Його ж. Український державний скарб за Богдана Хмельницького; ЗНТШ. — Т. CXXX. — 1920); Його ж. Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський; ЗНТШ. — Т. CXXXIII. — 1922); Кордуба М. Між Замостєм та Зборовом: Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею (ЗНТШ. — Т. CXXXIII. — 1922) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 160 — 162.

11. Рец. на кн.: Мірза-Авак'янц Н. Читанка з історії України. — Част. 1. — Вип. 1. — Харків, 1922 // Україна. — 1924. — Кн. 1 — 2. — С. 185 — 187.

12. Гуманщина в XVI — XVII вв. // ЗІФВ УАН. — Кн. XI. — С. 11 — 40, мапа. Окреме видання: К., 1927. — 32 с. 105 прим.

25. *Яку чужу мову знаєте і скільки?* Знаю німецьку, франц.[узьку] мову, польську, латинську, грецьку; звичайно, російську та укр.[аїнську]. На перших 5 мовах читаю, трохи пишу, останніми 2-ма володію вповні.

Підпис аспіранта М. Ткаченка

Арк. 5 — 6 — незавірена машинописна копія.

Док. № 14

Оголошення про оборону роботи М. Ткаченка

Перед 15 травня 1927 р.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ сповіщає, що в неділю 15.V б.[іжучого] р.[оку] о 12 год. ранку в буд. Академії наук (заля ім. Антоновича) відбудеться прилюдна оборона роботи М. М. ТКАЧЕНКА на тему «ЗАКРІПЛЕННЯ СЕЛЯН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVII ст.» для переходу з аспірантів до наукових співробітників Катедри.

Вступ вільний. Особи, які бажатимуть взяти участь в діспуті, мають заявити про се секретареві Катедри

Секретар Катедри /С. Глушко/

Арк. 13 — відпуск.

Арк. 15 — чернетка. Від слів «для переходу» — рукою М. Грушевського. Нотатка олівцем: «15 примірників».

Арк. 17 — перелік розсилу: І відділення УАН, Комісія Історично-географічного словника, ІІІ відділення УАН, Уповноваженому Головнауки, Бюро дослідчих катедр, Дослідча катедра мовознавства, Дослідча катедра марксознавства, ІНО, КІНГ, Секція наукових робітників, Наросвіта, окремим особам.

Арк. 14, 16 — чернетки запрошення на оборону, виправлення рукою М. Грушевського.

Док. № 15

Тези роботи М. Ткаченка «Закріплення селян на Лівобережній Україні в XVII ст.»

ЧАСТИНА І

1927 р.

1. Питання послушенства селян в XVII та XVIII ст., а загально кажучи закріплення на Лівобережній Україні освітлювали в залежности від інтересів суспільства дослідники нерівномірно, частково — більша увага

фіксувалася на XVIII ст., менша — на XVII ст.; порушено чимало цікавих питань з історії закріплення селян, але багато питань лишається нерозв'язаними. В завдання розвідки входить спинити увагу на відносинах селян до панів в XVII ст. та на початку XVIII ст. в світлі економічних та суспільних умов життя; в I частині цієї розвідки — на першій половині XVII ст., кінчаючи Хмельниччиною.

2. В зв'язку зі впливами економічного життя на суспільні відносини на західних українських землях починається заселення території Лівобережжя в кінці XVI та першій половині XVII ст.; тут поширюється шляхетське землеволодіння, змінюються умови економічного життя, загострюються протиріччя інтересів селян та шляхти. Послушенство та повинности селян збільшуються; підданські відносини до панів виявляються в різноманітних формах, неоднаково — на території північного Лівобережжя — Чернігівщині, південного — Полтавщині.

3. Початкові форми закріплення селян можна зв'язати з територією Любеччини та Остерщини. Тут вони з'являються раніш як на Полтавщині. Серед селянської людности потрібно початки закріплення зв'язати з невільною челяддю та тяглими людьми. Економічні умови, перенесення через колонізацію низки суспільних явищ з Правобережжя на Лівобережжя, звичай та инше мали впливи на дальший розвиток послушенства. Закріплення найбільш сильно себе виявляє в останнє десятиліття перед Хмельниччиною.

4. Не в повній мірі, як це було, наприклад, в Західній Україні, могли поширюватися форми закріплення на Лівобережжю. Розвій козацьких повстань, в яких брали діяльну участь селяни, еміграція на Схід робили перепони розвиткові цього процесу.

5. Революція 1648 р. — Хмельниччина, що була підготовлена попереднім укладом, скинула шляхетсько-феодальний режим. Під час дальшої боротьби з панами, особливо після Зборівської умови, виявила себе різниця інтересів селян, що разом з козаками брали активну участь в повстанню, та старшини, що керувала цим повстанням.

6. Козацька революція внесла багато змін в економічне життя: магнатське господарство занепало, поширилася займанщина, збільшилася колонізація з Правобережжя на Лівобережжя. Але в економічній політиці гетьманський уряд став відновлювати деякі податки, що існували до революції — «ведлуг звичаю».

7. В зв'язку зі змінами в економічних та суспільних відносинах сталося відновлення послушенства селян. В історії селянських обов'язків за часів Хмельниччини можна відзначити 3 стадії: 1) до 1650 р., 2) 1650-54 рр., 3) після 1654 р. Відновлення послушенства почалося на манастирських землях.

8. В розвиткові початкових форм закріплення селян на Лівобережжю по революції 1648 р. мали значіння економічні умови життя, відновлення звичаю в послушенстві, що існувало до революції, суспільні відносини в Польщі та Московській державі. Територія існування послушенства, можна думати, була незначна, більша була на Чернигівщині, менша — на Полтавщині. Відновлення послушенства на Лівобережній Україні викликало повстання селян, еміґрації тощо.

Арк. 18 — 19 — машинопис з виправленнями, без підпису.

Примітка: Хто бажає ознайомитися з самою роботою М. М. Ткаченка, може взяти її до ознайомлення на столі у С. В. Глушка.

Док. № 16

Відношення Науково-дослідчої катедри історії України в Києві до Президії Укрнауки

22 травня 1927 р.

Катедра отсим подає на затвердження науковим співробітником Миколу Михайловича ТКАЧЕНКА, що, працюючи протягом трьох років в Катедрі, від травня 1924 року, виконав усі умови стажу — по лінії науково-педа-

гогічній і громадській, 15 травня оборонив прилюдно свою промоційну працю в присутности і при участи представників Академії наук, ІНО, КІНГ'у, Секції наукових робітників. Постановою Катедри того дня ухвалено його подати УкрНауці на затвердження науковим співробітником тої ж Катедри.

Керівничий Катедри <підпис> [М. Грушевський]
Секретар <підпис> [С. Глушко]

Арк. 20, 21 — відпуски, з підписами. 2 примірники.

Док. № 17

Відзив керівника Катедри акад. Грушевського

[1927 р.]

Вважаю аспіранта ТКАЧЕНКА вповні підготованим до перечислення його до наукових співробітників Катедри. В ряді праць він виявив як наукову підготовку, так і охоту й здібности до самостійної наукової праці. Промоційна робота його, що [на]правду являється скорше проспектом праці на сю тему, яка може бути здійснена тільки довголітньою працею, в ширших хронологічних рамцях (кінчаючи 1730 — 1740 роками принайм[н]і), з притягненнєм неопублікованого ще матер'ялу. Але вона виявляє в авторі і добре літературне підготованнє, і цінні самостійні спостереження, які будуть вартою вкладкою в науку, так що як промоційна робота не викликає ніяких сумнівів.

М. Грушевський

Арк. 24 — автограф, за яким текст подається.
Арк. 22, 23 — машинописні копії з незначними відхиленнями в правописі.

Док. № 18

Відзив керівника Секцією О. С. Грушевського

[1927 р.]

М. М. Ткаченко за час свого перебування в Катедрі виявив в рефератах і дискусіях знання джерел української історії та головної наукової літератури, рівно ж уміння методологічно їх використовувати. В своїй праці «Закріплення селян» він підібрав великий матеріял, почасти недрукований, належним чином систематизував його, притягнув відповідні паралелі та зробив належні висновки. Це все вповні дає привід задля переведення з групи аспірантів до вищої групи.

Ол. Грушевський

Арк. 25 — автограф.
Арк. 22, 23 — ідентичні з ним машинописні копії.

Док. № 19

Відзив керівничого Секцією О. Ю. Гермайзе

6 травня 1927 р.

Аспірант Катедри історії України Мик. Мих. Ткаченко на протязі своєї роботи виявив велику обізнаність з літературою та джерелами.

Провадив самостійну дослідницьку роботу, працюючи в архівах київських і инших міст України.

Під час провірки з літератури виявив знання літератури «марксівської й ленінської». Друковані праці т. Ткаченка цілком задовольняють початко-

вим вимогам. Тому гадаю, що т. Ткаченко є вповні підготованим до переходу в стан наукового співробітника Катедри.

О. Гермайзе

Арк 26 зв. — автограф.
Арк. 22, 23 — ідентичні з ним машинописні копії.

Док. № 20

Відзив дійсного члена Катедри В. І. Щербини

[1927 р.]

Аспірант М. М. Ткаченко за часи перебування свого при Катедрі ретельно працював по завданням Катедри й представив роботу «Закріплення селян на Лівобережній Україні в XVII ст. Ч. 1», яка показує досить докладне ознайомлення з літературою питання й містить у собі характеристику становища селян до Хмельницького й у добу Хмельнищини. На підставі цього М. М. Ткаченко може бути переведений у стан співробітника Катедри.

В. Щербина

Арк. 27 — автограф. Заголовок — рукою М. Грушевського.
Арк. 22, 22 зв., 23, 23 зв. — майже ідентичні з ним машинописні копії.

Док. № 21

Відзив дійсного члена Катедри В. Є. Данилевича

[1927 р.]

Увесь час перебування в аспірантському стані М. М. Ткаченко виявляв чимале зацікавлення первісною культурою та працював дуже ретельно. Він завжди уважно стежив за новинами у цьому фаху, що з'являлися з друку в межах СССР. Більш од того, він витрачав чимало грошей з своїх обмежених засобів задля придбання книжок щодо цієї галузі, купуючи тутешні й закордонні видання. Таким чином він здобув чимале знаття у цій науці.

Оцінку промоційної праці прикладаю зокрема. Тут обмежуся лише визнанням цієї праці за цілком задовольняючу.

Член Катедри проф. В. Данилевич

Арк. 28 — автограф з виправленням заголовку рукою М. Грушевського.
Арк. 22 зв., 23 зв. — ідентичні з ним машинописні копії.
Оцінку промоційної праці втрачено.

Док. № 22

Відзив дійсного члена Катедри П. В. Клименка

6 травня 1927 р.

Аспірант М. Ткаченко, працюючи в н.-д. Катедрі, виявляв знання літератури, критичне відношення до її, розуміння основних питань українського історичного процесу.

В своїй дослідчій роботі користувався літературою відповідних питань і джерелами методологічно вірно. Вважаю підготованим до самостійної наукової праці.

Д. член Катедри П. Клименко

Арк. 29 — автограф. Заголовок — рукою М. Грушевського та С. Глушка.
Арк. 22 зв., 23 зв. — ідентичні з автографом машинописні копії.

Док. № 23

Витяг з протоколу бюро Науково-дослідчої Катедри

6 травня 1927 р.

п.3. Переведено провірку з літератури аспіранта М. М. Ткаченка, в перевірці брали участь: О. Ю. Гермайзе, В. Є. Данилевич, М. С. Грушевський, В. І. Щербина, П. В. Клименко.

п. 4. Провірено знання аспіранта Ткаченка в мовах французькій і німецькій; провіряли М. С. Грушевський і В. Є. Данилевич.

Одноголосно признано відповіди аспіранта вдоволяючими й ухвалено допустити його до прилюдної оборони праці 15 травня 1927 [р.]. Опонентами визначено: Ол. С. Грушевського і В. Є. Данилевича.

Вірно: Секретар С. Глушко.

Арк. 30 — автограф рукою М. Грушевського.
Арк. 22 зв., 23 зв. — майже ідентичні з автографом машинописні копії.

Док. № 24

План роботи по Науково-дослідчій Катедрі історії України на найближчий час (2 роки)

21 грудня 1928 р.

Робота моя по Науково-дослідчій Катедрі в найближчий час 1929 та 1930 рр. має продовжувати попередні студії з історії селянства, які я вже розпочав раніш. В кінці 1928 р. та протягом січня 1929 р. маю закінчити виборку матеріялу з монастирських архівів, які переховуються в Київському архіві давніх актів. В 1929 р. сподіваюся підготувати до друку т. І моїх студій з історії селян на Лівобережжю в XVII — XVIII ст. ст. Цей том хронологічно охопить весь XVII вік, кінчаючи часами Мазепи (1709 р.) і розмірами — не менш 15 аркушів друку. В них увагу скупчу головним чином на вивченню цікавого питання — історії закріплення селян на Лівобережжю; инші питання будуть освітлені, оскільки це дозволять джерела.

В тому ж 1929 р. маю розпочати продовження цих студій вже по вивченню селян XVIII ст., дуже багатому на численний архівальний матеріял, порівнюючи з XVII ст. Роботу почну з Лаврського архіву, де я вже працював в 1926 р., підбираючи також матеріял для історії селян, потім буду продовжувати роботу в инших архівах м. Київа та других міст, де цей матеріял з історії селян знаходиться.

В 1930 р. сподіваюся підготувати до друку перші розділи II тому з історії селян XVII та XVIII ст. на Лівобережжю.

Паралельно з цією роботою я перевожу підготовлення до друку архівних матеріялів з історії селян XVII — XVIII ст. на Лівобережжю для окремого тому — збірника архівних матеріялів з історії селян XVII — XVIII [ст.] на Лівобережжю. Підготовив зараз матеріял вже на 6 друк. аркушів (матеріяли з історії селян XVII ст.).

Ці мої студії з історії селян проваджу одночасно з біжучою роботою в Історико-географічній комісії (студії з історії колонізації Кременчужчини та взагалі зах.[ідної] частини Полтавщини та Чернигівщини, потім з історії Уманщини), зі студіями з історії Полудневої України та иншими (?) з історії економічного та соціяльного життя України.

Микола Ткаченко

Арк. 31 — автограф.

ДОДАТКИ

Згідно з даними особової справи, що зберігається у фонді університету св. Володимира, М. М. Ткаченко народився 23 грудня 1892 р. (4 січня 1893 р.). Батько — селянин м. Шполи Михайло Іванович, мати — Валентина Григорівна Ткаченки. Хрещені батьки — селяни. Навчався в київській 2-й гімназії (1902 — 1911). 1911 р. вступив на історично-філологічний факультет університету. У березні 1913 р. просив видати йому свідоцтво про бідність, що зберігалось у канцелярії студентських справ. Мешкав на вулицях Набережно-Микільській, № 14 (1911 р.), Полтавській, № 7 (1915 р.), Фундуклеївській, № 74, помешк. 10 (1916 р.). (Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, № 10375, арк. 1, 2, 5, 8, 9, 11, 12).

У листі до автора цих рядків від 8 липня 1976 р. видатний український бібліограф Ф. П. Максименко розповідав: «Ви питаєте про В. М. Базилевича. Я його знав дуже мало, пам'ятаю його не по Археол[огічному] ін[ституту]ту, а по університету. Я поступив до Київського ун[іверсите]ту восени 1917 р. Під №№, здається, 3 й 4 [номери аудиторій. — *С.Б.*] знаходився Історично-філологічний семінар з прекрасною бібліотекою, де, зокрема, були збірки Владимирова (стара рос.[ійська] література й Фортинського (загальна історія, зокрема середні віки). Все це згоріло разом з ун[іверсите]том 6.XI. 1943 року. Бібліотекарями цієї б[ібліоте]ки були В. М. Базилевич й М. М. Ткаченко. Останній був представником української «стихії», а В. М. Базилевич — російської, як і належить вихованцю й патріотові Першої київської гімназії...»

В архівах Інститутів історії України та літератури особові справи М. Ткаченка відсутні. Натомість у штатному розписі Інституту літератури за 1962 р. виявлено біографічну довідку про нього, що містить деякі додаткові відомості. З 30 березня 1946 р. М. Ткаченко — кандидат історичних наук. З 1952 р. працював у відділі шевченкознавства Інституту літератури. Член КПРС [за РЕПУ, з 1956 р.]. Одержав посаду с.н.с. 15 квітня 1959 р. У ці роки вчений мешкав на вулиці Леніна, № 72, пом. 19 (Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, оп. 3-л, № 120, арк. 11). У штатному розписі за 1963 р. згадки про М. М. Ткаченка вже немає. Очевидно, він вийшов на пенсію. Наказу про це в комплекті за 1962 р. немає. Книжка наказів по інституту за 1963 р. (штатні розписи складалися наприкінці січня) не збереглася.

18 жовтня 1977 р. Ф. П. Максименко розповідав мені, що до війни М. Ткаченко був одружений з археологом Валерією Козловською, яка виїхала на Захід. Його другою дружиною стала колишня співробітниця Всенародної бібліотеки України Єфросинія Плескач.

1969 р. через книгарню «Сяйво» розпродувались книжки з бібліотеки М. Ткаченка. Я придбав «Опис Новгородсіверського намісництва, 1779 — 1781» (К., 1931) з його власницьким написом (без жодних маргіналій). Дата на штампі — 11 лютого 1969 р.

Праці М. М. Ткаченка *

25-ті роковини зі дня смерти О. М. Лазаревського // Життя й революція. — 1927. — № 3. — С. 356 — 360.

Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. — К., 1927. — Т. 2. — С. LI — LXXX. Окреме видання: К; 1928 [2]. — 30 с. 105 прим.

Передрук: Олександр Матвійович Лазаревський, 1834 — 1902: Матеріали до біобібліографії. — К., 1994. — С. [17 — 50].

З нової історіографії Чернігівщини // Чернигів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. — [К.,] 1928. — С. 488 — 500 (Записки УНТ. — Т. 23).

М. І. Зібер у Київі, 1864 — 1876 [рр.] // Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — [Т.] 1. — С. 349 — 358. (Збірник Іст.-філол. відділу УАН. — № 76).

Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гет-

* Висловлюю подяку п. М. Жарких за додатки до цього списку.

манщине. — К., 1925; Його ж Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925 // Україна. — 1928. — Кн. 1 (26). — С. 147 — 155.

Відгук: Оглоблін Ол. З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч. І, за підписом Миколи Ткаченка // ЗІФВ УАН. — 1928. — Кн. XIX. — С. 286 — 304. Пор. «Примітку» М. Ткаченка: Там само. — 1929. — Кн. XXIV. — С. 393 — 396.

Археологічне вивчення Києва та Київщини за останні 10 років // Студії з історії України. — [К.,] 1929. — Т. 2. — С. LIII — LIX.

З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першої половини XIX ст. // ЗІФВ УАН. — 1929. — Кн. XXIV. — С. 389 — 396.

Рец. на працю: Оглоблін Ол. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя // ЗІФВ УАН. — 1927. — Кн. XII. — С. 234 — 252; 1927. — Кн. XV. — С. 166 — 195.

Замітка про історичне минуле с. Білогородки // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — 1929. — Серпень-вересень. — № 8 — 9. — С. 40 — 42.

Комісія дослідження території Дніпрельстану // Вісті Всеукраїнської Академії наук. — 1929. — Березень-квітень. — № 3 — 4.

Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // ЗІФВ УАН. — 1929. — Кн. XXIV. — С. 55 — 78.

Рец. на статті: Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами (ЗНТШ. — T.CXLIX. — 1928); Филипчак І. З історії села Лішні Сяніцького повіту (ЗНТШ. — Т. CXLIX. — 1928) // Україна. — 1929. — Вересень. — Кн. 36. — С. 155 — 156.

Рец. на статтю: Слабченко М. Є. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Т. V. — Вип. 1: Соціяльно-правова організація Січи Запорозької (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3) // Україна. — 1929. — Січень-лютий. — Кн. 32. — С. 101 — 106.

Археографічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. III. — С. 325 — 346.

Історія революційної боротьби у Києві в XIX та на початку XX ст. // Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. — К., 1930. — С. 103 — 168.

Експедиційна робота — важлива ділянка наукової роботи // За Радянську Академію. — 1931. — Травень. — № 9 (11). — С. 4.

Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII — XVIII вв. // ЗІФВ УАН. — 1931. — Кн. XXVI. — С. 31 — 179. Окреме видання: К., 1931. — 149 с.

Проблема кадрів ВУАН // За Радянську Академію. — 1931. — Січень. — № 5 (7). — С. 5.

Бібліографія праць В. Б. Антоновича та праць про його // Антонович В. Б. Твори. — К., 1932. — Т. I. — С. LIX — XC.

Комплексні експедиції — актуальна ділянка роботи ВУАН // За Радянську Академію. — 1932. — 8 черв. — № 15 (29). — С. 2.

Рец. на кн.: Дубровський В. Перша фабрика на Україні: Слобідська Глушківська мануфактура, 1719 — 1727 рр. — Харків, 1930 // Україна. — 1932. — Січень-червень. — Кн. 1 — 2. — С. 189 — 191.

Методологічні спрямування в справі видання документів щодо селянської революції 1648 р. // Національна бібліотека України. Інститут рукопису, Ф. X, № 7128 — 7129. 1933 р.

Методологічні спрямування в справі видання документів щодо селянських війн у XVII ст. // Там само, № 7132.

Пор.: Ухвала Бюро історичного циклу // Там само, № 7131.

Перші наслідки роботи Археографічної комісії ВУАН після її перебудови // Вісті ВУАН. — 1933. — № 1. — С. 43 — 48.

Шевченківські місця на Київщині // Пролетарська правда. — 1941. — 27 квіт. — № 99.

Київ у творчості Шевченка // Українська література. — 1942. — № 5 — 6. — С. 197 — 211.

О. Лазаревський // Українська література. — 1942. — № 9 — 11. — С. 241 — 244.

Тарас Шевченко проти войовничого германізму // Література і мистецтво. — 1942. — 15 липня. — № 14.

Шевченко-мандрівник // Праці січневої сесії Академії наук УРСР. Т. 1. Доповіді відділу суспільних наук. — Уфа, 1942. — С. 81 — 100 (Записки Відділу суспільних наук АН УРСР. — 1942. — № 1).

Рец.: Бурлака Ф. Цінний вклад в науку // Література і мистецтво. — 1942. — 30 липня. — № 15.

Шевченкові місця на Україні // Українська література. — 1942. — № 3 — 4. — С. 192 — 204.

Іван Сірко // Українська література. — [Уфа,] 1943. — № 1 — 2 (15 — 16). — С. 194 — 213.

Повстання в Києві в 1068 — 1069 рр. // Наукові записки / Інститут історії і археології України. — Кн. 1. — [Уфа,] 1943. — С. 140 — 152.

Розділ з роботи «Народні повстання в Київський Русі».

Харків // Українська література. — 1943. — № 10 — 11. — С. 80 — 84.

Чернігів // Українська література. — 1943. — № 8 — 9. — С. 86 — 104.

Шевченкова земля визволяється! // Література і мистецтво. — 1943. — 15 березня. — № 5.

Львів // Українська література. — 1944. — № 9 — 10. — С. 136 — 146.

Холмщина, Грубешів, Ярослав — одвічні українські землі // Українська література. — 1944. — № 5 — 6. — С. 122 — 129.

Шевченко в Москві [у 1844 та 1858 рр.] // Пам'яті Т. Г. Шевченка: Зб. доповідей, читаних на Ювілейній Шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 р. — М., 1944. — С. 82 — 92.

Відгуки: Видавництво Академії наук УРСР // Література і мистецтво. — 1944. —30 вересня. — № 29.

Українська література. — 1944. — № 12. — С. 145 — 146.

Повстання в Києві в 1113 р. // Наукові записки / Інститут історії і археології України. — Кн. 2. — [М.; К.], 1946. — С. 118 — 130.

Минуле України // Київ: Статті-довідки. — К., 1948. — С. 18 — 44.

Рец.: Устим Кармалюк: Сб. документов. — К., 1948 // Вопросы истории. — 1948. — № 12. — С. 152 — 153.

Древній «Київ-град»: Спроба відтворення плану верхнього Києва II — 12 ст. // Архітектурні пам'ятки. — К., 1950. — С. 7 — 17. Підп.: Тихановича О. М., Ткаченко М. М.

Рец.: Шевченко Ф. П. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Зб. док. — К., 1949 // Советская книга. — 1950. — № 10. — С. 74 — 75.

Тарасова могила // Київська правда. — 1951. — 22 трав. — № 100.

Історія могили-заповідника з 1861 р.

Новые успехи советской исторической науки // Правда Украины. — 1952. — 11 мая.

Рец. на кн.: История Молдавии. — Кишинев, 1951 — 1955. — Т. 1 — 2 // Вопросы истории. — 1952. — № 7. — С. 130 — 137. Підп.: Устюгов Н. В., Яцунский В. К., Мышко Д. И., Ткаченко Н. М.

Видатний радянський вчений: [Б. Д. Греков] // Наукові записки / Інститут історії АН УРСР. — К., 1953. — Т. 5. — С. 167 — 174.

Рец.: История Москвы в 6-ти т. — Том 1. Период феодализма. — М., 1952 // Правда Украины. — 1953. — 7 июля.

Нові книги про возз'єднання України з Росією // Радянська Україна. — 1954. — 26 черв.

Неизвестное письмо Т. Г. Шевченко [к С. Т. Аксакову, 1858 г.] // Советская Украина. — 1955. — Кн. 10. — С. 174.

Уважніше готувати покажчики // Літературна газета. — 1955. — 11 серп. — № 32.

Рец. на кн.: Гончарова І. С., Шапіро Е. М. і Шерстюк Т. Г. Т. Г. Шевченко, 1814 —1861: Бібліогр. матеріали на допомогу вивченню життя і творчості. — Харків, 1955. — 60 с.

Іван Франко — видатний дослідник шевченківської спадщини // Дніпро. — 1956. — № 9. — С. 117 — 121.

Рец. на вид.: Франко І. Твори в 20-ти томах. Том 17. Літ.-критичні статті. — К., 1955. — 529 с.

Хроніка великого життя // Жовтень. — 1956. — № 10. — С. 110 — 113.

Рец. на кн.: Косарик Дм. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літ. хроніка. — К., 1955. — 389 с.

П'ята наукова шевченківська конференція // Вісник Академії наук УРСР. — 1956. — № 5. — С. 27 — 80.

Рец. на кн.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954 // Вопросы истории. — 1956. — № 1. — С. 161 — 164.

Т. Шевченко і С. Сераковський // Вісник Академії наук УРСР. — 1957. — № 3. — С. 20 — 25.

Шевченківські місця України. — К., 1957. — 163 с. У співавт.

До питання про перебування Шевченка у Варшаві // VII наукова шевченківська конференція: Тези доповідей. — К., 1958. — С. 25 — 26.

Вивчення Генерального опису Лівобережної України 1765 — 1769 рр. // Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр.: Покажчик населених пунктів. — К., 1959. — С. 139 — 143.

До питання про перебування Шевченка у Варшаві // Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції. — К., 1959. — С. 113 — 121.

Путівник по пам'ятних місцях Київщини // Укр. іст. журн. — 1959. — № 6. — С. 151 — 152.

Рец. на кн.: Пам'ятні місця Київської області. — К., 1958.

Розвиток культури і науки в Києві в першій половині XIX ст.: Літературне життя // Історія Києва в 2-х т. — К., 1959. — Т. І. — С. 344 — 352.

За дальнейшее развитие украинской советской историографии // Коммунист Украины. — 1960. — № 6. — С. 85 — 91. Підп.: Гуржій І., Сарбей В. і Ткаченко М.

Співець дружби і братерства // Радянська культура. — 1960. — 10 берез.

Деякі матеріали до вивчення біографії Т. Г. Шевченка // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1961. — № 1. — С. 32 — 40. Публікація п'яти листів до Шевченка — від М. І. Костомарова, В. М. Погожева, Д. Ю. Кожанчикова, М.К. Гладиша та невідомого.

Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1961. — 328 с.

9. 6-445

Рец.: Хинкулов Л. // Советская Украина. — 1962. — № 7. — С. 190 — 191.

Опис рукописів Т. Г. Шевченка. — К., 1961. — 551 с. У співавт.

Життя як боротьба // Радянське літературознавство. — 1962. — Липень-серпень — № 4. — С. 144 — 146. Підп.: Ткаченко М. М., Шабліовський Є. С.

Рец. на кн.: Бельчиков Н. Ф. Тарас Шевченко: Критико-библиогр. очерк. — М., 1961.

Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — К., 1963. — 36 с.

Рец. на кн.: Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961 // Вопросы истории. — 1963. — № 6. — С. 130 — 131.

Т. Шевченко у чехів та словаків // Жовтень. — 1963. — № 4. — С. 132 — 133.

Рец. на кн.: Мольнар М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. — Пряшів, 1961.

Упорядкування: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. В 6-ти томах. Том 3: Драматичні твори; Повісті. — К., 1963. — 512 с. Упорядники: Бородін В. С., Новицький М. М., Судак В. О., Ткаченко М. М., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є.

До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України, друга половина XVII — початок XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1964. — № 1. — С. 77 — 81.

История в творчестве Т. Г. Шевченко // История СССР. — 1964. — № 3. — С. 105 — 112.

Кобзар і Грузія // Літературна Україна. — 1964. — 3 січ.

Рец. на кн.: Імедадзе В. К. Т. Г. Шевченко і Грузія. — К., 1963. — 154 с.

Створити «Історію української культури» // Укр. іст. журн. — 1964. — № 2. — С. 158. Підп.: Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М.

Рец. на кн.: Нудьга Г. Листування запорожців з турецьким султаном. — К., 1963 // Укр. іст. журн. — 1964. — № 4. — С. 145 — 146.

Про тематику карт історичного атласу // Укр. іст. журн. — 1965. — № 11. — С. 110 — 111.

Рец. на покажчик: Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР: Бібліогр. покажчик (Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 4 — 6; 1964. — № 1 — 5) // Советская библиография. — 1965. — № 3 (91). — С. 66 — 67. Підп.: Ткаченко Н. М., Шелихова Н. М.

Рец. на кн.: Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — К., 1964 // Укр. іст. журн. — 1965. — № 2. — С. 137 — 138.

Література про М. М. Ткаченка

Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Київі до 1 січня 1920 р. — [К., 1920]. — С. XVI, XVII, XX, LXXXII, LXXXIV.

М. Ткаченко — співробітник Постійної комісії для складання Словника живої української мови та Постійної комісії для складання історично-географічного словника Української землі. В Археографічній комісії підготовлено до друку працю «Канівська сотня по Рум'янцівському опису» М. Ткаченка.

З роботи Укр[аїнської] Акад[емії] наук // Література. Наука. Мистецтво. Додаток до газ.: Вісті ВУЦВК. — 1924. — 6 лип. — № 26. С. 4.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1923 рік. — К., 1924. — С. 60, 98, 149, 152.

М. Ткаченко — штатний співробітник Комісії для складання історично-географічного словника Української землі. Проводив перегляд архівних джерел — Рум'янцевського опису, збірки Ол. Лазаревського та матеріалів Київського центрального архіву.

Скарбник Історичної секції б. УНТ.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1924 рік. — К., 1925. — С. 40, 75, 76, 78.

М. Ткаченко виконував обов'язки керівничого Комісії Степової України та Чорноморщини (нештатний постійний співробітник). Був штатним співробітником Комісії історично-географічного словника, скарбником Історичної секції.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1925 рік. — К., 1926. — С. 12.

М. Ткаченко — керівничий Комісії Степової України.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1926 рік. — К., 1927. — С. 105, 109, 120.

М. Ткаченко — нештатний постійний співробітник Комісії Степової України. Скарбник Історичної секції. Секретар Комісії по Дніпрельстану.

Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 6, 30, 32 — 33.

Діяльність ... в році 1927. — К., 1928. — С. 12, 15, 26 — 27, 30, 33.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Київі за 1927 рік. — К., 1928. — С. 113.

М. Ткаченко — штатний співробітник Комісії історично-географічного словника.

Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1928. — К., 1930. — С. 4, 7, 21.

Шмаргонь Олена. До чистки парторганізації ВУАН // Пролетарська правда. — 1933. — 8 черв. — № 119 (3431). — С. 2.

«Грушевіянець» М. Ткаченко і К. Квітка — «явно ворожі люди».

Кравченко (1934). — С. 41 — 42.

K o r d u b a (1938). — P. 36, 47, 115, 117, 132 — 133, 160, 204, 206 — 207.

К., Б. Відділ суспільних наук на липневій сесії АН УРСР // Література і мистецтво. — 1942. — 30 лип. № 15.

Про доповідь М. Ткаченка «Тема боротьби укр. народу проти понімечення України в творах Т. Г. Шевченка».

П и ч е т а В. И. История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. — М.; Л., 1942. — С. 170.

O h l o b l y n O l. Ukrainian Historiography, 1917 — 1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1957. — Vol. V — VI. — N 4 (18) — 1, 2 (19 — 20). — P. 187, 204, 313, 316.

П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історична наука (1962). — С. 8, 10, 43, 68, 101, 107.

У знищеному збірнику «Полуднева Україна» мала йти розвідка М. Ткаченка. Серед вцілілих рукописів (Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ф. X) її не виявлено.

Микола Михайлович Ткаченко: [Некролог] // Укр. іст. журн. — 1965. — № 12. Підп.: Група товаришів.

РЕІУ. — IV (1972). — С. 277.

Т к а ч е н к о М. М. // Шевченківський словник у двох томах. — К., 1977. — Т. 2. — С. 269 — 270.

С о р о к о в с ь к а С. В. Українська радянська історична бібліографія. — К., 1980. — С. 18, 105.

Названо («досконало укладено») покажчик, присвячений Ол. Лазаревському, і замовчано присвячений В. Антоновичу.

С а н ц е в и ч А. В., К о м а р е н к о Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 49, 55.

Історія Академії наук України, 1918 — 1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 539, 552.

(Далі буде)

І. В. Верба (Київ)

Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.

Започаткована і втілена в життя Михайлом Грушевським розбудова української історичної науки в буремні 20-ті роки XX ст. налічує чималий пласт друкованої продукції, створеної дослідниками як в Україні, так і за кордоном. А втім, захоплена величчю Великого Українця новітня і сучасна історіографія недооцінила в його біографії досить важливий факт, пов'язаний з намірами створити в історичній науці України щось на зразок родинного осередку. Численні кревняки, ближчі і дальні, посвоячені й генетично пов'язані, заполонили сторінки тогочасних гуманітарних часописів, посіли керівні посади в багатьох комісіях Історичної секції ВУАН, котра працювала під орудою Михайла Грушевського. Власне, феномен сімейності був не таким поодиноким епізодом в історії національної суспільної думки, в анналах якої виблискують прізвища славетних творчих династій — Бантиш-Каменських, Антоновичів, Лазаревських, Багаліїв. Та в період останнього перебування Грушевського в Києві ця подія набула гіперболізованого масштабу. Зрозуміло, що кожне явище має свою причину і виникає тільки в певний, історично зумовлений час. У 20-і роки велика, розбурхана революцією стихія поглинала старі наукові традиції, а їх місце здебільшого заступали догматичні чинники. Сьогодні завдяки працям Л. Винара, Р. Я. Пирога, П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва, О. С. Рубльова, Ю. І. Шаповала, С. І. Білоконя, Я. Р. Дашкевича та інших гуманітаріїв тема «Грушевський у контексті ідеологічної боротьби 1920-х років» висвітлена достатньо, тому немає потреби її торкатися. Ми ж тут тільки підкреслимо, що надмірна політизація життя і втручання владних структур у всі сфери буття людини — ось той фон, на якому працював

9* 6-445

М. С. Грушевський. Колишній голова Центральної Ради і лідер українства, визначний історик та організатор наукового процесу, він чітко уявляв своє становище в Радянській Україні. Він їхав сюди творити науку. Вже не підлягає сумніву, що ще у Відні Грушевський розробив грандіозний план по відродженню, а подекуди й заснуванню творчих центрів, а отже, і зосередженню в своїх руках керівництва майже всіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії на засадах повної автономії[1]. «Він жив наукою і мріяв про наукову працю на кожному терені в усіх обставинах», — писав про нього громадський діяч Іван Кедрин[2].

Отже, Грушевський повертався в Україну свідомо, з далекосяжними намірами. Зрозуміло, що в загальних рисах він був обізнаний із справами як у країні в цілому, так і у ВУАН, зокрема, де основну роль тоді відігравали її неодмінний секретар і голова І-го (історично-філологічного) відділу академік А. Ю. Кримський та віце-президент, академік С. О. Єфремов[3]. Поза всяким сумнівом, цю інформацію він одержував від своїх київських дорадників, в першу чергу від брата Олександра і сестри Ганни, які залишилися в Україні. М. С. Грушевський з віденської далечини писав до Львова проф. К. О. Студинському: «З Укра[їни] дістав такого листа (переказую довірочно): багато людей кажуть, чому Груш[евський] сидить за кордоном і не приїде — стати на чолі Ак[адемії] та поставити її на ноги. Але се пусте говоріння. Академія цілком мертве тіло; сидять там люде старих настроїв, які не можуть приладнатись до нових обставин. Уряд розуміє їх і, не бажаючи нового галасу, не рушає їх, але за те й не дає ні засобів, ні можливостей праці. Зрештою, сама Ак[адемія] не виявляє ні енергії, ні життєздатності. Коли б Груш[евський] захотів її вичистити і поставити на ноги, се б неминуче привело б його до конфлікту з урядом. Недовірє до нього ще не пройшло, а ріжні «бувші» аж зубами клацають»[4].

Гадаємо, що ця колізія була запрограмована наперед. І Грушевський це добре розумів. А втім, він їхав на Батьківщину не сваритись, а поширювати і поглиблювати свою схему історичного розвитку України, яку, за словами відомого дослідника-універсала Олександра Оглоблина, побудував на підвалинах етнічно-мовно-культурних та національно-політичних, в основі своїй довівши її до кінця XVIII ст., обминувши чимало важливих, насамперед економічних, питань[5]. На наш погляд, Грушевський частково робив це свідомо, що викликало до нього ворожість, адже історія XIX—початку XX ст. з її економічним базисом була вже полем діяльності переважно істориків-марксистів, які за дорученням ідеологічних служб КП(б)У шукали там передумови соціалістичної революції[6]. Щоправда, навіть геній Грушевського не зміг вирватися за рамки свого часу, і пізніше деяким своїм молодим співробітникам він рекомендував здебільшого господарчі теми. Однак для самого Михайла Сергійовича, безперечно, найдорожчою була ідея свободи наукового дослідження — ідея національної історіографії, вільної від партійного тиску і великодержавної російської концепції історичного минулого України. Це майже одностайно підкреслюють усі, хто його знав.

Захоплений реконструкцією старовини, змінюючи погляди на той чи інший відрізок часу, Грушевський і сам не стояв на місці. Це помітили його сучасники, які зазначали, що на Михайла Сергійовича значною мірою вплинула його праця над добою Богдана Хмельницького[7]. Пишуть про це й сьогодні[8]. Ясна річ, дослідження періоду національно-визвольної боротьби українського народу мало важливе значення для еволюції світогляду Грушевського. Де ще, як не в Хмельниччині, можна знайти стільки державотворчих чинників, відчути себе учасником тих подій, з яскраво втіленою ідеєю Великого гетьмана про спадковість влади задля збереження здобутків національно-визвольної війни.

Як відомо, в суспільній думці Михайло Грушевський відстоював переважно ідеї народництва, але якщо кинути бодай поверховий погляд на його титанічну працю по створенню в Україні історичних осередків, то тут, що й казати, він діяв як справжній державний муж. Так чи не так, але саме

в 20-х роках для України настав інший час, вже були інші люди, був іншим і Грушевський, який повертався на рідні терени з велетенськими планами та задумами. Виконати цей грандіозний проект можна було тільки з допомогою однодумців, які вже частково пройшли школу Грушевського. Тому цілком зрозумілим є його прагнення опертися на своїх родичів і рідних.

Науковий геній Михайла Грушевського виявився чи не найбільше в організації історико-академічних інституцій. Зайве говорити, наскільки це було важливим і відповідальним завданням. Його здійснення полегшувалося тим, що до ВУАН ще в 1921 р. була прилучена Історична секція Українського Наукового Товариства в Києві (УНТ) із своїм незначним штатом і структурою, яке вже давно ставило завдання по перетворенню УНТ в Академію наук[9], хоча й цей осередок, у свій час міцний і дійовий, в перші роки радянської влади істотно підупав. Згадавши УНТ, не можна замовчати той факт, що в ньому М. С. Грушевський, як відзначалося в одному документі, поводився справжнім володарем, влаштовував потрібних йому людей, звільняючи інших працівників, гіперболічно дбав про свою особу[10]. За цією, відверто негативною характеристикою все ж простежуються риси вольової і цілеспрямованої людини, яка будь-що доводить справу до кінця. Біограф М. С. Грушевського Л. Винар так говорить про його діяльність: «...Він очолює історичну секцію ВУАН, відновлює українознавчий журнал «Україна», творить численні наукові комісії в Академії, очолює кафедру історії України і започатковує цілу низку серійних наукових публікацій в рамках ВУАН»[11]. Історична секція під керівництвом М. С. Грушевського досягла в 1928 р. свого апогею і послідовно включала такі установи: 1) академічна кафедра історії українського народу; 2) історико-економічна підсекція; 3) історико-географічна комісія; 4) українсько-молдавська комісія[12]. В свою чергу при академічній кафедрі історії українського народу діяло 10 комісій: 1) історії Києва і Правобережної України; 2) історії Лівобережної України; 3) районного дослідження Полудневої України; 4) районного дослідження Західної України; 5) археографічна комісія; 6) для дослідження нової української історіографії; 7) новішої історії України; 8) історичної пісенності; 9) старої історії України, 10) культурно-історична[13]. Очолювана М. С. Грушевським Науково-дослідна кафедра історії України в Києві, створена в березні 1924 р., складалася з двох відділів: 1) історії України і 2) примітивної культури та народної творчості. Відділ історії України поділявся на три секції: 1) методології і соціологічного обгрунтування історії (очолював О. Ю. Гермайзе), 2) соціальної, економічної і політичної історії (керманич О. С. Грушевський), 3) історико-культурна (керівник М. С. Грушевський)[14]. Не важко побачити, що структурно, тематично і хронологічно установи М. С. Грушевського в Києві охоплювали весь синтез українського історичного процесу, включаючи й регіональні аспекти[15]. Підкреслюючи цей факт, слід наголосити, що підхід М. С. Грушевського до тогочасної історіографії нагадує нам ставлення дбайливого господаря до того, що він сам створив, зробив власною працею, своїм потом і розсудом і, що найголовніше, здобув в академічній боротьбі.

Родинний осередок Грушевських в Академії — явище помітне. Насамперед впадає в око те, що, мабуть, ніколи, ні до, ні після М. С. Грушевського, в українській історичній науці не було такої сімейності. Зрозуміло, що в центрі родового клану Грушевських знаходилась родина самого Михайла Сергійовича. Як відомо, в 1897 р. він побрався з Марією Сильвестрівною Вояківською з давньої православної родини священика[16]. Відомий український літературознавець В. Дорошенко писав: «...Марія Сильвестрівна була бідна і мало кому відома вчителька, і шлюб її з Грушевським в очах українського громадянства був для нього мезальянсом... Одруження Грушевського з Марією Сильвестрівною було чи не головною причиною ворожого ставлення до нього відомого галицько-українського нобіля* професора Вол. Шухевича, що плекав надію поріднитися з ним, видавши за нього

свою дочку»[17]. Та як би там не було, а Марія Сильвестрівна, як ніхто інший, підходила до вулканічної натури свого чоловіка. Завдяки М. С. Грушевському вона зайнялась громадською і освітньою діяльністю у Львові та Києві, водночас співробітничала з «Літературно-науковим вісником», де головним чином робила переклади з французької мови. В 20-х роках Михайло Сергійович залучив дружину до роботи в історичних установах ВУАН. Та, можливо, найбільшу цінність становлять написані нею бісерним почерком листи до своїх друзів і родичів. Це було одне з джерел поповнення наукової скарбниці поважаного академіка ВУАН. Ймовірно, саме за участю Марії Сильвестрівни її небога (дочка брата Сильвестра) із Станіслава Ольга Вояківська-Мочульська надрукувала в часописі Історичної секції «Україні» свою мистецтвознавчу розвідку[18].

Подальша доля дружини М. С. Грушевського була важка й трагічна. Втративши чоловіка і дочку, вона залишилася самотньою. До самої смерті вона зберігала архів М. С. Грушевського. Під час німецької окупації українська наукова громадськість Києва в особі професорів О. П. Оглоблина, Н. Д. Полонської-Василенко, Б. В. Якубського та інших добилася для Марії Сильвестрівни невеличкої пенсії[19], обрала її почесним членом Історичної секції будинку вчених[20]. Упокоїлася вона в 1948 р. і похована біля могили чоловіка на Байковому кладовищі.

Небуденною постаттю навіть на дуже яскравому фоні тогочасної української історіографії була єдина донька Михайла Сергійовича — Катерина, яку в найближчому оточенні ласкаво називали Кулюнею. Біограф ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко зазначала, що вона була обдарована талантом і працездатністю[21]. Немає сумніву, що Катерина Грушевська успадкувала науковий дар батька і цілком поділяла його національно-політичні погляди та симпатії. Маючи тільки домашню освіту, вона оволоділа величезним творчим багажем, знала кілька європейських мов, грунтовно засвоїла соціологічну методологію попередників. Свою кипучу енергію вона проявила ще за кордоном, у Відні, де її батько створив Український соціологічний інститут (УСІ). Це мало неабияке значення для наукового зростання Катерини, формування її національно-самостійницького світогляду, бо М. С. Грушевський уявляв інститут як автономний заклад, орієнтований на розвиток політичної науки[22]. Саме в УСІ були закладені наукові підвалини майбутніх наукових досліджень Катерини, які вона продовжила на Батьківщині. Тому не дивно, що, опинившись в Україні, Катерина посіла штатну посаду на Науково-дослідній кафедрі історії України як керівник Кабінету примітивної культури[23]. Це давало їй невелику, але достатню для життя платню. Взагалі влаштуватися штатником у ВУАН в ті часи було справою нелегкою, однак М. С. Грушевському вдалося добитися відповідних посад і кошторису[24]. Поки вирішувалася справа з переведенням УСІ в Україну[25], М. С. Грушевський, щоб не втрачати наукові пріоритети, заснував ще два академічних осередки: Комісію культурно-історичну та Комісію історичної пісенності, на чолі яких фактично поставив свою дочку, хоча офіційно їх головою вважався він сам[26]. Тоді ж під керівництвом Катерини згуртувалося ціле гроно маститих науковців різних генерацій, що вже промовляло про вагу і значення її закладу. Серед них слід назвати професорів і майбутніх академіків Ф. М. Колессу, М. С. Возняка, К. О. Копержинського, Ф. Я. Савченка, К. Т. Штепу, К. В. Квітку. Щоб якось проілюструвати діяльність новостворених установ з питань фольклору і соціології, М. С. Грушевський ще в 1924 р. випустив серйозну етнографічну працю Катерини «З примітивної культури». Це видання зразу ж поставило його 24-річну спадкоємицю в розряд відомих і перспективних науковців. Проте довгоочікувана справа з переведенням УСІ не вирішува-лась, а в кінці 1925 р. стала очевидною безперспективність втілення цього проекту Грушевського в радянській Україні[27]. Тоді Михайло Сергійович пішов на сміливий і далекосяжний крок, об'єднавши дві згадані комісії та Кабінет примітивної культури в Асоціацію культурно-історичного досліду, що хоча й не повністю, але все ж замінила УСІ[28]. За штатами і кошторисом

Асоціація дорівнювала діяльності великої науково-дослідної установи. Тоді ж було засновано квартальний журнал «Первісне громадянство і його пережитки на Україні» — перший великий український часопис такого плану[29], а також аспірантуру, якою на ділі керувала донька М. С. Грушевського. Цей факт цікавий сам по собі, якщо взяти до уваги, що вона, як ми зазначали, не мала закінченої вищої освіти і наукового ступеня, а звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України, яке надавалося за видатні заслуги, отримала завдяки наполегливості батька. Микола Левченко, тодішній завідуючий вуанівською друкарнею, відзначав, що це рішення Укрнауки викликало шалене обурення частини науковців[30]. Безперечно, так свідчила людина, яка належала до групи Кримського-Єфремова і досить критично ставилась до діяльності Грушевського у ВУАН, однак при цьому не слід забувати, що сучасники узріли те, що могли бачити. Дбаючи про міжнародний престиж дочки, Михайло Сергійович влітку 1927 р. добився обрання її дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ). Це дуже здивувало навіть саму Катерину[31], бо такої честі тоді удостоювалися тільки особливо заслужені вчені рангом не нижче професора і академіка[32].

Незадоволення академічного середовища викликали й настійливі спроби М. С. Грушевського, всупереч постановам Управи ВУАН, вишукати додаткові кошти на видання редагованого Катериною «Первісного громадянства». Завдяки дружнім зв'язкам з головою Укрнауки Ю. І. Озерським Михайлу Сергійовичу досить легко вдавалося фінансувати проекти дочки. Це тим більше вражало, що робилося часто за рахунок матеріального забезпечення програм інших академічних комісій, не зв'язаних з установами Грушевського, хоч бюджет останнього по ВУАН досягав рекордної частки і дорівнював щонайменше 15% від загального кошторису. Дратувало частину науковців і постійне дублювання Асоціацією напрямків роботи Етнографічної комісії ВУАН, яка часто, використовуючи більші грошові можливості, дипломатичний хист і ділову хватку М. С. Грушевського, перехоплювала перспективні теми і досить швидко втілювала їх у життя. Не мале значення мала і та обставина, що за видання «Первісного громадянства» сплачували авторські гонорари, що взагалі майже не практикувалось у ВУАН. Академіки С. О. Єфремов та А. Ю. Кримський неодноразово наголошували, що від цих ігрищ М. С. Грушевського страждають у першу чергу сумісні з Асоціацією Етнографічна комісія та Етнологічний музей, а також видання фізико-математичних та економічних праць[33]. Метр української історіографії не звертав на це уваги. Вершиною його діяльності у витворенні з Катерини видатного історика і організатора наукового життя стали зусилля по заснуванню для неї Інституту первісної культури і народної творчості[34]. Ідея такого Інституту була не нова. Її довго виношував і врешті-решт реалізував академік Д. І. Багалій. Проте, мабуть, ніхто з відомих науковців так цілеспрямовано і завзято не прагнув досягти свого, як М. С. Грушевський, який мав тут дві мети, чого, до речі, і не приховував. Одна з них стосувалася структурних змін у галузі історико-соціологічних досліджень. Як зазначають сучасні суспільствознавці, Інститут первісної культури і народної творчості мав продовжити в ширших масштабах діяльність Кабінету примітивної культури по перенесенню на грунт української науки світового соціологічного, етнологічного та порівняльно-фольклорного досвіду наукового аналізу, а також вивчати культурні впливи інших народів, що проживали на українській землі[35]. З іншого боку, це був би бар'єр для дедалі відвертішої комунізації історичних осередків. Проте з реорганізаційної лихоманки 1927—1928 рр. нічого не вийшло і довелося вдовольнятись меншим за масштабом, але все ж розширеним за штатом Відділом примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України, який очолювала Катерина. Цілком певно, що М. С. Грушевський готував свою дочку в спадкоємиці. За статусом і впливом він фактично наблизив її мало не до рангу дійсних членів ВУАН. Катерина справді була здібним, може, найбільш талановитим учнем

М. С. Грушевського. Це визнавали навіть науковці, які неприхильно ставилися до нього та його рідні[36]. Та, як би там не було, вона досягла значних успіхів своєю невтомною й інтенсивною працею під постійним наглядом батька. День за днем роками Катерина наполегливо працювала над історичними дослідженнями. З дитинства хвороблива і нервова, вона до 27 років настільки підірвала своє здоров'я, що змушена була виїхати за кордон на 6 місяців для лікування. Проте фактично це було відрядження, під час якого Катерині довелося виконувати чималу роботу[37]. Вона побувала у Берліні, Відні, Парижі, де за дорученням батька відновила, а частково й зав'язала знайомства з відомими еміграційними політичними діячами, працювала в етнографічних семінарах. Серед її тогочасних адресатів були Вітошинський, Сірий, Дорошенко, Кордуба та ін. Усе це, безперечно, працювало на імідж Катерини, бо було ясно, що досягти світових успіхів у наукових дослідженнях можна лише при умові розширення міжнародних зв'язків. А щаслива можливість поїхати за кордон і познайомитися з останніми європейськими досягненнями була тоді у небагатьох її співробітників.

Маловтішним, а може, й трагічним виглядало особисте життя Катерини. Цілком певно, що батько виношував якісь шлюбні проекти відносно дочки, хоча навряд чи ми відшукаємо їх сліди в тогочасних джерелах. Серед бажаних кандидатів на зятя М. С. Грушевського тоді часто називали П. Г. Тичину[38]. Такий варіант видається цілком реальним, якщо взяти до уваги тепле і навіть батьківське ставлення до Павла Григоровича з боку Михайла Сергійовича у передреволюційні і революційні роки[39]. Можливо, хворобливо-психічний стан Катерини чи якісь інші обставини не дозволили М. С. Грушевському здійснити цей задум. Отже, по лінії Катерини рід Грушевських згасав, і, безперечно, це було великою трагедією для Михайла Сергійовича та Марії Сильвестрівни. Небезпідставно вважаємо, що саме на цій сімейній таємниці грало ДПУ УСРР, коли підіслало до Грушевських професіонального шпигуна і водночас здібного історика К. Т. Штепу, котрий став близьким другом Катерини, настільки близьким, що репресивно-каральні органи досконало знали про всі політико-академічні справи сімейства Грушевських[40]. Акції К. Т. Штепи як науковця незмінно зростали і досягли свого апогею весною 1928 р., коли Михайло Сергійович планував подати його кандидатуру на дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України[41]. Зауважимо, що таким чином ДПУ планувало витягнути руками Грушевського К. Т. Штепу з провінційного Ніжина в академічний Київ.

Катерина, невинна жертва багатьох обставин, «відпрацювавши» відповідну програму каральних органів, вже не цікавила їх, тому не дивно, що її захопила репресивна хуртовина в лихому 1938 р. Вона пройшла всі адові кола і загинула, ймовірно, 30 березня 1943 р. в одному з гулагівських концтаборів[42].

Особою, яка і до сьогодні ще залишається в тіні свого іменитого брата, був Олександр Сергійович Грушевський. Обдарований змалку, учень славнозвісного В. Б. Антоновича, він закінчив із золотою медаллю історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира — факт помітний для тих часів[43]. Грушевський-молодший одним з перших серед професорів почав викладати свої лекції українською мовою у такому зрусифікованому місті колишньої Російської імперії, як Одеса, а в Москві і Петербурзі читав курси з історії Малоросії. Великою його заслугою було також збереження в умовах військового лихоліття та розрухи 1918—1920 рр. Історичної секції УНТ — тієї установи, на основі якої після еміграційного поневіряння створив свою Історичну секцію ВУАН Михайло Грушевський. Тому не дивно, що він одразу став заступником і найдовіренішим співробітником М. С. Грушевського[44]. Все ж, наголошуючи на цьому, треба звернути увагу і на інший факт, який багато про що промовляє, факт, який по суті ставив Олександра в один ранг з Михайлом, а саме: Грушевський-молодший на правах академіка[45] став директором Постійної Комісії для ви-

давання історично-географічного словника українських земель (ПКВІГС), яка не входила до структур Грушевського-старшого[46]. В цій установі тоді зібралося чимало талановитої і працелюбної молоді, яка пізніше стала гордістю української історичної науки, в тому числі О. Ю. Гермайзе, М. М. Ткаченко, О. М. Степанишина, хоча левову частку там все ж становили родичі Грушевського — Ольга Олександрівна, Ганна Сергіївна і Сергій Шамраї. Отже, ПКВІГС і стала тим сімейним осередком, де згруповувалися найкращі представники родини Грушевських. У 1930 р., в період лиховісних чисток, саме через споріднення з М. С. Грушевським декого з них було звільнено з роботи[47]. Відсторонення від науки мало певну причину: аналіз 4-х томів Історично-географічного збірника, які з'явилися за редакцією проф. Олександра Грушевського, красномовно засвідчує, що серед авторів частка родичів і свояків М. С. Грушевського була непомірно великою. Так, із 42 статей згаданого видання 19 було написано останніми[48]. Мабуть, легше назвати таку ділянку в структурі Історичних установ, де не був представлений Олександр Грушевський, ніж перелічити ті, в яких він діяв. Він був заступником Голови Історичної секції ВУАН[49] і керівником Секції соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України[50], співробітником Археографічної комісії ВУАН[51], членом редколегії часопису «Україна»[52] та ін. Розмаїття діапазону його досліджень і організації наукового процесу досить великий. В полі зору молодшого Грушевського були без перебільшення всі ключові питання тодішньої української історіографії, а їх хронологічні межі і до сьогодення дивують читача — це й княжий період з вивченням Пінського Полісся, і Велике князівство Литовське в адміністративному та соціально-економічному вимірі, і господарське життя Гетьманщини, і соціальний устрій XVIII—XIX ст. Його цікавили й проблеми Кирило-Мефодіївського братства, а також шевченкознавства[53]. Щоправда, з усього цього великого доробку тогочасна історіографія, захоплена постаттю Михайла Грушевського, відзначила тільки велику працю Олександра Сергійовича «Города Великого Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина и борьба за старину» (К., 1918)[54], що, зрозуміло, не применшує його заслуг.

Важливою справою, якій надавалося особливого значення, була підготовка кадрів на Науково-дослідній кафедрі історії України. За спогадами тодішнього аспіранта кафедри, а згодом визначного правника Л. О. Окиншевича, О. С. Грушевський був керівником більшості академічної молоді[55]. Немає сумніву, що Михайло Сергійович виношував далекосяжні наміри стосовно брата і прагнув будь-що провести його в дійсні члени ВУАН. О. С. Грушевський очолював одну з п'яти академічних комісій в історично-філологічному відділі ВУАН з питань української історії, решта перебувала під патронатом академіків Д. І. Багалія (стара історія України), К. В. Харламповича (середня, литовсько-польської доби) і М. С. Грушевського (історія України нових часів)[56]. У Олександра Сергійовича були всі права дійсного академіка в своєму відділі, але право голосу він мав тільки на Спільному зібранні ВУАН, та й то, якщо це стосувалося виключно його установи[57]. Мабуть, зайве говорити, що на цьому академічному форумі вирішувалося чимало важливих наукових питань, зокрема кадрові. Похитнути академічну піраміду і взявся Михайло Сергійович у 1925 р. На той рік Академічна рада налічувала 25 дійсних членів ВУАН по всіх трьох відділах (історико-філологічному, фізико-математичному і соціально-економічному). На історико-філологічному їх було 11: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. Ф. Біляшівський, С. О. Єфремов, Ф. І. Міщенко, В. М. Перетц, К. В. Харламповач, Ф. І. Шміт, А. М. Лобода, О. П. Новицький і М. С. Грушевський. Д. І. Багалій мешкав у Харкові, В. М. Перетц і Ф. І. Шміт — у Ленінграді. В зв'язку з цим вони перейшли в розряд позаштатних академіків. У 1924 р. через важку хворобу фактично відійшов від справ А. М. Лобода. Членами академічної кафедри історії українського народу були М. Ф. Біляшівський та К. В. Харламповач. Решта не виявляла активності. Основну роль у відділі відігравали А. Ю. Кримський (голова) і С. О. Єфремов (секретар). На

ділі цей дуумвірат виробляв політику не тільки відділу, а й, цілком певно, всієї Академії[58]. Проте його вплив у зв'язку з приїздом Михайла Сергійовича дещо похитнувся, і не тільки через становище, що склалося у ВУАН, а й тому, що кандидатура М. С. Грушевського тоді розглядалася державно-партійною верхівкою як основна на посаду Президента ВУАН на майбутніх виборах[59]. Звичайно, обрання Грушевського-молодшого дійсним членом ВУАН посилило б і так у цілому міцні позиції Грушевського-старшого. Тому вже 9 квітня 1925 р. він запропонував підтримати висування кандидатури Олександра Сергійовича на присвоєння звання академіка. З цього приводу академік С. О. Єфремов уїдливо-саркастично писав: «Жадне засідання Відділу не обходиться без якоїсь витівки Грушевського. Сьогодні він запропонував на академіка свого брата і домагався, щоб заснувати ще другу комісію революційних рухів (одна вже єсть, але під моїм головуванням). Довелося проти цього сперечатись. З першою геніально викрутився Кримський, звівши пропозицію на ніщо; проти другої довелося говорити мені. Що то ще вигадає старий лис, що найневиннішим тоном може верзти дуже заплутані речі, не гадаючи, що його видно на поході»[60]. Зрештою, в пропозиції М. С. Грушевського не було нічого дивного, він тільки хотів узаконити те, що вже давно існувало як факт, проте внутріакадемічна боротьба мала свою логіку і свої закони. Мабуть, вони й штовхнули академіка Д. І. Багалія перейти 16 жовтня 1925 р. в розряд штатних академіків з обіцянкою частіше бувати на засіданнях відділу, що, зрозуміло, нейтралізувало позицію обох Грушевських. У своїх планах Михайло Сергійович бачив брата не тільки заступником і однодумцем, а й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою. Професор Київського ІНО, Олександр Сергійович, як ніхто, мав можливість залучати талановиту молодь в Історичну секцію ВУАН. Цей факт доволі важливий, якщо взяти до уваги, що кадровому питанню приділялося чимдуж більше уваги[61]. Переконаний самостійник і людина автономістичних поглядів, він разом з Михайлом Сергійовичем уособлював вільний розвиток української історичної науки, чого та наука так домагалася, був своєрідним ідеологом Історичних установ, тому не дивно, що його шлях обірвався на поселенні в Іртишську в 1942 р.[62]

Ольга Олександрівна — дружина Олександра Сергійовича Грушевського — працювала в комісії свого чоловіка. Мабуть, серед усіх Грушевських вона єдина мала такий великий послужний список із закладів вищої освіти. Свого часу Ольга закінчила історичний відділ Київських Вищих жіночих курсів, а потім у Петербурзі навчалась на правничо-історично-літературних курсах Раєва, які за рівнем навчання й програмою не поступалися інститутам. При Петербурзькому університеті вона два роки слухала лекції з мовознавства і працювала в семінарах всесвітньо відомих вчених Шахматова, Фасмера, Бодуена-де-Куртене, Перетца. В своїй автобіографії вона писала, що з О. С. Грушевським одружилася в досить зрілому, як для жінки, віці[63]. Можливо, тому подружжя Грушевських не мало дітей. Філолог за освітою, Ольга Олександрівна працювала в Комісії по складанню словника української мови ВУАН, одночасно займаючи посаду бібліотекаря Київського ІНО, отже, фактично не входила до структури історичних установ М. С. Грушевського. Проте, гадаємо, Михайло Сергійович мав щодо неї певні плани. Знана в літературознавчих колах як здібна дослідниця творчості Шевченка і Куліша[64], вона могла розраховувати на посаду в проектованій М. С. Грушевським Секції історії українського письменства Історичного інституту. Щоправда, цей намір з незалежних від Михайла Сергійовича обставин так і не був втілений у життя[65]. Однак Ольга Олександрівна реалізувала свої наукові пошуки з історії Києва XVIII ст., зарекомендувала вона себе і як професійний бібліограф, збираючи матеріали української минувшини з періодики XIX — початку XX ст.[66] Аналіз її наукового доробку[67] показує, що всі праці виконані на достатньому рівні тогочасних знань і, безумовно, були чималою цеглиною в підмурок національно-патріотичних прагнень Грушевських. Її, як і всю родину, заче-

пила хвиля репресій. Однак, переживши всіх Грушевських, вона упокоїлась у 83-літньому віці в Києві в 1961 р.

Сестра Михайла Сергійовича Ганна — фігура теж помітна на історичному небосхилі 20-х років. Вона вийшла заміж далеко від Батьківщини за поручика 4-ої Кавказької стрілецької дружини Віктора Шамраєва. Досить рано Ганна відчула свій кровний зв'язок з українською землею і пізніше тривалий час працювала в часописах «Засів» та «Літературно-науковому віснику». Успадкована від батька любов до рідного краю привела її ще в грудні 1921 р. до Державного Видавництва України (ДВУ)[68]. Це було важливою подією для Михайла Грушевського, котрий більшість своєї наукової продукції публікував саме там. Отже, в особі Ганни Сергіївни сімейство Грушевських одержало кваліфікованого редактора, чимало їх розвідок, гадаємо, правила саме її вміла рука. Зрештою, Ганна Сергіївна зарекомендувала себе і як вправний науковець в ПКВІГС ВУАН, куди її запросив брат Олександр ще в березні 1921 р. В тодішній історіографії залишилося кілька її розвідок, присвячених минувшині України XVII—XVIII ст., зокрема про склад міщанства в лівобережних містах, про прилуцькі ратуші та ін.[69] У цих працях марно шукати оригінальності й багатства джерел, в них більше відчувається редакторська досконалість, ніж філософське осмислення історичних подій. Однак навіть цей незначний доробок Ганни, який дзюрчав кволим струмочком, збільшував повноводне дослідницьке море творчої спадщини Грушевських. Померла Ганна Шамрай у Києві за часів німецької окупації в серпневі дні 1943 р.

Мабуть, зіркою першої величини серед Грушевських, яку ще не оцінила гідно українська історіографія, був небіж Михайла Сергійовича Сергій Шамрай. Вихованець історичного факультету Київського ІНО, він досить рано виявив здібності дослідника і восени 1924 р. був зарахований без випробувального терміну до Науково-дослідної кафедри історії України у Києві[70]. Враховуючи реалії тих часів, М. С. Грушевський накинув племіннику модну тему з історії селянських рухів під красномовною назвою «Київська козаччина 1855 року»[71]. Сам М. С. Грушевський, як ми вже зазначали, не дуже цінував XIX ст., бо вбачав там зародки соціалістичної революції, однак змушений був вдатися через племінника до теми союзників пролетаріату[72]. Зрештою, Сергій Вікторович тільки принагідно займався своєю промоційною працею (щось на зразок кандидатської. — *І. В.*), зате тогочасні часописи рясніли публікаціями молодого історика, здебільшого з суспільно-політичної проблематики[73]. Це свідчить про приховане бажання небіжа будь-що наслідувати дядька навіть у тематиці творчості. Михайло Сергійович майже не завантажував Сергія організаційною роботою, даючи йому простір для занять історичними дослідженнями. Молодий Шамрай цінував увагу заслуженого академіка і досить часто виступав на засіданнях кафедри[74]. Його промоційну працю було поставлено на обговорення 19 лютого 1928 р.[75] Основними доповідачами виступали Михайло та Олександр Грушевські, які, звичайно, дали роботі позитивно-схвальну оцінку. Незважаючи на деякі критичні зауваження академіка М. П. Василенка та чл.-кор. В. І. Щербини, дослідження було визнане новаторським. Не вдаючись у подробиці, хочемо звернути увагу на епізод, який не одразу впадає у вічі, а саме — присутність на захисті представника Укрнауки Л. М. Левитського. Ця постать заслуговує на увагу хоча б тому, що він був членом комісії НКО УСРР і політкомісаром, людиною авторитетною і впливовою. Зрозуміло, що підтримка такої особи повинна була відіграти головну роль у переведенні Сергія на посаду наукового співробітника. Це питання тоді досить гостро обговорювалося в Академії і викликало незадоволення частини науковців рішенням Укрнауки[76]. Михайло Сергійович мало звертав на це уваги. В питаннях добору кадрів, особливо своїх родичів, для нього не існувало ніякої колегіальності. Однак, щоб вгамувати академічне середовище, М. С. Грушевський все ж доручив секретарю кафедри С. В. Глушку написати стримано-критичну рецензію на працю Сергія[77]. Михайло Сергійович явно сприяв науковому зростанню Сергія, який зреш-

тою став його довіреною особою. Тому цілком логічно, що висланий за межі УСРР М. С. Грушевський саме йому в 1933 р. доручив важливу і смертельно небезпечну справу врятування наукового архіву Історичної секції[78]. Значення цієї сміливої акції буде зрозумілим, якщо взяти до уваги, що в умовах тоталітаризму матеріали названої секції могли відіграти основну роль у репресіях проти родини Грушевських. Рятуючи себе і частину родичів, Михайло Сергійович не врятував Сергія. Саме спроба вивезти названий архів послужила фактичним, хоч і не основним приводом для арешту С. В. Шамрая. Двічі довелося йому зазнати всіх «радощів» концтабору. Помер він 4 січня 1939 р. в одному з арештантських притулків Севвостлагу[79].

До родичів М. С. Грушевського належав і Ф. Я. Савченко — чоловік небоги Марії Сильвестрівни. Про це писала Н. Д. Полонська-Василенко — свідок багатьох вуанівських подій[80]. Дружиною Ф. Я. Савченка була О. Т. Зисс[81]. Правда, родич М. С. Грушевського В. С. Денисенко називає її Ольгою Богумилівною Засс[82], однак це, без сумніву, одна й та сама особа[83]. Ймовірно, що Савченко не був талановитим ученим[84], проте проявив себе умілим організатором творчого процесу, виконавцем найважливіших доручень М. С. Грушевського[85]. Він був особистим секретарем Михайла Сергійовича, який мав грандіозні задуми щодо праці в царині історичної науки, що значно перевищували скромні тогочасні можливості Академії, і часто через голову керівництва ВУАН вирішував свої справи[86]. Все це вимагало не тільки здібних дослідників, а й дипломатичних і наполегливих людей. Безперечно, Савченко знав багато таємниць М. С. Грушевського, насамперед, фінансових. На наш погляд, саме він став основною ланкою між Історичними установами ВУАН і НКО УСРР, між М. С. Грушевським і М. О. Скрипником та Ю. І. Озерським, а також багатьма іншими керівниками від науки. Збереглося чимало свідчень самого Федора Яковича про його харківські і московські поїздки, де він згадує про свою нелегку місію: «З минулого четверга сиджу у Москві: добуваю валюту, працюю в архіві, в бібліотеці. Маю вже деякі результати. Завтра, мабуть, здобуду ліцензію на травень, а в перших числах червня обіцяли дати і на червень. Всього разом буде якась тисяча. Коли б не поїхав, то не було б нічого. Сьогодні розмовляв з Скрип[ником] також і про Ваші справи», — писав він академіку К. О. Студинському[87]. Ще й до сьогодні не цілком зрозумілий механізм успіхів Савченка, мало ми знаємо і про його особисті взаємини з державно-партійними керівниками НКО УСРР та Укрнауки, але одне безперечно — чимало нагальних, болючих питань Федір Якович вирішував саме завдяки своїм зв'язкам з головою Укрнауки Ю. І. Озерським — колишнім працівником Агітпропу ЦК КП(б)У, в минулому боротьбистом, який у 1927 р. замінив на цьому посту М. І. Яворського. Саме з допомогою Озерського Савченку вдалося розв'язати чимало важливих завдань, які шокували наукову громадськість Академії. Так, він добився передачі в структури Грушевського кількох штатних одиниць, що вже були закріплені за іншими комісіями, а також переведення С. В. Глушка та С. В. Шамрая з аспірантів у наукові співробітники, а К. М. Грушевської — в дійсні члени кафедри. М. З. Левченко припускав, що Ю. І. Озерський — шкільний товариш і близький приятель Ф. Я. Савченка[88]. Кращого співробітника Михайлу Сергійовичу годі було й шукати, тому не дивно, що він не забарився подати кандидатуру кмітливого і спритного родича на дійсного члена кафедри і професора першого ступеня. Піддаючи скрупульозному аналізу творчу спадщину і педагогічний стаж свояка Михайла Сергійовича, ми бачимо, що весь цей доробок навряд чи тягнув на звання наукового співробітника, бо поверхова тематика з культурницької проблематики і обсяг зробленого (кілька дрібних статей у часописах; монографія «Заборона українства 1876 р.» з'явилась тільки в 1930 р.) промовляють про що завгодно, тільки не про право на таке високе становище[89]. Однак М. С. Грушевський надавав діяльності Савченка неабияке значення. Саме він поставив його на чолі надзвичайно важливої Комісії історії Західної України[90]. В

умовах відлучення УСРР від зовнішнього світу, безумовно, саме ця комісія відігравала основну роль у закордонних зв'язках. За планами Михайла Сергійовича, на її основі проектувалося створити Дослідний інститут Західної України[91]. Незважаючи на те, що в комісії було тільки дві штатні посади, вона завдяки інтегруванню в неї НТШ перетворилася фактично на Академію в структурі ВУАН, отже, мала більший, порівняно з іншими комісіями, кошторис[92].

Кипуча діяльність Савченка та його постійні службові підвищення викликали здивування і незгоду співробітників кафедри. Так, В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко, О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, Л. О. Окиншевич, І. І. Кравченко надіслали протест до Президії Академії, в якому висловили незадоволення неколегіальністю атестації Савченка[93]. Цей епізод не був поодиноким. Мабуть, вершиною незадоволення академічної громадськості діями свояка Грушевського стала ухвала до протоколу Спільного зібрання ВУАН від 17 жовтня 1927 р., де йшлося про самоуправні дії Ф. Я. Савченка. Сьогодні вже оприлюднено «Осібну гадку академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитану на засіданні 31 жовтня 1927 р.», подану 7 листопада того ж року. По суті це була індульгенція М. С. Грушевського на всі заходи свого родича[94], більше того, цей документ засвідчував на найвищому рівні безмежну довіру визначного вченого до останнього.

Ще про один бік цієї справи слід сказати окремо. Реабілітуючи Ф. Я. Савченка і даючи йому додаткові повноваження, М. С. Грушевський, що важливо, отримав повну підтримку з боку НКО УСРР[95]. Цілком певно, що утаємничення Ф. Я. Савченка в справи М. С. Грушевського та діяльність керованих ним установ стали причиною того, що з усіх Грушевських він був заарештований першим. Останні відомості про Ф. Я. Савченка обриваються на 1938 р.

Дещо схожі науково-організаційні функції, але в менших масштабах виконував Сильвестр Глушко — чоловік Ганни Іванівни Безручко, сестри першої дружини В. С. Денисенка[96]. Ще в першій партії аспірантів він потрапив до славетного українознавця[97] і став його улюбленцем. С. Глушко був секретарем М. С. Грушевського, але в масштабах Науково-дослідної кафедри історії України. Слід гадати, що саме ним, за згодою Михайла Сергійовича, розроблялися планові завдання, визначався кошторис, велись окремі протоколи засідань відділу історії України. За деякими відомостями, він потрапив до найближчого оточення Михайла Сергійовича завдяки Савченку[98]. За свідченням вуанівського співробітника М. М. Новицького, Глушко був людиною скромною і працьовитою, проте нічим іншим не вирізнявся від усіх кафедралів[99]. А втім, Михайлу Сергійовичу саме такий працівник і був потрібний, адже мало хто погодився б займатися нудною адміністративною роботою. Перевантажений нею, Сильвестр Васильович так і не встиг завершити своє дослідження «Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX століття»[100]. На нашу думку, це мало цікавило Грушевського, головне, що Глушко досить кваліфіковано виконував свої обов'язки секретаря. Можливо, саме це й спонукало Михайла Сергійовича призначити його редакційним співробітником часопису «Україна», фактично його секретарем[101]. Це був відповідальний пост, що потребував великих організаційних здібностей та здатності визначати напрямок та ідеологію журналу. Звичайно, керівником і організатором видавничого життя залишався М. С. Грушевський. Проте в нормальному функціонуванні «України» заслуга Глушка безперечна. Слід наголосити, що часопис став рупором сімейства Грушевських, які, за попередніми підрахунками, в 1924—1931 рр. опублікували в ньому 131 розвідку різного плану із загальної кількості 835. На перший погляд, ця цифра ніби незначна, щось трохи більше 16%, однак, якщо згадати, що цей відсоток припадає всього на 7 осіб із 242 авторів, то вона вже не здається незначною[102]. Та чи могло бути поіншому? Плодовиті й науково активні Грушевські визначали рівень і спрямування журналу, націленого на вільну, не зашорену ідеологічними догма-

ми українську історичну науку. Бо, як свідчила Катерина Грушевська, не було жодного випадку, щоб редколегія пропустила комунізовану статтю[103]. Нам вбачається за цими лаконічними словами й велика праця Сильвестра Глушка. Тривалий час його подальший шлях не був відомий. В різних енциклопедичних виданнях незмінно згадувалося, що він загинув за часів єжовщини[104]. Та доля була більш поблажливою для Сильвестра Васильовича. Відсидівши по сумнозвісній 54-й статті 5 років виправно-трудових концтаборів, він з 1937 р. залишився працювати в Ухтимжтаборі старшим економістом планово-виробничої частини будівельного управління. Тут він вдруге одружився на місцевій вчительці З. М. Александровій, бо його арешт розірвав шлюбний зв'язок з першою дружиною Г. І. Безручко. Довгий час він проживав у місті Ухті (Комі АРСР), повністю змінивши професію і відмовившись від своєї попередньої діяльності. У 1958 р. він ще був живий[105]. Є дані, що після реабілітації С. В. Глушко повернувся на Україну і доживав свій вік під Києвом, в м. Ірпені[106].

Десь у 1926 р. в обрії М. С. Грушевського потрапив В. С. Денисенко — з 1925 р. хрещений батько дочки С. В. Шамрая — Вікторії, а пізніше, в 40-х роках, — чоловік небоги Ольги Шамрай[107]. Слід зазначити, що життя Ольги Шамрай було досить складним. До В. С. Денисенка вона вже двічі була одружена. Імена її чоловіків відомі. Один з них: А. Г. Петрицький — уславлений український художник, другий — популярний свого часу більшовицький літературний критик В. Т. Василенко (літературний псевдонім — Десняк)[108]. Звичайно, цей фактріднив сімейство Грушевських з мистецьким та письменницьким середовищем, хоча й без нього сама постать Михайла Сергійовича магічно притягала до себе український інтелектуальний світ.

Відомо, що В. С. Денисенко в 1926 р. став кандидатом, а згодом і аспірантом Науково-дослідної кафедри історії України, точніше Кабінету примітивної культури, де ним опікувалась Катерина Грушевська[109]. Очевидно, М. С. Грушевський ставився до нього з підозрілістю, як і дехто на кафедрі. С. В. Глушко висловив з цього приводу цікаве міркування. Аспірантам були відомі зв'язки В. С. Денисенка з секретарем партосередку ВУАН Л. М. Артемським[110]. Однак, працюючи на кафедрі Грушевського, Денисенко, безумовно, не міг не підпадати під впливи тогочасного оточення. Адже і сам історико-соціологічний метод, і та тематика, що її розробляли в Кабінеті Катерини Грушевської, так чи інакше, викликали в нього відчуття свого кровно-родового зв'язку з українською землею, з національно-патріотичним середовищем. Тому не дивно, що за досить короткий час він став кваліфікованим етнографом, досвідченим знавцем демонологічних питань. Його доповіді — «Смерть і похорон в українській обрядовості», «Забави при мерці», «До обрядовості Русалчиного Великодня»[111] — і сьогодні вражають вдумливого читача. Вірогідно, саме ця неаполітизована тематика й тримала В. С. Денисенка на нейтральних позиціях, бо, як свідчив аспірант М. С. Грушевського талановитий історик В. Д. Юркевич, в їх середовищі тоді постійно змагалися два угруповання — ті, хто підтримував М. С. Грушевського (С. В. Глушко, С. В. Шамрай, В. Д. Юркевич), і ті, що за завданням партійних органів постійно вели з ним боротьбу (І. І. Кравченко, В. Я. Камінський)[112]. Ясна річ, що цей нейтралітет В. С. Денисенка навряд чи імпонував Михайлу Сергійовичу, проте він все ж добився для нього досить високої посади старшого наукового співробітника[113]. У період погрому Історичних установ М. С. Грушевського В. С. Денисенко виїхав з Києва і деякий час працював етнографом Північного морського шляху[114], а повернувшись до столиці, обіймав (на запрошення М. Т. Рильського) у 1944—1947 рр. посаду вченого секретаря в Інституті мистецтва, фольклору та етнографії. Помер він у серпні 1964 р. і похований на Байковому кладовищі біля своєї першої дружини Марії Іванівни Безручко[115].

До сімейства Грушевських належав і Георгій Іполитович Ломов-Опоков — двоюрідний брат М. С. Грушевського, споріднений з ним по лінії

його матері Марії Захарівни[116]. Відомий партійний діяч, деякий час член політбюро ЦК КП(б)У, а в 1931—1933 рр. заступник голови Держплану СРСР, він, за деякими глухими вістками, відіграв досить значну роль під час арешту М. С. Грушевського в 1931 р. Якщо спогади колишньої аспірантки Михайла Сергійовича О. М. Степанишиної відповідають дійсності, то саме Г. І. Ломов-Опоков добився аудієнції у Й. В. Сталіна, і останній дав розпорядження заступнику голові НКВС СРСР Г. Г. Ягоді звільнити видатного вченого-історика[117]. Однак навряд чи можна говорити про те, що зв'язок з партійцем високого рангу допомагав Михайлу Сергійовичу вирішувати проблеми наукового життя.

На жаль, дуже мало відомо про таке цікаве явище, як кумування, хоч воно через різні обставини відігравало певну роль у планах М. С. Грушевського[118]. Досить довго Михайло Сергійович та Марія Сильвестрівна проживали у Львові, і саме на цій славній галицькій землі треба шукати первинні корені їх свояцтва. Якщо слово «похресник» (хрещеник), яке вживає Є. Калитовський у листі до К. Студинського, відповідає дійсності, то Марія Сильвестрівна свого часу хрестила сина Єроніма Калитовського, вірогідно, Павла[119]. Є. Калитовський був відомим західноукраїнським письменником-сатириком і громадсько-культурним діячем, редактором популярного журналу «Комар», довголітнім членом НТШ. Теплі й дружні відносини, овіяні серпанком романтизму, на довгі роки збереглися між Грушевськими і Калитовськими.

Людина набожна, душевна, товариська, Марія Сильвестрівна опікувалася і долею маленького Костя Паньківського, хрещеною мамою якого була. Паньківський-старший — член-засновник НТШ, відомий у Галичині громадський діяч — був одружений з Йосифою Федак, найближчою подругою Марії Сильвестрівни. На весіллі Паньківських Михайло Грушевський був свідком[120]. В роки другої світової війни Кость Паньківський-молодший — тоді вже відомий політичний діяч, один з керівників впливового Українського Центрального Комітету, що діяв на західноукраїнських землях, допомагав матеріально в окупованому німцями Києві зубожілим Грушевським[121]. Мабуть, не варто говорити, що ці посвоячення могли принести чималу користь у масштабному проекті Михайла Грушевського по перетворенню НТШ в Західноукраїнську Академію, ідею якої він виношував наприкінці 20-х років[122].

Отже, М. С. Грушевський умів добирати співробітників — річ виняткова для керівника історичними студіями. Він створив не тільки українську історіографію, а й ті кадри істориків, які, за його задумом, повинні були продовжити дослідницькі пошуки, поглибити і вдосконалити схему українського історичного процесу. Серед соратників М. С. Грушевського виблискують прізвища акад. М. Ф. Біляшівського, чл.-кор. В. І. Щербини, професорів О. Ю. Гермайзе, А. С. Синявського, П. В. Клименка, В. Г. Ляскоронського та багатьох інших, більш і менш талановитих, які переважно були поза штатом. Загалом, як відзначає відомий знавець ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко, чисельність співробітників Історичних установ М. С. Грушевського наближалась до 100 чоловік[123]. Це твердження цікаве саме по собі, якщо врахувати, що в названому закладі в 1928 р., в період його апогею, було 28 штатних посад, левову частину яких посідали кревняки Михайла Сергійовича. Та навіть при цьому М. С. Грушевський діяв за принципом «довіряй, але й перевіряй», що характеризує його як розумного політика в сфері науки. Відомо, що Історичну секцію ВУАН очолювала виборна рада, головою якої був, зрозуміло, М. С. Грушевський, а членами — проф. О. С. Грушевський (брат), М. М. Ткаченко, І. І. Щитківський і Ф. Я. Савченко (свояк). Робочим органом виступало Бюро Секції у складі професорів О. С. Грушевського (брат), О. Ю. Гермайзе та М. М. Ткаченка. В Ревізійну комісію входили чл.-кор. В. І. Щербина і С. В. Глушко[124]. Завдяки такому розподілу М. С. Грушевський отримував при вирішенні важливих справ майже 50% голосів. З іншого боку, такий «демократичний» розподіл

дозволяв у швидкоплинній політичній та академічній обстановці оперативно вирішувати нагальні питання.

Сьогодні вже стало хрестоматійним твердження, що М. С. Грушевський не мав більшості у Спільному зібранні ВУАН, яким фактично керував тандем академіків А. Ю. Кримського (неодмінний секретар) і С. О. Єфремова (віце-президент), і часто вдавався до послуг вищого керівництва УСРР. Непорозуміння між ними (політичні, науково-організаційні, особисті) — це окрема сторінка дослідження[125]. Ми ж тут тільки підкреслимо, що внутріакадемічну боротьбу уміло використовували державно-партійні органи для втручання в суверенні справи ВУАН, що, зрозуміло, ослаблювало єдність наукової установи. Звичайно, вина лежить на всіх, однак доводиться визнати, що М. С. Грушевський відігравав тут першу роль, на жаль, сумнівну. Він діяв не зловмисно, а задля науки і, як завжди, з допомогою свого найближчого оточення, переважно родичів. Тому, очевидно, мав рацію акад. С. О. Єфремов, коли писав у своєму «Щоденнику»: «Що за пуста і нікчемна людина! Користується од Академії усім добрим, усіх своїх родичів попримощувала — і риє під Академію»[126]. Залишаючи останню тезу на науковому сумлінні автора, все ж наголосимо, що в Історичних установах ВУАН, які в очах тодішньої громадськості без перебільшення мали загальноукраїнське значення[127], було щонайменше 10 осіб з сімейства Грушевських. Зв'язані кровно, посвоячені і споріднені, очолювані М. С. Грушевським, вони активно впливали на розвиток історичної науки в Україні, а тому й на життя всієї ВУАН. Та, мабуть, найцікавіше те, що відомі українські дослідники, такі, як академіки М. Є. Слабченко та Д. І. Багалій, тодішні опоненти М. С. Грушевського, теж частково спиралися у своїй діяльності на родинні зв'язки. Перший, як міг, допомагав синові Тарасу, своїй майбутній невістці Марії Єлизаровій і другій дружині — його колишній студентці Інні Пятницькій[128], а Д. І. Багалій всіляко опікувався двома своїми доньками — Ольгою Багалій-Татариновою і Наталією Ладиженською[129]. Подібної тактики дотримувалися й академіки А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов. Агатангел Юхимович протегував чоловікові сестри — ученому секретареві Археографічної комісії ВУАН Г. А. Іванцю[130] і прийомному сину М. З. Левченку, якого зробив своїм особистим секретарем і завідуючим академічною друкарнею (щоправда, останній майже не отримував за це платні)[131]. Людина хвороблива, фактично інвалід, бо слабував на катаракту очей, А. Ю. Кримський потребував здібного та працьовитого помічника, яким і став М. З. Левченко. Тому не дивно, що з усіма наближеними до Миколи Захаровича людьми Кримський так чи інакше солідаризувався (наприклад, із співробітницями ВУАН М. Й. Явяковською та С. М. Терещенко)[132].

Академік С. О. Єфремов влаштував свого небожа М. П. Павлушкова, студента Київського ІНО, перекладачем в академічну друкарню[133], а брата своєї фактичної дружини Онисії Федорівни — В. Ф. Дурдуківського — помічником голови Науково-педагогічної комісії ВУАН[134]. Всіляко підтримував він і свого брата П. О. Єфремова — професора Дніпропетровського ІНО та члена Музейної комісії ВУАН[135]. Не можна не підкреслити, що це були люди талановиті, безмежно віддані тій справі, яку робили, і вони залишили помітний слід у науці. Та й, кінець кінцем, високоосвічених працівників тоді було обмаль.

На наш погляд, М. С. Грушевський свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій. При цьому він, безсумнівно, керувався не особистими інтересами. В основі всієї його діяльності була турбота про те грандіозне будівництво, яке він розпочав в українській історичній науці і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершене. Сила авторитету оточення Грушевського, в тому числі і родичів, що спиралося на його авторитет відомого історика, давала йому змогу творити й здійснювати широкі наукові плани. Це родинне згуртування потрібне було Михайлу Сергійовичу для відстоювання інтересів вільної української історичної науки і захисту її від відвертої насильницької комунізації. З іншого боку, це

була відповідь славетного суспільствознавця на партійне земляцтво, яке саме в ті роки почало укорінюватися на рідних теренах. В умовах відносної наукової демократизації, ця його політика була зрозуміла частині наукової громадськості, хоч часто й призводила до загострення внутріакадемічних взаємин. Державно-партійна влада до певного часу «не помічала» родинний сепаратизм М. С. Грушевського, проте вже в добу формування командно-бюрократичної системи, що призвела до стандартизації наукового мислення, знищила його.

Отже, сімейна політика М. С. Грушевського в галузі суспільних досліджень була фактично приречена. Та вона залишилась яскравою і повчальною сторінкою на скрижалях історії і, безсумнівно, принесла незрівняно більше користі, ніж шкоди. Свої висновки ми робили, основуючись переважно на джерелах, іноді допускаючи окремі гіпотези, які, однак, грунтувалися на документальній основі. Зрозуміло, що їх не можна вважати істиною в останній інстанції, бо дослідження, по суті, тільки розпочалося.

[1] Див.: «Чого я сюди вернувся?..». Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка (Публ. В. Д. Босчка) // Літер. Україна. — 1990. — 19 липня; Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського. — К., 1991. — 48 с.

[2] Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх // Український історик (далі — УІ). — 1984. — № 1—4. — С. 260—261. Кедрин Іван (Рудницький, 1896—1995) — журналіст і редактор, брав участь у визвольній боротьбі УНР. Член Екзекутиви і Центрального Комітету УНДО, Голова Спілки українських журналістів у США.

[3] Див.: Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 359.

[4] У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). — К., 1993. — С. 398.

[5] Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф., д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 27.

[6] Зазначимо, що деякі історики 20-х років (М. Є. Слабченко, О. П. Оглоблин) розробляли схему економічної самостійності України XVIII—XIX ст. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 168—169.

[7] Див.: Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1964. — № 2/3. — С. 3—5. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський, 1866—1934 // УІ. — 1966. — № 1/2. — С. 10—11 (прим. 14).

[8] Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1. — С. XXXIV—XXXVII.

[9] Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Київі та Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914—1923 // Україна. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 184.

[10] Див.: Перед загальними зборами Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — С. 2—11.

[11] Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934) // Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 85.

[12] Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — ЦНБ, ІР), ф. Х, № 1686.

[13] Там же. — № 2076.

[14] Див.: Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 8—9; Науково-дослідча катедра історії України в Київі // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі. — К., 1926. — Т. 1. — С. VIII.

[15] Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // УІ. — 1991—1992. — № 3—4, 1—4. — С. 149.

[16] Див.: Лист о. Николая Вояковського до Любомира Винара від 2 березня 1966 // Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. — Нью-Йорк — Київ — Торонто. — 1995. — С. 213—214.

* Нобіль (лат. nobilis) — знатний, благородний.

[17] Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. — 1962. — № 1. — С. 27.

[18] Див.: Вояківська-Мочульська О. З поля народного мистецтва в Галичині // Україна. — 1930. — Січень—лютий. — С. 231—232; У півстолітніх змаганнях... — С. 672.

[19] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 323, арк. 10—12.

[20] Там же, спр. 335, арк. 112.

[21] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 44.

[22] Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 118—119.

[23] Науково-дослідча катедра... — С. 111.

[24] ЦНБ, ІР, ф. 1, №26307, арк. 3—8.

[25] Старожитності. — 1992. — №20. — С. 9.

[26] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 202.
[27] Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — К., 1994. — С. 43.
[28] Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 9.
[29] Малик Я. Катерина Грушевська // УІ. — 1991 — 1992. — № 3/4, 1/4. — С. 267.
[30] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 5805, арк. 133—134.
[31] У півстолітніх змаганнях... — С. 505.
[32] Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. — К., 1992. — С. 78—80.
[33] Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року») // Український археографічний щорічник (далі — УАЩ). — К., 1992. — Т. 1(4). — С. 337.
[34] Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 428—429.
[35] Сохань П. С., Ульяновський В. І. Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 171.
[36] Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (нарис історії). К., 1993. — Ч. 2. — С. 74; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917—1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New-York, 1957. — Vol. V—VI. — P. 309—313; Піріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 146.
[37] Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1927. — К., 1928. — С. 17.
[38] Саме такі перекази існували в сім'ї графіка Г. М. Пустовійта.
[39] Сосновська Т. «Як я Женю — свого брата — рятував у ЧК». Маловідоме з життя поета Павла Тичини // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1994. — № 1. — С. 166.
[40] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 136—142.
[41] Див.: Протокол засідання керуючого осередку Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідчої катедри історії України у Київі від 18 травня 1928 р. // ЦНБ, ІР, ф. Х. — № 12282, арк. 182.
[42] Малик Я. Катерина Грушевська... — С. 177; Піріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 160.
[43] Життєпис проф. О. С. Грушевського // ЗІФВ ВУАН. — К., 1923. — Кн. II—III. — С. 134.
[44] Винар Л. Михайло Грушевський... — С. 75.
[45] Історія Академії наук України. — С. 256.
[46] ЦНБ, ІР, ф. 1. — № 26135, арк. 5.
[47] У півстолітніх змаганнях... — С. 598; Рибалко О. 1930 — чистка з класовим оскалом // Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 5.
[48] Підраховано автором на основі: Ананьєва Т. Б., Тодійчук О. В. Історично-географічний збірник, 1927—1931. Бібліографічний покажчик // УАЩ. — К., 1993. — Т. 2. (5). — С. 382—383.
[49] Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — С. 6.
[50] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 95.
[51] Піріг Р. Я. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК... — С. 89.
[52] Україна. — К., 1924. — Кн. 1/2. — С. 1.
[53] Див.: Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського // ЗІФВ ВУАН. — К., 1923. — Кн. II—III. — С. 134—136.
[54] Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України... — К., 1929. — Т. 2. — С. XIII; Гермайзе О. А. С. Грушевский. Города В. Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — 240 с. // Україна. — К., 1924. — Кн. 1/2. — С. 190—193.
[55] Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 34.
[56] Діяльність Історичної секції... в році 1927. — К., 1928. — С. 6.
[57] Історія Академії наук України... — С. 256, 360.
[58] Підраховано автором на основі Звідомлення Української Академії наук у Київі за 1924 рік. — К., 1925; Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук... Ч. 2. — С. 151.
[59] Див.: Старожитності. — 1992. — № 18/19. — С. 6; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський... — С. 87; Піріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 53.
[60] Центральний науковий архів НАН України // Інститут архівознавства ЦНБ НАН України (далі — ЦНА), ф. 257, оп. 5, спр. 2, арк. 21 зв.
[61] Див. Архівно-слідчу справу О. С. Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 37—52.
[62] Піріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського... — С. 93.
[63] ЦНБ. ІР, ф. Х. — №4753, арк. 1.
[64] Див.: Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т. 1. — С. 509.
[65] Див.: Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі. — К., 1926. — Т. 1. — С. III.
[66] Історія Академії наук України... — С. 251.

[67] Див., напр., Грушевська О. Гетьманські універсали м. Київу // Історично-географічний збірник (далі — ІГЗ). — К., 1928. — Т. 2. — С. 23—34; Грушевська О. Київська форпостна лінія // ІГЗ. — К., 1927. — Т. 1. — С. 135—144; Грушевська О. З минулого міста Стародуба // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 3. — С. 135—147 тощо.

[68] Київ. — 1988. — № 12. — С. 139.

[69] Шамрай Г. До історії Лівобережних міст у половині XVIII в. // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 2. — С. 159—168; Шамрай Г. З Прилуцького ратушного життя XVIII в. // ІГЗ. — К., 1929. — Т. 3. — С. 149—157; Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // ІГЗ. — К., 1927. — Т. 1. — С. 40—52.

[70] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 95.

[71] Див.: Шамрай С. Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині // ЗІФВ ВУАН. — К., 1928. — Т. XXIV. — 125 с.

[72] О. Оглоблин писав: «Сам М. С. Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамцях його «Історії України-Руси»), своєю «Історією української літератури», історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 — початку 20 століття (праці О. Ю. Гермайзе, С. В. Шамрая та інших)» // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли. — Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995. — С. 46; Правда, за міркуваннями сучасного львівського суспільствознавця Я. Грицака, М. С. Грушевський формував свій тематичний план в міру просування роботи над «Історією України-Руси». // Див.: Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. — Нью-Йорк — Львів, 1995. — С. 148.

[73] Шамрай С., Петровський М. Українські діячі X віку. Тиміш Цюцюра. ЗІФВ ВУАН. — К., 1929. — Т. XXIV — С. 79—99 // Україна. — 1930. — Березень—квітень. — С. 154—157; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // ІГЗ. — К., 1928. — Т. 2. — С. 134—146; Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова // За сто літ. — К., 1927. — С. 236—258; Шамрай С. Праці В. І. Щербини з історії Києва // Нові студії В. І. Щербини з історії Києва. — К., 1926. — С. XV—XXIII тощо.

[74] Див., напр.: Діяльність Історичної секції... в році 1927. — С. 15.

[75] Прилюдна оборона праці С. В. Шамрая «Київська Козаччина 1855 р.» // Україна. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 172—173.

[76] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 134.

[77] Глушко С. Сергій Шамрай. Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині — ЗІФВ ВУАН. — Т. XXIV і окремою відбиткою. К., 1928. — 125 с. з мапою // Україна. — К., 1930. — Січень—лютий. — С. 188—190.

[78] Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. — С. 171.

[79] Див.: Тронько П. Т. Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський) // Репресоване краєзнавство... — С. 15.

[80] Див.: Винар Л. Матеріяли до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко // VI. — 1983. — № 2/4. — С. 67.

[81] Див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство. — С. 168; Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського. Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. — К., Полтава, 1992. — С. 50.

[82] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 171.

[83] О. Т. (Б) Зисс (Засс) — дочка сестри Марії Сильвестрівни — Олімпії Сильвестрівни, одруженої з о. Костянтином Левицьким, священиком с. Скали над Збручем. Але, як бачимо, прізвища Левицька вона не носила. З братів Марії Сильвестрівни знаємо Еміліана — полковника австрійської армії, і Сильвестра — довголітнього священика (52 роки) с. Богданівки повіту Скалат. Чи Олімпія була ще одружена, ми не знаємо. Якщо відомості Н. Д. Полонської-Василенко не легендарні, то вірогідніше припустити, що О. Т.(Б) Зисс (Засс) була якоюсь далекою родичкою дружини Михайла Сергійовича // Див.: Лист о. Николая Вояковського // Винар Л. Михайло Грушевський... — С. 214.

[84] Н. Д. Полонська-Василенко лайливо-образливо називала його нездарою // Див.: Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Л. Винара від 23 листопада 1968 р. // Винар Л. Матеріяли до біографії... — С. 67.

[85] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 31.

[86] Див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство... — С. 168—169.

[87] У півстолітніх змаганнях... — С. 562—563.

[88] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 133.

[89] Див.: Бібліографію Ф. Я. Савченка в: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 98—99; Ohlobyn O. Ukrainian Historiography... — P. 317.

[90] Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 54. Ф. Я. Савченко був також керівником Комісії заходознавства і американознавства, хоча й не розгорнув своєї роботи.

[91] Рубльов О. С. Особистий секретар... — С. 170.

[92] Діяльність Історичної секції... в 1926 році. — С. 22—23.

[93] ЦНБ. ІР, ф. Х. — №26391, арк. 2—3; Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії... — С. 339.

[94] Див.: УАШ. — Т. 1 (4). — С. 341—351.

[95] Рубльов О. С. Повертаючись до надрукованого. Гирич І. Б., Кіржаєва С. М. До

10* 6-445

історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Особної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». — УАЩ. — К., 1992. — Вип. 1(4). — С. 332—340 // УАЩ. — Т. 2(5). — С. 432.

[96] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 171.

[97] Науково-дослідча катедра історії України у Києві // Студії з історії України... — С. VIII.

[98] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 7.

[99] Т а м ж е, арк. 188.

[100] Див. Україна. — К., 1928. — Кн. 4. — С. 162—165.

[101] З огляду на те, що справжній секретар колегії Ф. Я. Савченко часто був відсутнім, безсумнівно, всі редакційні обов'язки лежали на С. В. Глушку // В и н а р Л. Найвидатніший історик України... — С. 129; С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. М. С. Грушевський і Academia. — С. 163.

[102] Підраховано автором на основі: Науковий часопис українознавства «Україна» (1907—1932): Покажчик змісту. Упоряд. Р. В. М а й б о р о д а, В. Г. В р у б л е в с ь к и й. — К., 1993. — 140 с.

[103] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 102.

[104] Див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — К., 1993. — Т. 1. — С. 382.

[105] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 202.

[106] За ці відомості складаю подяку співробітниці Музею міста Києва С. М. Паньковій.

[107] П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського... — С. 175—176.

[108] Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. Спомини // Київ. — 1988. — №12. — С. 139 (примітка № 21 С. Білоконя); М а к о г о н І. В. Про створення пам'ятника на могилі М. С. Грушевського // VI. — 1991—1992. — № 3/4; 1/4. — С. 368.

[109] Студії з історії України... — Т. 1. — С. IX.

[110] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47004, арк. 7.

[111] Див.: Діяльність Історичної секції ... в році 1927. — С. 19.

[112] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52028, арк. 23 зв.

[113] Т а м ж е, спр. 47004, арк. 171.

[114] Т а м ж е, спр. 52028, арк. 27.

[115] За ці дані щиро дякую співробітнику Музею міста Києва М. О. Кучеренко.

[116] Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Автобіографія // Архіви України. — 1991. — № 1. — С. 16—17. Між іншим, у ній Михайло Сергійович зазначав, що його мати Глафіра Опокова належала до священицької родини.

[117] Див.: О. М. [С т е п а н и ш и н а] Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. — Львів, 1943. — Ч. 3. — Березень. — С. 4—5.

[118] За окремими відомостями, М. С. Грушевський хрестив сина стрийського судді Вікентія Микласевича і небоги Марії Сильвестрівни — Ольги Микласевич — Олександра, а також одну з дочок (Марію чи Наталку) двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського. Однак по цих кумівських лініях неможливо простежити участь посвоячених родичів іменитого історика в його вуанівських установах.

[119] У півстолітніх змаганнях... С. 484, 494.

[120] Див.: Лист Костя Паньківського до Любомира Винара від 28 жовтня 1966 р. // В и н а р Л. Михайло Грушевський... — С. 215, 216.

[121] П а н ь к і в с ь к и й К. Роки німецької окупації (1941—1944). — Нью-Йорк—Торонто, 1965. — С. 408.

[122] Г р у ш е в с ь к и й М. З нагоди 150-ї книги Записок // Записки НТШ. — Львів, 1929. — Т. 150. — С. 3.

[123] П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Українська Академія наук. — С. 45.

[124] З а р у б а В. М. Постаті (Студії з історії України). — К., 1993. — Кн. 2. — С. 45.

[125] Див., напр.: Г и р и ч І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 10—11; Г и р и ч І. Б., К і р ж а є в С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. — С. 332—340.

[126] ЦНА, ф. 257, оп. 5, спр. 2, арк. 14 (запис від 11 березня 1925 р.).

[127] Свідок тих подій тоді молодий науковець, а згодом відомий літературознавець, іноземний член НАН України Г. О. Костюк так барвисто окреслив значення осередку М. С. Грушевського: «Історичні установи Грушевського у ВУАН були для нас керівним штабом української історичної науки. Катедра історії при Інституті марксизму М. Яворського й Катедра історії Слобідської України акад. Багалія у Харкові, Катедра історії при Одеському ІНО академіка М. Слабченка, Полтавське наукове товариство під головуванням професорів Щепотієва і Пархоменка, Катеринославське наукове товариство під головуванням акад. Д. Яворницького та інші — все це в нашому розумінні були лише відгалуженням Історичних установ ВУАН» // К о с т ю к Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. — С. 243.

[128] Див.: З а р у б а В. М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. — 1992. — № 5/6. — С. 70—84.

[129] Див.: Б о г д а ш и н а О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921—1934 рр.). — Харків, 1994. — 195 с.; К р а в ч е н к о В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990. — 175 с. Н. Д. Ладиженська проживала в Ростові, де її чоловік професор О. М. Ладиженський працював в університеті, однак батько залучав її до роботи в галузі історії України // Див.: Листи О. Д. Багалій-Татаринової до Н. Д. Полонської-Василенко в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 106 (всього 67 послань на 112 сторінках). Листи-відповіді зберігаються в родинному архіві сім'ї Багаліїв у Харкові і зараз готуються до друку автором цієї статті та О. М. Богдашиною.

[130] У півстолітніх змаганнях... — С. 526.
[131] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... — С. 20—21.
[132] Деякий час М. З. Левченко проживав у М. Й. Явяковської, з якою, ймовірно, мав намір побратися. С. М. Терещенко, завідуючій Звенигородським етнографічним музеєм, А. Ю. Кримський запропонував співробітництво з Етнографічною комісією ВУАН // Див. Архівно-слідчу справу М. З. Левченка: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 24, 43.
[133] Там же, арк. 15.
[134] Снєгірьов Г. Набої для розстрілу // Київ. — 1990. — № 2. — С. 79; Рада. — 1992. — 27 березня; Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 79.
[135] Наука и научные работники СССР. — Ленинград, 1928. — Ч. VI. — С. 127; Чабан М. Дослідник історичного повістярства // Старожитності. — 1993. — № 9/10. — С. 2—4.

Ігор Володимирович Верба — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Проживає й працює у Києві. Діапазон наукових інтересів дослідника: козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст., українська історіографія 20—40-х років XX ст. На цю тематику автором опубліковано майже 100 праць. Серед них «Н. Д. Полонська-Василенко» // Київська старовина. — 1993. — № 5; «О. П. Оглоблин» // Український історичний журнал. — 1995. — № 5,6; «Спроба відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — початок 1942 рр.)» // Український історик (Нью-Йорк—Торонто—Київ—Львів—Мюнхен). — 1995. — № 1—4; «Від Богдана до Івана, або як загинула українська козацька держава» // Наука і суспільство. — 1994. — № 7/8, 9/10; та ін.

Любомир Винар.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ІСТОРИК І БУДІВНИЧИЙ НАЦІЇ.

(Статті і матеріали). — (Упорядкування, вступна стаття — І. Гирича).

К., 1995. — 304 с.; іл.

Книга Любомира Винара вийшла найпершою серед усіх видань в Україні і діаспорі з присвятою до 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Вже своєю назвою вона якнайвлучніше визначає місце славетного ювіляра в українському історичному процесі: історик нації і будівничий нації, бо він був не лише видатним літописцем історії свого народу, а й сам творив її.

Українське історичне товариство здійснило це видання спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. На титулах (англійською і українською мовами) ошатної, гарно оформленої та ілюстрованої книги зазначено, що видрукувала її Фундація ім. О. Ольжича у Нью-Йорку — Києві — Торонто у 1995 р. Проте вже з наступної ненумерованої, а по відліку 4-ї сторінки, дізнаємося, що насправді вона видрукована у Києві видавництвом ім. Олени Теліги. І хоч, по-сучасному, тираж видання ніде не зазначено, нам вдалося довідатися, що заходами Фундації та завдяки дотації з «Видавничого Фонду М. Грушевського ім. інж. Василя та д-ра Тетяни Ростунів» із США було випущено 2500 примірників. Така кількість, звісно, не задовольняє попит, навіть якщо і не брати до уваги той факт, що частина тиражу, напевно, пішла в Нью-Йорк і Торонто, тобто, розповсюджена в діаспорі.

Ім'я автора книги добре знають всі, хто цікавиться грушевськознавчою тематикою, — відомий науковець із діаспори, голова Українського історичного товариства, професор Кентського державного університету у США Л. Винар на сьогодні — один із найавторитетніших дослідників життя і творчої спадщини Михайла Сергійовича Грушевського. Упорядник ви-

дання І. Гирич коротко знайомить читача у своїй вступній статті «Засновник грушевськознавства» з науковою біографією історика, бібліографа і педагога, який належить до покоління тих українських вчених, що їм випала доля формуватися і ставати на самостійний шлях наукового пошуку вже в еміграції.

Рецензоване видання є другою книгою професора Л. Винара, яка вийшла в Україні. Починається вона з авторської присвяти — «Історикам — спадкоємцям історіографічної спадщини Михайла Грушевського», але адресована не лише вузькому колу фахівців, а всім, хто прагне краще осягнути ключову постать Михайла Грушевського на тлі новітньої української історії. Авторський вступ пояснює історію цього видання, а стаття «Як я став грушевськознавцем (замість передмови)» з'ясовує причини зацікавлення автора студіями з цієї тематики та розповідає про зародження і розвиток грушевськознавства як міждисциплінарної науки на зразок шевченкознавства та франкознавства. Принагідно згадаємо, що Л. Винар є засновником і багаторічним незмінним головним редактором наукового журналу «Український історик», офіціозу УІТ, на сторінках якого, по суті, постала і розвинулась академічна наука грушевськознавства.

Нова книга Любомира Винара широко представляє різноманітну тематику його грушевськознавчих пошуків. Вона є, власне, збірником вибраних статей і матеріалів, які вже були в різний час опубліковані, більшість з них — поза Україною, переважно в «Українському історику». Це зумовило певну своєрідність видання: сам автор звертає увагу на той факт, що роботи з різних періодів його наукової творчості друкуються тут без змін, отже, є «документами епохи, в якій творилися», проте писалися вони в той час, коли можна було тільки мріяти про доступ до архівних матеріалів Грушевського в Україні. Дослідник мав змогу тоді користуватися лише архівними матеріалами у Західній Європі, Канаді і Америці, також друкованими працями М. Грушевського та роботами про нього, — і більшість цих матеріалів відшукувалися ціною немалих зусиль. Залучаючи всі доступні матеріали про Грушевського, Л. Винар збирав також свідчення осіб, які мали відношення до Михайла Сергійовича, заради збереження правдивої інформації про його життя і діяльність у той час, коли це тотально фальсифікувалося на Батьківщині. В цьому виданні, уточнює автор, не було змоги опублікувати біографічні дослідження, ще деякі праці про науково-організаційну діяльність Грушевського в Україні та поза її межами, як і твори, що містять більш докладний аналіз його суспільно-політичної діяльності. Про це варто лише пожалкувати, бо у випадку, коли б у цій книзі було подано не частину, а увесь тематичний доробок історика з примітками про першу публікацію матеріалу та короткими коментарями автора з погляду сьогоднішнього дня на досліджувані проблеми, то ми б мали солідне історіографічне видання — повне зібрання праць Л. Винара про М. Грушевського.

Структурно-тематично матеріали збірника зведено до п'яти розділів. Перший з них — «Впровадження» — містить узагальнююче-концептуальну працю автора «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії». Ця програмна за задумом стаття в свій час відкривала ювілейний науковий збірник УІТ «Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина», який було видруковано спеціальним томом «Українського історика» за 1991—1992 рр. Опрацьовуючи тему, автор поставив для себе актуальне і складне завдання — критично, але справедливо переоцінити постать М. Грушевського і все те, що було сказано про нього за попередній період. Можна погодитися з головною думкою дослідника, що, оцінюючи діяльність Грушевського, не потрібно вивчати його окремо як історика, науковця і як державника, суспільно-політичного діяча. Аналізована стаття узагальнює і оцінює три головні площини багатовимірної діяльності М. С. Грушевського і водночас вирішує такі завдання: з'ясовує значення історіографічної спадщини історика шляхом аналізу його головних історичних і історіософічних концепцій, висвітлює науково-академічну

діяльність вченого в аспекті розбудови українознавства, показує значення його як громадсько-політичного і державного діяча. Щодо питання методології історичного дослідження при вивченні наукової спадщини і діяльності М. Грушевського автор відкидає можливість будь-якого впливу ідеологічних догм і публіцистичну інтерпретацію при науковому підході. Оцінюючи історіографічний доробок вченого, Л. Винар послідовно і принципово з'ясовує значення історіографічної схеми Грушевського для дослідження східноєвропейської і української історії, її ідейні і політичні наслідки. При цьому історичні концепції, які лягли в її основу, подаються короткими змістовними тезами. Дослідник зводить у концентрованому вигляді зміст провідних ідей історіографічної спадщини Грушевського практично до формули: 1) народ, 2) територія, соборність українських земель, 3) влада, державність. І все це — в контексті українського і світового історичного процесу. Грушевський, констатує автор, «збудував тривалий історичний фундамент для української нації, який мав вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в XX столітті» (с. 32). Цей основоположний висновок Л. Винара знаходить підтвердження у іншого дослідника спадщини Грушевського, і нам видається доречним послатися на тезу М. Жулинського, що саме наука, використовуючи набуті досягнення на новому етапі свого розвитку, обгрунтовує той визначальний контрапункт історичного буття народу, який запліднює національну ідею, і що цим «визначальним контрапунктом, який відкрив нові перспективи соціально-культурного процесу в Україні на переломі століть, і стала історична схема України Михайла Грушевського»[1]. Іншим тематичним аспектом аналізованої статті стала науково-організаційна діяльність видатного вченого (яка дістала свою періодизацію) львівського періоду, пов'язана з НТШ, також у роки національно-визвольних змагань та еміграції, врешті — у ВУАН. Заключна частина стосується питання про вплив спадщини М. Грушевського на сучасне державне і культурно-національне відродження України.

Поза сумнівом, узагальнені виклади схеми Грушевського зроблені професором Л. Винаром і опубліковані у 1986 р. разом з передруком праці М. Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»[2], мали неабияке наукове і суспільне значення і автор ще не раз повертався до обговорення цієї теми. Варто мати на увазі той факт, що Л. Винар, обравши для себе грушевськознавство одним із трьох головних напрямів своїх наукових зацікавлень (поряд з історіографією та дослідженнями тематики козацтва), свідомо і принципово концентрував свою увагу на відстоюванні національної схеми української історії у полеміці з радянською історіографією, яка спиралася на традиційну російську схему та відомі Тези ЦК КПРС від 1954 р., а також з огляду на деякі інтерпретації творчості Грушевського на Заході. Саме цим пояснюється полемічний запал автора, і це певною мірою виправдовує ту обставину, що у різних місцях книги неодноразово зустрічаємо тематичні повтори — обговорення автором як проблеми історичної схеми, так і деяких інших питань. На жаль, ні автор, ні упорядник не вважали за потрібне позначити скрізь, коли і де вперше було опубліковано той чи інший матеріал, тому простежити розвиток наукових поглядів та висновків грушевськознавця щодо обговорюваних проблем досить складно. А непідготовленому читачеві і зовсім незрозуміло, чому книга містить на своїх сторінках багатократне висвітлення одних і тих самих питань.

Другий розділ — «Історіографічні дослідження» — представлено в книзі двома главами (з чотирьох) із монографії автора «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський»[3], в яких досліджується проблема історичної школи Грушевського і її значення та подано розгорнутий аналіз проблеми «Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії. Також вміщено текст доповіді «Михайло Грушевський — історик України», яка була виголошена автором у 1991 р. на міжнародній ювілейній науковій конференції у Львові з нагоди 125-річчя видатного вче-

ного, та працю «Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій» із Наукового збірника УВАН у США (1992 р.).

Серед усіх тематичних аспектів перелічених праць виділимо проблему «історичної школи Грушевського», яка привертала до себе увагу істориків в минулому (Д. Багалій, О. Оглоблин, М. Чубатий, Б. Крупницький, О. Домбровський, Н. Полонська-Василенко), але і досі залишається в літературі дискусійною. Дослідник подає не тільки багатий фактологічний матеріал, а й пропонує своє визначення самого поняття «історична школа» та перелік її складових елементів. Проте не всі критерії цього визначення є безперечними, на що вже звернув увагу львівський історик Я. Грицак[4]. В цілому праці цього розділу книги докладно обгрунтовують визначальну роль М. С. Грушевського в українській науковій історіографії XX ст.

В розділі «Наукова і політична діяльність М. Грушевського» в шести наукових статтях і замітках містяться різні за характером матеріали. «Вступ до грушевськознавства: думки з приводу п'ятидесятих роковин смерти Михайла Грушевського» (вперше опубліковано в 1984 р. в «УІ») присвячено аналізу тогочасного стану вивчення життя і творчості видатного історика і політичного діяча, але основне своє завдання автор вбачає в обгрунтуванні грушевськознавства як окремої ділянки українознавства, висвітлюючи його генезу, структуру та питання методології, також визначає актуальні завдання в цій галузі наукових досліджень. Тема праці М. Грушевського в НТШ хронологічно доведена тільки до 1897 р., бо представлена лише одним — першим розділом спеціальної тематичної монографії автора[5]. Цікавою є замітка, яка з'ясовує причини повернення М. Грушевського в Україну. Вона базована на автобіографічному матеріалі, спогадах сучасників, з додатком архівного документа, текст якого передано за «Щоденником» Є. Чикаленка (Львів, 1931), бо доступу до архіву Київської жандармерії о тій порі — 1967 рік — автор, звісно, не мав. Роль Михайла Грушевського в Українській Центральній Раді окреслено автором у наступній статті у контексті сучасного відродження державності України. Історія видання збірки М. Грушевського «На порозі Нової України» (1918 р.) стала предметом окремого дослідження і автор не тільки докладно розглянув це питання, але й з огляду на те, що ця праця є «своєрідним політичним заповітом батька української державності» (с. 209), здійснив перевидання книжки у 1992 р. на Заході. На закінчення розділу вміщено «Слово про Михайла Грушевського і НТШ», яке було адресовано Президії Загальних Зборів НТШ у Львові з нагоди присудження Любомиру Винару медалі Михайла Грушевського за 1994 р. за його «особистий внесок у дослідження проблем історії України, видавничу та редакторську діяльність»[6].

Окремим розділом в книзі подано «джерельні матеріали». Тут видруковані зібрані автором документи: листи — свідчення осіб — науковців, політичних діячів, знайомих і далеких родичів Михайла Сергійовича; австрійські урядові документи про призначення історика на посаду професора Львівського університету — з віденського державного архіву; матеріали, виявлені дослідником вже в Україні щодо свідчення М. Грушевського у ГПУ в Харкові у 1931 р. Всі документи, які вже були опубліковані в «Українському історику», мають відповідний супровід-коментар автора, друкуються із збереженням правопису оригіналів, наведені як в українських перекладах, так і в оригінальних німецькомовних текстах, також вміщено фотокопії окремих рукописних документів. Все це забезпечило належний археографічний рівень наукової публікації.

В останньому розділі, який вважаємо додатковим, зібрано матеріали про роль Українського історичного товариства у відзначенні ювілеїв М. С. Грушевського. В книзі маємо також вибрану бібліографію праць Л. Винара про М. Грушевського та іменний покажчик, позиції якого правдиво вказують відповідні сторінки. Стосовно формального боку видання мусимо заради об'єктивності зробити критичне зауваження щодо недостатньої редакторської уваги та коректорської роботи над текстами, бо численні

друкарські помилки і недогляди залишають часом досить неприємне враження. Для прикладу наведемо лише деякі з них: дата проголошення Акту державної незалежності України подана 24 серпня 1994 р. (с. 34), або збереглася примітка, яка обіцяє читачеві листування В. Антоновича з київського архіву «в нашому збірнику», чого тут немає, бо і бути не повинно (с. 29); є помилки в бібліографії праць — це утруднює пошук видань.

Безперечно, книга Любомира Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації» — цікава і актуальна, вона викликає інтерес як у науковців, так і у викладачів історії, студентської та учнівської молоді, у всіх, хто спрямовує в цей ювілейний рік своє наукове зацікавлення на вивчення життя і творчості видатного сина України. Чекатимемо на обіцяну автором у передмові нову працю, що має бути всеохоплюючою і цілісною монографією про життя і діяльність Михайла Сергійовича Грушевського, яка на новому рівні узагальнить весь науковий доробок засновника грушевськознавства.

[1] Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів... — Львів, 1994. — С. 75.

[2] Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). — Нью-Йорк, 1986. — 120 с.

[3] Назв. праця; також видрукована в Україні у 1992 р. у книзі: Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992.

[4] Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. — Нью-Йорк. — Львів, 1995. — С. 138—152.

[5] Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892. — 1930. — Мюнхен, 1970. — 110 с.

[6] Голова УІТ — лауреат медалі НТШ ім. Михайла Грушевського // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 346.

Л. Д. САКАДА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. І. Вовканич (Ужгород),
О. В. Мадіссон (Київ)

Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди»

Сучасна епоха характеризується підвищенням рівня національної самосвідомості народів. Проблеми збереження і розвитку національної специфіки, ліквідації юридичної і фактичної нерівності між людьми різної національності стають предметами гострих наукових і політичних дискусій, а в тих країнах й регіонах, де національне самоствердження народів — корінного етносу — проходило чи проходить у формах агресивного націоналізму, вони переростають в етнічні конфлікти. Тому відносини між державою та національними меншинами, що проживають в ній, є сьогодні одним з важливих факторів, які визначають політичну ситуацію і політичні рішення у різних країнах.

Практично у всіх багатонаціональних державах, а таких у світі сьогодні переважна більшість, національні проблеми являють собою переплетення економічних, етнокультурних, правових, соціально-політичних питань, що тісно взаємопов'язані. Пошук шляхів до міжнаціональної злагоди вимагає глибокого і об'єктивного вивчення причин, історичних джерел, суті національної проблеми у тій чи іншій країні.

Формування національної політики особливо актуальне для двох сусідніх молодих незалежних країн — України і Словаччини, де національні меншини становлять відповідно 25 і 15 відсотків від загальної кількості населення. Історичні долі України і Словаччини багато в чому схожі і в іншому — це не тільки сусідні слов'янські народи, що віками шукали собі місце серед європейської спільноти і виборювали право на самовизначення, на вирішення власної долі, але й народи, які тільки наприкінці XX ст., нарешті, отримали історичний шанс довести, що вони можуть створити і розбудувати суверенні і демократичні держави, громадянське суспільство, в якому всі люди, незалежно від національності, будуть мати рівні можливості та політичні, соціально-економічні й національно-культурні права. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди», що відбувся в Ужгороді 20—22 травня 1996 р., саме ставив за мету узагальнення історичного досвіду і сучасної практики розв'язання складного національного питання в цих багатонаціональних слов'янських країнах та розробку науково обгрунтованих практичних рекомендацій щодо вдосконалення міжнаціональних відносин, політико-правового становища, культурного життя національних меншин для місцевих і центральних органів влади України і Словаччини.

Семінар проводився згідно з угодою про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України і Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошице), де вже тривалий час плідно розробляється проблематика національних меншин. Серед організаторів українсько-словацького семінару — Ужгородський державний університет, Закарпатська обласна держадміністрація та Дослідницько-інформаційний центр «Міжслов'янська ініціатива» — нове громадське об'єднання вчених-

славістів України, яке виступило головним організатором і координатором проведення семінару. Семінар матеріально підтримали Міжнародний фонд «Відродження» (програма «Схід — Схід») та Фонд ім. Фрідриха Еберта в Україні.

Слід відзначити, що Закарпатська область України, зокрема місто Ужгород, не випадково були обрані місцем проведення українсько-словацького семінару з проблем національних меншин. Це не тільки українсько-словацький державний кордон, але регіон, де накопичений багатий історичний досвід співжиття різних народів, націй і етносів, де постійно перехрещувалися міграційні потоки, цивілізації, культурні традиції тощо. Приклад цієї, мабуть, найбільш поліетнічної області України (національні меншини становлять близько 22 ‰, в т. ч. 12,5 % — угорці, 4 — росіяни, 2,5 — румуни, 0,6 % — словаки і т. п.) — своєрідна модель, що дозволяє віднайти оптимальні шляхи досягнення національної злагоди.

В роботі науково-практичного семінару взяли участь провідні вчені України та Словаччини, керівники національно-культурних товариств Закарпатської області, керівні працівники Закарпатської обласної держадміністрації, представники міністерств закордонних справ та у справах національностей і міграції України, консул Угорської республіки в західних областях України Ш. Поважої, викладачі та студенти Ужгородського державного університету. Було заслухано і обговорено понад 35 доповідей та повідомлень.

Відкрив семінар директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. Смолій, який зупинився на стані і проблемах розвитку етнонаціональних процесів в Україні і підкреслив важливе науково-практичне значення українсько-словацького семінару. Зокрема, він відзначив, що Українська держава з перших днів свого незалежного існування взяла курс на забезпечення всіх прав для етнічних груп населення, що мешкають на її території. Для цього створена необхідна правова база, прийнято декларації та закони, що гарантують права особи як представника національної меншості, а також права етнічних груп як колективних суб'єктів. Від практичної реалізації цих прав багато в чому залежить авторитет України на міжнародній арені, адже світове співтовариство саме по ставленню до національних меншин судитиме про рівень демократичності нашого суспільства.

Про важливе наукове і особливо практичне значення семінару говорили на його відкритті директор Інституту суспільних наук Словацької академії наук, доктор Ш. Шутай, заступник голови Закарпатської держадміністрації, к. і. н. В. Приходько, керівник представництва Фонду ім. Ф. Еберта в Україні В. Шнайдер — Дитерс.

З головними доповідями на семінарі виступили член-кореспондент НАН України І. Мельникова — «Питання національних меншин в контексті сучасних міжнародно-правових відносин України», зав. відділом Інституту суспільних наук САН, доктор М. Гайдош (Словаччина) — «Політико-правове становище національних меншин в післявоєнній Словаччині» та зав. відділом Інституту історії України НАН України, дійсний член Нью-Йоркської академії наук С. Віднянський — «Національні ідеї та національні меншини в Центральній Європі: історичний контекст та сучасність».

Інші доповіді та повідомлення були присвячені історичному розвитку та сучасному становищу в Україні поляків (д. і. н. І. Лісевич, к. і. н. Т. Єременко), німців (д. і. н. І. Кулинич, к. і. н. Н. Кривець), греків (к. і. н. Н. Терентьєва), болгарів (к. і. н. М. Знаменська, д. і. н. В. Павленко), італійців (д. і. н. М. Варварцев, К. Бацак), сербів (к. і. н. І. Верба), румунів (Н. Ішуніна), проблемам розвитку в Словаччині українців (к. і. н. С. Конечни, І. Сюсько, Т. Андрашкова), угорців (к. і. н. Ш. Шутай), чехів (П. Матула), німців (М. Олейник, С. Габзділова). Доповідачі зупинилися, зок-

рема, на таких маловивчених питаннях, як виселення (депортація) німців з Словаччини після 1945 р., вплив колективізації на соціально-економічне життя національних меншин в Україні, проблеми релігійного життя, роль преси в міжнаціональних відносинах, внесок представників національних меншин в розвиток української і словацької культур, позитивний вплив німецької колонізації на розвиток слов'янських народів тощо.

Активно обговорювалися на семінарі проблеми міжнаціональних відносин, національно-культурного розвитку національних меншин в Закарпатській області України, чому сприяли доповіді й виступи вчених та практичних працівників Ужгорода — професорів І. Гранчака, І. Миговича, Г. Павленка, Ф. Кулі, О. Алмаши, а також к. і. н. М. Макари, к. і. н. І. Мандрика, к. і. н. С. Митряєвої, к. ф. н. А. Колібаби, к. і. н. С. Туряниці, к. і. н. М. Вегеша та інших учасників семінару.

На заключному пленарному засіданні українсько-словацького семінару були підбиті підсумки триденної роботи і прийняті практичні рекомендації щодо проведення і вдосконалення національної політики в центрі і на місцях в Україні і Словаччині, а також ухвалено рішення про видання тез (у Словаччині) і матеріалів (в Україні) семінару для науковців, широких кіл громадськості, а також з метою сприяння органам влади в проведенні національної політики та національно-культурним товариствам, громадським об'єднанням і політичним партіям в їх практичній роботі по вдосконаленню міжнаціональних відносин і досягненню національної злагоди.

Роботу семінару висвітлювали місцева та республіканська преса, українське радіо.

Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди» став важливою науковою, практичною і міжнародною подією. Його можна розглядати як ще один конкретний крок до вдосконалення науково-обгрунтованої національної політики України і Словаччини в їх просуванні по шляху побудови громадянського суспільства, а також як предметний внесок в розвиток добросусідських взаємин і співробітництва між двома слов'янськими народами і державами.

В. Б. Любченко (Київ)

Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди і долі, ідеї і традиції»

У 1996 р. минає 150 років з часу заснування Кирило-Мефодіївського товариства — першої національно-української культурно-політичної організації, з якої вийшли видатні діячі українського відродження XIX ст. й в ідеології якої крізь шати популярної в той час слов'янської ідеї вперше виразно окреслилася думка про національне самовизначення українського народу як цілком самостійного етносу. З нагоди визначного ювілею 7 травня 1996 р. у Переяславі-Хмельницькому відбулася Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди і долі, ідеї і традиції». Організована Інститутом історії України НАН України спільно з Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним інститутом ім. Г. С. Сковороди, вона зібрала понад тридцять учасників — науковців з Києва, Переяслава-Хмельницького, Львова, Дніпропетровська, Харкова та Одеси.

Відкрив конференцію директор Інституту історії України академік НАНУ В. А. Смолій. Він особливо наголосив на значенні Кирило-Мефодіївського товариства як першої української державницько-політичної організації, утворення якої органічно вплітається у світовий історичний процес. З привітанням до учасників конференції звернувся ректор педінституту д-р філос. наук І. П. Стогній (Переяслав-Хмельницький). На пленарному засіданні з доповіддю виступили науковці: д-р іст. наук В. Г. Сарбей (Київ) «Кирило-Мефодіївське товариство в контексті українського національного відродження», д-р іст. наук Г. Я. Сергієнко (Київ) «Вплив Тараса Шевченка на ідеологію та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства», М. І. Сікорський (Переяслав-Хмельницький) «Місто Шевченкового Заповіту» та д-р іст. наук Н. А. Шип (Київ) «Релігійна основа програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства».

Робота конференції продовжувалася у двох секціях (чотирьох підсекціях). У доповідях та поданих на конференцію матеріалах висвітлювалися доля членів Товариства, їх історіософські погляди та вклад у національне відродження українського народу. Канд. іст. наук Г. М. Верба (Переяслав-Хмельницький) та В. В. Васенко (Переяслав-Хмельницький) розглянули в цьому аспекті постать Т. Шевченка, аспірантка Л. С. Похила (Одеса), В. В. Васенко, Н. С. Кулик (Переяслав-Хмельницький) — П. Куліша, д-р іст. наук Ю. А. Пінчук (Київ), канд. іст. наук Т. М. Соловйова (Переяслав-Хмельницький), канд. пед. наук В. І. Скутіна та Г. М. Ткаченко (Переяслав-Хмельницький) — М. Костомарова, канд. іст. наук Ю. А. Левенець (Київ) — В. Білозерського, Н. С. Гаврилюк (Переяслав-Хмельницький) — Г. Андрузького.

Про зрадників — Олексія Петрова та Михайла Юзефовича — розповів В. Б. Любченко (Київ), а про карателів — Миколу І, Олександра II, Дмитра Бібікова, Олексія Орлова, Леонтія Дубельта — кандидати іст. наук П. Г. Усенко (Київ) та О. Ф. Овсієнко (Київ). Репресії царських властей щодо творчої спадщини кирило-мефодіївців висвітлив канд. філол. наук І. Я. Дзира (Київ).

Д-р іст. наук Р. Г. Симоненко (Київ) торкнувся проблеми назви Товариства як відображення його програми, а аспірантка О. О. Кривошанівська (Київ) дослідила вплив масонства на кирило-мефодіївців. Історіографію Товариства висвітлив канд. іст. наук Г. Д. Казьмирчук (Київ), а канд. іст. наук І. І. Глизь (Київ) приділив увагу проблемам висвітлення ідей кирило-мефодіївців.

Значна група науковців досліджувала традиції кирило-мефодіївців та рецепцію їх ідей в українському національному русі XIX—XX ст. Зокрема, в організації недільних шкіл України в 60-ті рр. XIX ст. — д-р іст. наук В. Й. Борисенко (Київ), в розвитку освітянства в другій половині XX ст. — канд. педагогічних наук Д. С. Мазоха (Переяслав-Хмельницький), в діяльності українських громад 60—90-х рр. XIX ст. — д-р іст. наук А. М. Катренко (Київ), в програмах українських соціалістів-федералістів 1880-х рр. — канд. іст. наук С. І. Світленко (Дніпропетровськ), в розробці української державницької ідеї XX ст. — канд. іст. наук В. П. Коцур та Н. І. Коцур (Переяслав-Хмельницький). Про традиції кирило-мефодіївців в українському пам'яткознавстві розповів канд. іст. наук С. З. Заремба (Київ), а про сприйняття їх ідей в Галичині — канд. іст. наук Ф. І. Стеблій (Львів). Справді евристичну й плідну гіпотезу щодо визначення авторства «Історії Русів» — твору, що мав величезний вплив на кирило-мефодіївців, запропонував учасникам конференції канд. філолог. наук Я. І. Дзира (Київ).

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки конференції, яку було визнано вдалим й плодотворним кроком у справі дослідження та популяризації ідей Товариства — цієї колиски української національної ідеї. Висловлювалася також думка про необхідність встанов-

лення пам'ятного знаку на честь кирило-мефодіївців. Одностайними були учасники конференції й щодо необхідності продовження наукової співпраці між Інститутом історії України НАНУ та Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним інститутом ім. Г. С. Сковороди. Матеріали конференції надруковані окремим виданням.

С. І. Аппатов (Одеса)

Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток»

23—24 травня ц. р. в Одесі було проведено «Круглий стіл» російських і українських учених, присвячений російсько-українським відносинам. З російського боку в цій зустрічі взяли участь співробітники Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН: директор Центру східноєвропейських досліджень д-р екон. наук С. П. Глинкіна, директор Центру європейських досліджень д-р іст. наук В. І. Дашичев, головний наук. співроб. ІМЕПД д-р іст. наук І. І. Орлик-Гарлик, директор Центру політичних досліджень д-р іст. наук Б. О. Шмельов (керівник делегації).

Українську групу представляли науковці Центру міжнародних досліджень Одеського університету, директор ЦМД, зав. кафедрою нової й новітньої історії ОДУ д-р іст. наук С. Й. Аппатов (керівник делегації), співробітники Інституту проблем ринку НАНУ д-р геогр. наук В. О. Деркачов, провідні наукові працівники Центру міжнародних досліджень, доценти Одеського університету кандидати іст. наук В. В. Глєбов і П. Я. Райнов, директор Інституту соціальних наук ОДУ І. М. Коваль. Зустріч відбувалася в Одеському Будинку вчених у присутності представників вузів і громадських організацій міста. Після неї було проведено прес-конференцію для органів інформації. Зустріч широко висвітлювалася місцевою й республіканською пресою, радіо і телебаченням.

У доповідях і повідомленнях учасники «круглого столу» розглянули такі теми: «Нові геополітичні реалії в Європі й російсько-українські відносини» (Б. О. Шмельов), «Розпад СРСР та його наслідки. Роль політичних сил Росії та України: порівняльний аналіз» (П. Я. Райнов), «Політика в Чорноморському регіоні в контексті українсько-російських відносин» (В. В. Глєбов), «Досвід реформ у країнах Центральної і Східної Європи та його значення для Росії і України» (С. П. Глинкіна), «Досвід економічних реформ в Росії та Україні: порівняльний аналіз» (В. О. Деркачов), «Наслідки розширення НАТО для російсько-українських відносин» (В. І. Дашичев), «Питання української безпеки і НАТО. Врахування російського фактора» (С. І. Аппатов), «Американський фактор в російсько-українських відносинах» (І. І. Орлик-Гарлик), «Оксамитова реставрація» у Східній Європі: уроки для Росії та України» (І. М. Коваль).

Усі доповіді викликали жваву, а часом і досить гостру дискусію, особливо з питань розширення НАТО на Схід, місця і ролі України та Росії у створенні системи загальноєвропейської безпеки, долі Севастополя і Криму, значення американського фактора в російсько-українських стосунках. Незважаючи на різницю в поглядах, учені двох країн виявили глибоку зацікавленість у пошуках взаємоприйнятного компромісу і висловили ряд конкретних пропозицій для подолання суперечностей, що мають місце у відносинах України і Росії.

Велику увагу учасники зустрічі приділили історичним передумовам нинішньої ситуації в російсько-українських взаєминах, особливостям історичного розвитку України і Росії, що істотно позначилися на формуванні національного менталітету, формах і методах досягнення політичної незалежності, пріоритетах і основних напрямах зовнішньої політики обох країн.

Віддаючи належне національним інтересам Росії та України, що склалися об'єктивно і не завжди збігаються, учасники конференції не вбачають в них серйозних перешкод для встановлення нормальних, партнерських відносин між двома країнами.

«Круглий стіл» науковців України і Росії мав, на наш погляд, не лише академічний інтерес — він сприятиме більшому взаєморозумінню наукових і громадських кіл обох держав, а також певним чином допоможе практичним працівникам, зайнятим у сфері міждержавних відносин. Подібні зустрічі, що стають традиційними, якоюсь мірою заповнюють прогалину в творчих, наукових зв'язках учених двох країн, що виникла внаслідок розпаду Союзу і призвела до недовіри, дефіциту інформації та провінціалізму в підході до складних проблем сучасного суспільного розвитку.

Учасники зустрічі розробили узгоджені рекомендації владним структурам обох країн.

Шлепаков Арнольд Миколайович

2 червня 1996 р. внаслідок тяжкої хвороби обірвалось життя академіка Національної Академії наук України і Міжнародної Європейської Академії, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії ім. Д. З. Мануїльського, доктора історичних наук, професора Арнольда Миколайовича Шлепакова.

А. М. Шлепаков народився 16 червня 1930 р. у Вінниці в родині відомого педагога, завідувача кафедрою філософії Київського державного університету. Вже в студентські роки, навчаючись на факультеті міжнародних відносин КДУ, куди він поступив у 1947 р., А. М. Шлепаков почав писати і друкувати свої перші наукові праці, обирався головою науково-студентського товариства факультету.

1952 р., закінчивши університет з відзнакою, Арнольд Миколайович став аспірантом Інституту історії АН УРСР, якому віддав 26 років своєї невтомної праці. Саме в цій установі відбулось його стрімке та ефективне сходження до вершин історичної науки. У 25 років він кандидат наук, у 36 — доктор, 1969 р. обирається членом-кореспондентом республіканської Академії наук. А. М. Шлепаков почав свою кар'єру з посади молодшого наукового співробітника, потім завідував відділом нової та новітньої історії, а в 1971—1974 рр. був призначений заступником директора Інституту.

Новим етапом у плодотворній діяльності вченого стало утворення за його ініціативою в 1978 р. Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. «Інститут Шлепакова», як його називали в широких колах наукової громадськості, перетворився у значний дослідний центр, що користувався заслуженим авторитетом.

Вагомим і незаперечним є внесок А. М. Шлепакова у становлення та розвиток в Україні загальної, всесвітньої історії, зокрема американістики, міжнародних і міжнаціональних відносин, соціально-економічної історії зарубіжних країн, політології; йому належить заслуга відкриття у цій сфері нових напрямків і підходів.

Предметом його особливої уваги стало дослідження причин, витоків та становища української трудової еміграції, розробка теми «Україна у міжнародних відносинах», визначення тенденцій й закономірностей у

міграційних процесах за кордоном тощо. Докладав він зусиль і для підтримки вітчизняного сходознавства.

Перу А. М. Шлепакова належить понад 200 наукових праць, на яких виховувалося не одне покоління молодих учених. Широкий міжнародний резонанс справили насамперед його фундаментальні монографії: «Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.)», «Биография статуи Свободы», «Иммиграция и американский рабочий класс», «США: социальная структура общества и его национальный состав», «США: похищение умов», а також колективні праці, в яких Арнольд Миколайович виступав як співавтор, головний редактор або член редколегії. Йдеться, наприклад, про такі видання, як «Україна і зарубіжний світ», «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму», 10-й т. «Всемирной истории», 5-томне видання під назвою «Международная солидарность трудящихся» і «Антифашистская солидарность», «Государственная политика и обострение национальных отношений в странах капитала», «Научно-техническая политика зарубежных стран» — у трьох томах, «США: природа и проявление внутренних противоречий», «З історії зарубіжного Сходу», «Країни Сходу. Історія і сучасність», «За освобождение Юга Африки» та ін.

Багато років А. М. Шлепаков очолював редакційну колегію республіканського міжвідомчого збірника «Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы», єдиного на той час періодичного видання в Україні, де широко висвітлювалися питання всесвітньої історії та політології. Арнольд Миколайович також був членом редколегії «Українського історичного журналу» та «Вісника АН УРСР».

Однією з особливостей творчої лабораторії вченого було його прагнення в науковому пошуку спиратися на солідну джерельну базу. Він старанно вивчав документи в архівах Києва, Львова, Ужгорода, Москви, США, Польщі, а в 1966—1967 рр. за програмою соціальних досліджень, організованих ЮНЕСКО, перебував у тривалому науковому відрядженні у Франції.

А. М. Шлепаков брав діяльну участь у різного роду міжнародних наукових форумах, а також виїжджав у дипломатичні відрядження. Так, у 1970, 1971 та 1972 рр., будучи членом української делегації на XXV, XXVI і XXVII сесіях Генеральної Асамблеї ООН, він виступав з властивою йому аргументацією у комітетах і комісіях з питань соціально-економічного становища слаборозвинутих країн, палестинської проблеми, близькосхідного врегулювання тощо. Як експерт ЮНЕСКО Арнольд Миколайович брав участь у розробці проекту цієї міжнародної організації щодо реформування освіти і науки в країнах, що розвиваються.

Обсяг науково-організаційної та громадської роботи, якою займався А. М. Шлепаков, був величезним. У 80-ті рр. він обіймав посади академіка-секретаря Відділення економіки та члена Президії республіканської Академії наук. Арнольд Миколайович був головою Наукової ради АН УРСР «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» та республіканської Міжвідомчої ради з національних проблем, головою Української асоціації сприяння ООН, членом бюро чотирьох всесоюзних координаційних рад, а також експертної комісії ВАК з політології, входив до правління товариства «Україна», обирався віце-президентом Міжнародного інституту «СРСР — США». Тривалий час він залишався членом Вченої ради Інституту історії АН України.

А. М. Шлепаков був не тільки талановитим дослідником, а й дбайливим педагогом, вихователем. Він читав курси лекцій на факультеті міжнародних відносин КДУ, в Інституті культури, останнім часом очолював Академію зовнішньої торгівлі. Під його керівництвом захищалися курсові й дипломні праці, дисертації. Ним підготовлено 8 докторів та 16 кандидатів наук.

Світлий образ Арнольда Миколайовича Шлепакова, відомого вченого, обдарованого надзвичайною ерудицією і творчим натхненням, мужньої і порядної людини, залишиться назавжди у пам'яті його колег і друзів.

СОДЕРЖАНИЕ

130-летие со дня рождения М. С. Грушевского

Солдатенко В. Ф. Вклад М. С. Грушевского в концепцию украинской революции 3

Копыленко М. Л., Копыленко О. Л. М. С. Грушевский и некоторые проблемы развития Украинского государства 28

Верстюк В. Ф. М. С. Грушевский в первый период деятельности Центральной Рады 37

Рублев А. С. Михаил Грушевский: первый год в Советской Украине (попытка реконструкции) 50

Пирог Р. Я. Грушевсковедение: состояние и перспективы развития 71

Пристайко В. И., Шаповал Ю. И. Страницы биографии М. С. Грушевского в свете тайных документов ГПУ — НКВД 83

Макаров В. И. (*Елец, Россия*). Переписка М. С. Грушевского и А. А. Шахматова 89

Белоконь С. И. Киевская школа акад. М. С. Грушевского 106

Верба И. В. Семья Грушевских в украинской исторической науке 1920-х гг. . . 131

Сакада Л. Д. Любомир Винар. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали) 149

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Вовканич И. И. (*Ужгород*), Мадиссон Е. В. Украинско-словацкий научно-практический семинар «Из истории и современного развития национальных меньшинств в Украине и Словакии: проблемы и пути достижения национального согласия» 154

Любченко В. Б. Всеукраинская научно-просветительская конференция «Кирилло-Мефодиевское товарищество: люди и судьбы, идеи и традиции» 156

Аппатов С. И. (*Одесса*). Третья одесская встреча «Российско-украинские отношения: преемственность и развитие» 158

Шлепаков Арнольд Николаевич 159